INSTITUT ZA SUVREMENU POVIJEST

Biblioteka *Hrvatska povjesnica – Pretisci*

Knjiga 1

Glavni urednik
Dr. MIRKO VALENTIĆ

Pretisak-Zagreb, 1995.

K N J I Ž N I C A H R V A T S K E R E V I J E

Urednik: V I N K O N I K O L I Ć

KNJIGA ČETVRTA

J A R E B
POLA STOLJEĆA HRVATSKE POLITIKE

Impreso en la Escuela de Artes y Oficios "Federico Grote"

J E R E J A R E B

POLA STOLJEĆA HRVATSKE POLITIKE

POVODOM MAČEKOVE AUTOBIOGRAFIJE

B U E N O S A I R E S 1 9 6 0

K N J I Ž N I C A H R V A T S K E R E V I J E

SVOME OCU
HRVATSKOM SELJAKU PATNIKU

PISAC

CIP • Katalogizadja u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75"19"

JAREB, Jere
Pola stoljeća hrvatske politike : povodom Mačekove autobiografije / Jere Jareb. - Zagreb : Institut za suvremenu povijest, 1995. - 182 str. ; 23 cm. - (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Pretisci ; knj. 1)

Str. I-XII: Pogovor / Jere Jareb. -Bibliografija: str. 143-173 i uz tekst. - Kazalo.

ISBN 953-6324-02-4

950113015

NAPOMENA: Izuzevši Bibliografije, Predgovora i Bilješke o piscu, ova je rasprava bila objavljena u *Hrvatskoj Reviji*, Buenos Aires, g. IX. (1959.): sv. 1 (str. 21-44), sv. 2 (str. 191-227) i sv. 4 (str. 396-447).
Ovdje je ispravljena i dopunjena.

SADRŽAJ

POGOVOR PRETISKANOM IZDANJU

Knjiga *Pola stoljeća hrvatske politike* napisana je i objavljena u hrvatskom izgnanstvu pred više od tri desetljeća. Njezin domovinski pretisak je svojevrsni povjesni dokument hrvatske zbilje i sadašnjosti. Nastala je u podpunoj slobodi. Kad sam je pisao, nisam se trebao obazirati na političke i ine prilike. Pisao sam je prema svojoj savjesti i saznanju bez srdžbe i pristranosti, kako bi rekao veliki rimski povjesničar Tacit. Iako su poslije njezinog izlaska objavljene mnoge studije i knjige bilo u domovini bilo u izbjeglištvu, mislim da su bitne teze iznesene u knjizi bile samo potvrđivane i popunjavane novim podacima. Ako mi Bog dade zdravlje i snage, nadam se objaviti opširnu povijest tih kritičnih i prelomnih pedeset godina hrvatske povijesti, 1895.-1945., koje i danas terete i tište hrvatski narod.

Ovdje želim ukratko progovoriti o tri aspekta povjesnog istraživanja u vezi s hrvatskom povješću od 1895. do 1945. U prvom redu istaknut ću važnost povjesnih izvora, zatim ukazati na hrvatsku jugoslavensku zabludu, te konačno na ozračje javnog i političkog života u zajedničkoj državi od 1918. do danas.

I

U knjizi je po prvi puta prikazana hrvatska politika u razdoblju Drugog svjetskog rata. Tih četrdesetak stranica - pisanih na temelju škrtih izvora i osobnih doživljaja - predstavljaju okosnicu povjesne zbilje u hrvatskim zemljama u toku teških i krvavih ratnih godina. Poslije toga objavljeni su mnogi dokumenti iz jugoslavenskih - kraljevskih i komunističkih, te njemačkih i talijanskih arhiva. Nezavisna Država Hrvatska, stalno napadana kao kvislinška država u jugoslavenskoj komunističkoj historiografiji, 1945.-1990., još uvijek čeka, da bude osvjetljena i vrednovana na temelju *svojih* dokumenata. Nažalost rijedko se može naći primjera u povijesti, da se je tako barbarski postupalo s arhivima i dokumentima jedne pobjeđene države kao što je to bio slučaj s dokumentacijom Nezavisne

Države Hrvatske. Njezini su dokumenti uništavani, razbacivani i većinom odneseni izvan njenih granica. U beogradskim arhivskim ustanovama, ta je dokumentacija pohranjena uglavnom u arhivima Vojnoistorijskog instituta, Saveznog Sekretarijata Inostranih Poslova i u Arhivu Jugoslavije. Izgleda, da je hrvatskim povjesničarima bio otešćan istraživački rad u tih arhivima. U beogradskom časopisu *Istorija 20. veka* bile su objavljene dvije rasprave mladog srpskog pojvesničara Milana Ristovića temeljene na dokumentima iz hrvatskog ministarstva vanjskih poslova.(1) Te studije dokazuju, da je potrebno tu dokumentaciju objaviti i vrednovati, ako se želi doznati prava i objektivna istina o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Vojnička dokumentacija Nezavisne Države Hrvatske također je vrlo malo objavljena i upotrebljena popisivanju vojničkih akcija i zbivanja na hrvatskom području tokom Drugog svjetskog rata. Beogradski Vojnoistorijski Institut objavio je od 1949. do 1986. 173 knjige partizanskih, četničkih, njemačkih, talijanskih i mađarskih uglavnom vojničkih dokumenata. Tu i tamo u tim je knjigama objavljeno i nešto hrvatskih -ustaško-domobranskih, kako ih redakcija naziva - dokumenata.(2) Bez sumnje ne može se pisati iole objektivno o ratnim akcijama na hrvatskom području bez upotrebe hrvatskih vojničkih dokumenata.

Postoji još jedna skupina dokumenata o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj o kojoj je potrebno progovoriti nekoliko riječi. To je dokumentacija nastala ispitivanjem u jugoslavenskim zatvorima važnijih političkih i vojničkih predstavnika Nezavisne Države Hrvatske. Iako je ta dokumentacija nastala pod okolnostima straha i borbe za goli život, nema sumnje da se i bez njezine kritičke upotrebe ne može pisati povijest Nezavisne Države Hrvatske. Izgleda da je priličnom broju tih hrvatskih mučenika, prije ili poslije njihove smrtne osude, bila dana mogućnost da napisu svoja sjećanja ili razne elaborate iz nedavne hrvatske povijesti. Koliko mi je poznato iz domovinskog novinstva, te knjiga Bogdana Krizmana i Fikrete Butrić-Jelić, u toj se dokumentaciji posebno ističu ispitivanja maršala Slavka Kvaternika, sjećanja generala Ante Moškova, uspomene njemačkog poslanika u Zagrebu Siegfrieda Kasche-a, te sjećanja Dra Vladimira Košaka, pisana u engleskom zatočeništvu u Njemačkoj, koja su skupa s njime bila izručena Jugoslaviji. Bila bi dužnost hrvatske povjesne znanosti u domovini objaviti i tu dokumentaciju.

Nedavno je književni povjesničar Stanko Lasić po prvi puta nastojao kritički progovoriti o Hrvatskoj kulturi i književnosti za vrijeme postojanja ratne hrvatske države.(3) I ta istraživanja treba upodpuniti i nastaviti, te ponovno objaviti najvažnije knjige iz ratnog razdoblja. Ističem posebice

djela Envera Čolakovića, Zvonka Remete i Mile Budaka. Jedna antologija najboljih članaka iz tjednika *Spremnost* bila bi, vjerujem, vrijedni doprinos hrvatskoj političkoj misli.

Uz ovih nekoliko riječi o dokumentima Nezavisne Države Hrvatske, potrebno je naglasiti, da isto vrijedi i za objavljivanje dokumenata za razdoblje 1895.-1941., kao i za vrijeme koje je tom razdoblju predhodilo, 1848.-1895. Hrvatski povjesničari u domovini prije 1941. nisu se mogli slobodno i nepristrano posvetiti izučavanju hrvatske povijesti poslije 1848. Jer nisu mogli pisati slobodno, a da ne ugroze svoju životnu egzistenciju, uglavnom su se bavili davnom hrvatskom prošlošću iz srednjeg vijeka. Povjesničari poslije Drugog svjetskog rata kod pisanja povijesti morali su plaćati danak jugoslavenskoj i komunističkoj zabludi. Mislim, da će se sa mnom složiti svi hrvatski povjesničari, kada ističem, da je prvi zadatak hrvatske povjesne znanosti objavljivanje povjesnih izvora. Mnoge od tih izvora pokriva arhivska prašina i traži mlade snage da ih prouče i iznesu na svjetlost dana. Drugi izvori, pisani od suvremenih političara i državnika, pohranjeni su kod privatnika ili javnih ustanova. Trebalo bi objaviti njihove dnevnike, nacrte političkih programa, dopisivanje i uspomene. Poznati hrvatski povjesničar Dr. Ferdo Šišić počeo je već 1928. objavljivati korespondenciju i dokumente Josipa Jurja Strossmayera. Ta zbirka dokumenata i pisama nije do danas ni nastavljena ni završena.(4) Dopisivanje stanovitog broja hrvatskih političara iz razdoblja prije Prvog svjetskog rata bilo je objavljeno bilo u posebnih knjigama (na primjer dopisivanje Mihovila Pavlinovića) bilo u povjesno-arhivskim časopisima. Potrebno bi bilo taj posao sistematski nastaviti. Pet svezaka dnevnika hrvatskog politologa, političara i mučenika, Eugena Kveternika (1825.-1871.) još i danas - sto i dvadeset godina poslije njegove mučeničke smrti - čekaju na objavljivanje i vrednovanje.

Dopisivanje i članci Antuna Starčevića također čekaju na objavljivanje kao i njegov životopis pisan povjesno kritički na temelju cijelog njegovog djelovanja i raspoložive dokumentacije. Upravo se Starčević neistinito skoro danomice napada radi njegove kovanice »slavosrbi«, kojom je karakterizirao Hrvate oportuniste koji su spremni služiti tuđinu radi svojih materijalnih interesa. »Slavosrbi« su moralna, karakterna grupa ljudi, a nisu etnička oznaka Srba. Starčević je bio poklonik Francuske revolucije i bitni naglasak cijelog njegovog političkog rada bio je borba za *slobodu*. On je u toj borbi išao tako daleko, da je već 1869. pisao: »Makar Hrvatska bila samo uru dugačka i uru široka, makar bilo samo pet Hrvata: neka ih to pet

bude slobodno i sretno«.(5) Dakle, naglasak je na slobodi i sreći bez obzira na brojnost i prostranost Hrvatske i Hrvata.

Uspomene Frana Folengovića većinom su zakopane u starim prašnjavim novinama. Njegovo dopisivanje i ostavština bile su sačuvane u ostavštini njegovog zeta i hrvatskog pjesnika Augusta Harambašića u privatnom posjedu još za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada je Julije Benešić izdavao Harambašićeva *Ukupna Djela.* Jesu li preživjele poslijeratno uništavanje? Dr. Josip Frank zaslužuje, da se njegova ostavština sakupi i objavi, te napiše objektivan njegov životopis. Mogao bih tako nastaviti nizati osobe i probleme iz hrvatske povijesti prije 1918., koje zaslužuju povjesno istraživanje i obradbu.

Nešto više pažnje bilo je tokom zadnjih dvadesetak godina posvećeno međuratnom razdoblju posebice Stjepanu Radiću i Vladku Mačeku, ali i tu - posebice u Radićevu radu i životu - treba objaviti dokumente i osvjetliti još podosta nejasnih i nerazjašnjenih događaja. Posebnu pažnju trebalo bi posvetiti Radićevim dodirima s Italijom. Isto vrijedi i za ostale hrvatske političare, koji su se u međuratnom razdoblju od gorljivih Jugoslovena i graditelja Jugoslavije otrežnjavali i poslije 1928. - ako ne i prije - vraćali hrvatstvu i borbi za hrvatsku slobodu i državnost. Bilo bi vrijedno osvjtliti živote i poglede Hrvata, koji su bili članovi Jugoslavenskog Odbora, 1915.-1918., i članovi delegacije Narodnog Vijeća, koji su otišli u Beograd koncem studenoga 1918. i sudjelovali u proglašenju ujedinjenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U ovim dvjema grupama povjesno istraživanje razvoja političkih pogleda Ante Trumbića i Janka Šimraka, desne ruke Svetozara Pribićevića koncem 1918., bilo bi zaista poučno.

II

Jugoslavenstvo je najveća hrvatska politička zabluda devetnaestog i dvadesetog stoljeća. Usprkos srpskom odbijanju jugoslavenstva od Ilije Garašanina i Vuka Karadžića do Nikole Pašića, hrvatski Jugoslaveni ostaju tvrdoglavo u svojoj zabludi od 1848. do 1918. Josip Juraj Strossmayer, kroz skoro pola stoljeća glavni hrvatski predstavnik jugoslavenske orijentacije, znao je više puta razumno reagirati na protuhrvatsku srpsku politiku, u svojim pismima Franji Račkome. U jednom pismu Račkome iz 1884. Strossmayer je kriknuo: »Srbi su nam krvavi neprijatelji«.(6)

Franjo Rački, veliki hrvatski povjesničar, piše poslije srpsko-bugarskog rata od 1885. o zabludama srpske politike slijedeće - i danas suvremene - misli:

»Kakva, dakle, ima biti srpska politika? Ne osvajajuća naprama Bugarima i Hrvatima, jer se očevidno pokazala preslabom za tu ulogu, već složna s Bugarima i Hrvatima na temelju njihovih osebnosti i jugoslavenske zajednice. Svako od ovih plemena imade jedno drugoga prava štovati. Svako je njih stvorilo posebnu državnu osebinu; od pamtivjeka imade uz srpsku i bugarsku i hrvatska država. Srbi moraju u interesu i svojem i skupnosti računati s ovom historijskom činjenicom. A kako je u interesu Hrvata i Bugara da srpska država bude jaka, tako je u interesu Srba da budu jake bugarska i hrvatska država. Srbi u hrvatskoj državi, tj. u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, dužni su već radi sebe nastojati oko zemljišne cjelokupnosti i državne samostalnosti ove svoje domovine i podupirati hrvatsku narodnu politiku koja nije i ne može biti protusrpska.

Ako zablude dosadanje srpske politike, ako neuspjeh te politike nije već osvjedočio srpske političare da im valja s kriva puta skrenuti, onda ih čekaju još groznija razočaranja«.(7)

Iako su Strossmayer i Rački znali vrlo kritički ocijenjivati srpsku politiku, ipak su i dalje ustrajali u jugoslavenskoj zabludi. Mladi hrvatski političari, koji stupaju u javni život poslije 1895., izgleda da su imali mnogo manje kritičnosti prema srpskoj politici od Strossmayera i Račkoga i većinom su ušli u zajedničku državu s velikim oduševljenjem. Hrvatska povjesna znanost dužna je istražiti svu kompleksnost hrvatskog jugoslavenstva i srpskog odbijanja te politike do 1918.

Poslije 1918. Srbi naoko prihvaćaju jugoslavenstvo, da bi s njime mogli tlačiti i iskorištavati hrvatski narod. Srbi u biti nikada nisu prihvatili jugoslavenstvo, nego ustrajno nastavljaju srpskom politikom ekspanzije i ugnjetavanja svega i svakoga koji se nije podpuno poistovijetio sa srpskim nacionalnim interesima. Upravo je klasična rečenica Stjepana Radića, kojom je počeo pokapati hrvatsko jugoslavenstvo, poslije izbora od 8. ožujka 1923.: »Nikad više neće se naći čovjek u našim redovima, koji će reći da smo mi i Srbi jedan narod. Krvnik i njegova žrtva nisu jedno«.(8) Tada nastaje polagano napuštanje jugoslavenstva kod hrvatskog građanstva, inteligencije i političara. Taj proces napuštanja jugoslavenske zablude bio je uvelike ubrzan ubojstvom Stjepana Radića i proglašenjem diktature kralja Aleksandra. Tokom 1930-tih godina Hrvati jugoslavenske orientacije predstavljaju beznačajnu skupinu u hrvatskom narodu.

U toj političkoj situaciji polovinom 1930-tih godina priskače u pomoć jugoslavenskoj ideji Komunistička Internacionalna, Kominterna, radi međunarodnih sovjetskih interesa, linijom federativne Jugoslavije, u kojoj bi

svi narodi bili ravnopravni. Jugoslavenstvo u komunističkoj interpretaciji posebno je bilo pogubno u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata, 1945.-1990., kada su mlade hrvatske generacije bile odgajane u jugoslavensko-komunističkom duhu, a hrvatska povijest i kulturna baština bile prešućivane ili krivotvorene. Vodeći hrvatski komunisti ponašali su se kao srpske sluge i srpski panduri u Hrvatskoj. Andrija Hebrang je izgubio glavu a djela Augusta Cesarca »Žrtve hrvatske političke kratkovidnosti iz 1941.« bila su prešućivana i ostala zakopana u starim izdanjima. Mlade komunističke snage, vjerojatno su najbolji primjeri Savka Dabčević-Kučar i Mika Tripalo, vraćale su se hrvatstvu kroz iskustvo koje su stekli gledajući komunističku praksu u službi velikosrpstva. Komunizam u Hrvatskoj nije donio nesreću hrvatskom narodu samo s komunističkim totalitarizmom nego možda još i više s jugoslavenstvom.

III

Od 1918. do danas hrvatski se je narod našao u ozračju srpskog nasilja, bezakonja, podvala i krivotvorina. Srbi smatraju, da će na dulji rok upotrebom fizičke sile i bezakonjem uspjeti asimilirati ili uništiti Hrvate, katolike i muslimane, Makedonce - odnosno makedonske Bugare -, Albance i Crnogorce. Nema sumnje, da je hrvatski narod u Austrougarskoj monarhiji, 1867.-1918., bio politički ugnjetavan, ali također nema sumnje, da je stara monarhija bila pravna država temeljena na zasadama zapadne civilizacije. Nije u njoj bilo fizičkog nasilja ni bezakonja. Sigurno bi dalji povjesni razvoj, da nije bila razrušena 1918., vodio prema konfederaciji njezinih šest glavnih naroda, austrijskih Njemaca, Mađara, Čeha, Hrvata, Slovenaca i Slovaka. Poljaci bi bez sumnje tražili uspostavu Poljske kao samostalne države, a Ukrajinci ujedinjavanje s Ukrajinom ili široku političku autonomiju unutar Poljske. Rumunji bi tražili ujedinjenje s Rumunjskom. Srbi i Talijani predstavaljali su u staroj monarhiji narodne manjine, koje nisu bile većinskim pučanstvom u nijednoj pokrajini.

S fizičkim nasiljem i ubijstvima počelo je odmah u prosincu 1918 i nastavlja se do danas, do Borovog Sela u svibnju 1991. Jedan od zadataka hrvatske povjesne znanosti trebao bi biti istražiti sva ta nasilja i ubijstva. Posebice su u prvim godinama poslije prosinca 1918. bili na udaru fizičkog zlostavljanja muslimani i katolici u Bosni i Hercegovini. Reis-ul-ulema hadži Mehmed Džemaludin Čaušević izjavio je francuskom novinaru Charles Rivet-u u veljači 1919. o događajima od početka prosinca 1918. do tada: »Hiljade ljudi ubijenih, 6 žena spaljeno, 270 sela opljačkana i uništena, eto bilanca za nas Muslimane prilikom svečanog stvaranja Jugoslavije...«(9) Dr. Mehmed Spaho piše jednom svom prijatelju, čije ime nije poznato, jer na pismu nije navedena adresa, 14. listopada 1919. među ostalim: »Bezobzirna i pristrasna uprava u Bosni, a i u ostalim krajevima vrlo je hrđavo djelovala na raspoloženje i muslimana i katolika. Vidjeli su da se iza ideala narodnog jedinstva za koje je kratko bio oduševljen, krije isključivo gospodstvo ne jednog plemena, već samo jedne vjere. Samo pravoslavni smatraju se punopravnim državljanima, oni uživaju sve moguće povlastice. Koriste se korumptivnom upravom, a katolici i još više muslimani ne mogu kod vlasti da nađu ni najprimitivnije pravne zaštite. Još ni jedan ubojica, pljačkaš, zločinac koji je zlodjelo počinio na Muslimanima nije kažnjen. Jedan stražar pravoslavni ubio je u Visokom bez ikakva povoda kancelistu Dujmušića, katolika i osuđen je na 5 mjeseci zatvora. A ako Musliman ili katolik pokušaju da se brane od napadaja pravoslavnih onda se autoritet državne vlasti javlja u punoj snazi i zatvaraju se dužni i nedužni. Tako su nedavno prijedorski Muslimani bili napadnuti i braneći se ubili jednog pravoslavnog. Vlada je odmah zatavorila 7 najuglednijih Muslimana, među njima mnoge, koji su godine u politici zajedno sa pravoslavnima radili. Od napadača nije ni jedan zatvoren. Na sprovodu je jedan Srbin rekao, da u ovoj zemlji nema nikome mjesta ko nije Srbin i srpske vjere«.(10) Prigodom Radićeve smrti Miroslav Krleža je pisao: »U Odesi je počelo. U krvavoj Odesi, u 'Kanalskom zavodu', gdje se masakriralo *en masse* i gdje su pokapajući mrtvace rekli onom grobaru da ne treba da znade tko su ti ljudi, 'jer su to Hrvati'. U Odesi se klalo, tamo su pucale kosti i tamo su se davili utopljenici, i samo 23. oktobra 1916. ustrijeljeno je trinaest Hrvata poslije bune na Kulikovu polju. Šesnaest mrtvaca ostalo je ležeći na Jelačićevom trgu, a pet ih, evo sada, leži po mramornim stubama Vidovdanskog hrama, te veličanstvene građevine našega genijalnoga graditelja i kipara Ivana Meštrovića«.(11)

Politička zatvaranja i sudski procesi protiv hrvatskih politički djelatnika, kao i običnog hrvatskog čovjeka koji ističe svoje hrvatstvo, stalna su pojava od prosinca 1918. do 1991. U tome nema razlike između kraljevske i komunističke Jugoslavije. I tu je zadatak hrvatske povjesne znanosti objaviti povjesno gradivo i naučno obraditi barem najvažnije političke sudske rasprave i istrage protiv Stjepana Radića, Vladka Mačeka, Ante Pavelića (1929.), Andrije Hebranga, te političkih i vojničkih predstavnika Nezavisne Države Hrvatske. Kakva razlika između tih sedamdeset jugoslavenskih godina i pedeset godina hrvatske vlasti u Banskoj Hrvatskoj, 1868.-1918. Malo je bilo političkih sudskih rasprava u tome razdoblju Banske Hrvatske. Sigurno je najvažnija politička

sudska rasprava bila Velikosrpski izdajnički proces održan u Zagrebu 1909. Ne može se uopće usporediti postupak prema zatvorenim Srbima u Zagrebu, 1908.-1909., - s kojima se je postupalo humano i po zakonu - s kasnijim postupcima prema Hrvatima i drugim narodima zatvorenim i suđenim u obe Jugoslavije. U povjesnim studijama nisam nigdje naišao, da je upotrebljen objavljeni materijal s toga Velikosrpskog izdajničkog procesa i kasnija priznanja u Jugoslaviji - da su optužbe bile istinite - glavnooptuženog na tom procesu, Adama Pribićevića, brata Svetozarovog. Optužnica od 18. siječnja 1909., cijeli stenografski zapisnik s tog procesa, te presuda od 5. listopada 1909. objavljeni su na 6044 stranice kao prilozi službenom listu, *Narodne Novine,* od broia 12. do broja 250 iz 1909.(12)

Još jedna općenita značajka hrvatskog položaja u Jugoslaviji jest srpsko neodržavanje ili nepoštivanje svečano zadanih riječi ili podpisanih sporazuma i ugovora. Od Krfske Deklaracije preko Ženevskog Ugovora, obećanja u adresi Regenta Alaksandra od 1. prosinca 1918., markovog Protokola iz 1923., sporazuma Pašić-Radić iz 1925. do Banovine Hrvatske i sporazuma mačeka s Dragišom Cvetkovićem - kao mandatorom Krune odnosno kneza Pavla - Srbi nisu *nikada* održali svoje riječi i svečanih podpisa. Za njih je sila i nasilje izraženo u vojsci, žandarmeriji i policiji bilo i ostalo glavno sredstvo politike. Isto je tako i s bitnim dokumentima komunističke Jugoslavije od AVNOJ-skih zaključaka iz 1943. do ustava iz 1974. Srbi su uvijek te ustavne odluke, donesene u duhu ravnopravnosti i jednakosti, nastojali provoditi u svoju korist i u korist svoje hegemonističke i kolonijalne ekspanzije na štetu svih drugih naroda u Jugoslaviji. I tu je zadatak hrvatske povjesne znanosti, da osvjetli i vrednuje hrvatsko-srpske sporazume i ugovore od Krfske Deklaracije iz 1917. do Titovog posljednjeg ustava iz 1974.

Srbi su se protiv Hrvata i prije i poslije 1918. služili krivotvorenim dokumentima, falsifikatima, i podvalama. Poznat je posebice Friedjungov proces u Beču 1909., u kojem su Frano Šupilo i Hrvatsko-srpska Koalicija optužili austrijskog povjesničara Heinricha Friedjunda, da se je u svojim člancima poslužio krivotvorenim dokumentima. I danas se u hrvatskoj povjesnoj znanosti ponavlja neistina, da je dokumente krivotvorila Austrija odnosno austrijsko ministarstvo vanjskih poslova. Istina je pak, da su dokumenti bili krivotvoreni u Beogradu i prodavani Austriji za novac. Zašto su Srbi u tim dokumentima prikazivali Šupila kao srpskog plaćenog agenta? Očito da bi ga politički onemogućili u Austriji, da bilo što može poduzeti u hrvatsku korist.(13)

Za mene nema sumnje, da su se Srbi i poslije 1918. do naših dana služili krovotvorenima, da politički naškode pojedinim Hrvatima i hrvatskom narodu u cijelini. Suvremeni hrvatski povjesničar Dr. Ljubo Boban utrošio je mnogo truda, da ukaže na novije srpske krivotvorine i podvale.(14) Eto i tu je jedan od zadataka hrvatske povjesne znanosti: otkriti i prikazati srpske krivotvorine i podvale protiv Hrvata.

Na koncu bih želio upozoriti na nekoliko pogrešaka, koje su se podkrale u knjizi. U bibliografiji je označeno, da je članak Dra. Mladena Lorkovića, »Na dan Poglavnikova stignuća u Zagreb«, objavljene u *Hrvatskom Narodu* (Zagreb), 10. IV. 1944. (str. 162), a zapravo je objavljen u broju od 14. srpnja 1944. Kod pisanja knjige imao sam novinski izrezak toga članka bez oznake datuma, te sam po sjećanju stavio datum 10. IV. 1944.

Nepodpisani članak, »Otvorena riječ...«, pripisan je u bibliografiji Dru Anti Paveliću i uveden u bibliografiji pod njegovim prezimenom (str. 166). Autor članka je zapravo Dr. Lovro SuŠić, kako mi je to sam rekao u New Yorku 1962.

Poznati hrvatski bankovni stručnjak i ekonomist Dr. Ante Filipančić naveden je u knjizi (str. 66) i u Kazalu imena (str. 176) kao Ljudevit Filipančić.

Ovdje želim dopuniti i »Bilješku o piscu« (str. 174). Postigao sam doktorat filozofije iz povijest na Columbia University u New Yorku, u listopadu 1964., s disertacijom, *The Adriatic Question, From June 1919 to February 1924* (Jadransko pitanje od lipnja 1919 do veljače 1924). Od jeseni 1966. predajem europsku povijest na Saint Francis College-u, Loretto, Pennsylvania, a od 1969. predstojnik sam odsjeka za povijest i političke znanosti. Uredio sam i napisao knjigu, *Uspomene i rad Dra Branimira Jelića* (Cleveland: Izdao Mirko Šamija, 1982), koja je doprinos povijesti Ustaškog Pokreta i povijesti hrvatskog izbjeglištva, 1945.-l972. Dodajem i svoju sadašnju adresu, da ispravim onu iz 1960. navedenu u knjizi na stranici 139. Od jeseni 1966. stalno živim na adresi: Dr. Jere Jareb, 34 College Heights, Lorett, PA 15940, USA.

Loretto, Pennsylvania, 30. lipnja 1991.

Dr. Jere Jareb

PREDGOVOR

Kad sam počeo pisati ovu raspravu, mislio sam, da ne će obuhvatati više od pedeset stranica. Njezin prvi dio, objavljen u *Hrvatskoj Reviji* ožujka 1959., pisan je koncem ljeta i početkom jeseni 1958. Kod obradbe drugog dijela, pisanog u zimi i proljeću 1959. a objavljenog u lipanjskom svesku *Hrvatske Revije*, uvidio sam, da će moj prvotni plan biti dosta promašen. U tom dijelu bio sam opširniji nego u prvom, jer sam i sam u drugoj polovini toga razdoblja počeo pažljivije pratiti hrvatski politički razvitak, te od 1937. moji utisci i sudovi imaju karakter osobnog promatranja. Činilo mi se, da je nemoguće bilo što ispustiti ili skratiti, ako želim dati potpunu preglednu sliku hrvatske politike toga razdoblja.

Dobar odjek prvih dvaju dijelova ponukao me je, da u trećem dijelu budem opširniji, nego što sam namjeravao biti. Treći dio, pisan ljeti 1959. i objavljen u prosinačkom svesku *Hrvatske Revije*, ne završava s godinom 1945., nego, po uzoru na suvremene američke povjesničare, daje kratki uvid u posljednjih petnaest godina. Rasprava obradjuje hrvatsku povijest od 1895. do 1945., te joj je radi toga i dan naslov "Pola stoljeća hrvatske politike". Posljednje kratko poglavlje tek karakterizira političke hrvatske snage, koje djeluju od 1945. do danas.

Sva tri dijela, objavljena u *Hrvatskoj Reviji*, iznose 141 stranicu. To je do sada prvi pokušaj, da se kritičko-analitičkom metodom dade nacrt pola stoljeća hrvatske povijesti, koje je završeno 1945. koncem Drugog svjetskog rata. Stoga mi se činilo vrijednim truda i troška cijelu raspravu dotjerati i uz opširnu bibliografiju predati u obliku knjige hrvatskoj javnosti u emigraciji i, nadam se, bar hrvatskim povjesničarima u Hrvatskoj. Iako samo pokušaj potaknut Mačekovom autobiografijom, djelo će u jednom svesku na ovaj način biti pristupačno svakom onom, koga zanima novija hrvatska povijesna problematika.

Radovao bih se, ako bi ova rasprava potakla još žive aktivne učesnike ovog razdoblja hrvatske povijesti na pisanje uspomena. Želio bih, da ih podsjeti na njihov rodoljubni dug prema sadašnjoj mladoj hrvatskoj generaciji, kao i prema budućim hrvatskim pokoljenjima.

Prije konačne redakcije teksta za knjigu, obratio sam se na desetak hrvatskih političara i javnih radnika, da me upozore na stvarne pogrješke u činjenicama i podvrgnu kritici moje utiske, sudove i interpretacije. Svima onima, koji se odazvaše, najljepše zahvaljujem. Posebice zahvaljujem gg. dru Milanu Blažekoviću, Iliji Jukiću, dru Jurju Krnjeviću, Eugenu Kvaterniku, dru Vladku Mačeku, dru Anti Smith Paveliću, dru ing. Juri Petričeviću i dru Vjekoslavu Vrančiću. Zahvaljujem se i anonimnom kritičaru tjednika *Danice* (Chicago), koji se je osvrnuo na treći dio rasprave u broju od 10. veljače 1060.

Posebice izrazujem zahvalnost g. Vinku Nikoliću, požrtvovnom uredniku *Hrvatske Revije*, koja je prvotno objavila ovu raspravu. Njemu dugujem zahvalnost i kao uredniku "Knjižnice Hrvatske Revije", koja objavljuje ovo djelo.

Zahvaljujem se takodjer mojoj ženi Olgi, koja je sastavila "Kazalo imena" i požrtvovno mi pomagala kod tipkanja i korektura.

New York, 14. svibnja 1960.

JERE JAREB

O MAČEKOVOJ AUTOBIOGRAFIJI

U VELJAČI predprošle god. (1958.) stavljena je u prodaju Mačekova autobiografija na engleskom jeziku pod naslovom In the Struggle for Freedom (U borbi za slobodu). Na knjizi je inače označeno, da je izišla 1957.(1) Knjiga obuhvaća 280 stranica, podijeljenih na 17 poglavlja, s kazalom imena na kraju. U prvom poglavlju Maček prikazuje svoje djetinjstvo, a u drugom daje kratak pregled hrvatske povijesti. Poglavlja treće do uključivo osmog prikazuju postanak i razvoj Hrvatske Seljačke Stranke od njezinog osnutka do ubijstva Stjepana Radića, uvijek pod vidom Mačekovih osobnih doživljaja. Bez sumnje, najvažniji dio knjige predstavljaju poglavlja deveto do uključivo četrnaestog, u kojima je prikazana Mačekova politika od 1928. do 1941., kad se je on nalazio ne samo na čelu HSS, nego ujedno bio i predvodnik hrvatske narodne borbe. Dva slijedeća poglavlja *po*svećena su ratnom razdoblju, a posljednje emigraciji.

Maček se s toplinom sjeća svoga djetinjstva, provedenog u Jastrebarskom, i upravo umjetnički jednostavno opisuje hrvatske narodne običaje oko Uskrsa, Božića i Ivanja. Čini se, da je na njega više utjecala njegova seljačka okolina nego roditeljski dom. Maček je propustio spomenuti majčino ime i prezime, isto kao i ime i prezime bake, poljske plemkinje.(2) U desetoj godini života seli se s obitelji u Zagreb, gdje 1889. počinje pohadjati gornjogradsku gimnaziju u sjeni crkve sv. Katarine. Šteta, što Maček uopće ne spominje svoj rad u djačkom društvu Nada i suradnju u istoimenom litografiranom djačkom listu, o čem dosta opširno priča Petanjek.(8)

Na svega dvanaest stranica Maček je uspio dati upravo odličan pregled hrvatske povijesti. Spomenuo je sve važnije momente, potrebne jednom strancu, da bi dobio osnovnu sliku našeg narodnog i državnog razvitka. Posebice je dobro istaknut postanak srpske manjine u Hrvatskoj i značaj skupine sveučilištaraca od godine 1895. Potkrala mu se je pogreška kod godine Starčevićeve smrti. Starčević je umro 1896., a ne 1897. Maček tvrdi, da je Starčević negirao opstanak srpske manjine u Hrvatskoj te ih nazivao pravoslavnim Hrvatima. Čini se, da će tu tvrdnju, već uobičajenu u našoj publicistici, trebati ponovno ispitati na temelju Starčevićevog pisanja i ostavštine, sudeći prema Starčevićevom članku iz g. 1883.(4)

Još za školovanja u gornjogradskoj gimnaziji u Zagrebu Mačeku je bio poznat dr. Ante Radić, mladi profesor na istoj gimnaziji. Ali nije mu on bio profesorom, niti je Maček u tom razdoblju s njime razgovarao. Kad je Maček kasnije došao na sveučilište, 1897.-1903., uz nacionalni problem njega je posebice privlačilo socijalno pitanje.(6)To je, vjerojatno, bilo razlogom, da se je pretplatio na Dom, kojeg je godine 1900. počeo izdavati Ante Radić. Malo poslije toga, Maček se je odvažio posjetiti Antu Radića i predstaviti mu se kao "oduševljeni čitatelj njegovog lista, zamolivši ga, da li bi ga smio češće posjećivati".(6) Ante Radić ljubazno je primio mladog studenta, i od tada njihova veza ne prestaje. Kad se je Stjepan Radić početkom 1902. trajno nastanio u Zagrebu, Maček je odmah uspostavio osobnu vezu i s njime.(7) Razumljivo je stoga, da je Maček sa simpatijama pratio rad na osnivanju stranke tokom 1904. i 1905. Da bi aktivno mogao suradjivati u stranci, zahvalio se je na sudačkoj službi koncem godine 1905. Tada je odmah bio primljen u izvršni odbor stranke.

Maček je postao doktor prava u siječnju 1903. Manjak je autobiografije, što se u njoj ne spominje, da je poslije toga bio sudskim vježbenikom u Petrinji, pa onda u Samoboru. To je Maček spomenuo na drugom mjestu.(8) U jesen 1903. otišao je na odsluženje jednogodišnjeg vojnog roka. Izgleda, da je po povratku iz vojske bio kratko vrijeme sudac u Ivancu.(9) Zahvalivši se na položaju suca, postao je odvjetnički perovodja u Krapini kod dra Josipa Majcena u kasnu jesen 1905.(10) Poslije položenog odvjetničkog ispita preselio se je u proljeće 1908. u Sv. Ivan Zelinu, gdje je otvorio vlastitu odvjetničku kancelariju. U Sv. Ivan Zelini ostaje do početka Prvog svjetskog rata. Poslije rata likvidira svoju tamošnju kancelariju i trajno se preseljava u Zagreb. Manjak je knjige, što u njoj nema ni spomena, osim jedne aluzije (s. 87.), o piščevoj djelatnosti u Hrvatskom Sokolu. Iz drugog se izvora vidi, da je Maček kao mladić ušao u Hrvatski Sokol i već 1898. ili 1899. postao njegovim prednjakom.(11)

HRVATSKA POLITIKA 1895. DO 1918.

Na 16. listopada 1895., prigodom boravka cara i kralja Franje Josipa u Zagrebu, hrvatski sveučilištarci spališe madjarsku zastavu pred spomenikom bana Jelačića. Taj je čin bio jedan od glavnih povoda dalekosežnih promjena u hrvatskoj politici. Razmjerno veliki broj hrvatskih sveučilištaraca bio je odstranjen s Hrvatskog Sveučilišta, te je nastavio studije u Pragu i Beču. Ta se skupina sveučilištaraca vraća u domovinu početkom stoljeća s novim političkim, kulturnim i socijalnim idejama.

Nekoliko dana poslije spaljivanja zastave ugledni prvak Hrvatske Stranke Prava, Fran Folnegović, na sjednici zagrebačkog gradskog zastupstva javno je osudio hrvatske sveučilištarce, koji su sudjelovali kod spaljivanja madjarske zastave. To je bilo povod rascjepu Stranke Prava. Na 22. listopada 1895. dr. Ante Starčević, Evgenij Kumičić, dr. Josip Frank i dr. Mile Starčević upućuju pismo predsjedništvu Kluba Stranke Prava, kojim istupaju iz stranke i osnivaju Čistu Stranku Prava.

Desetak godina poslije gornjih dogadjaja hrvatski politički život dobio je sasvim novo lice. U razdoblju od 1895. do 1905. potpuno su pregrupirane stare hrvatske političke stranke i formirane nove. Poslije dvaju izbora, 1897. i 1901., na kojima je Khuenova Narodna Stranka hametice tukla opoziciju, dolazi na 15. siječnja 1902. do ujedinjenja Hrvatske Stranke Prava s Neodvisnom Narodnom Strankom (lla) pod imenom Hrvatske Opozicije. Mladji već suradjuju u toj stranačkoj formaciji. Hrvatska Opozicija uzima u siječnju 1903. naziv Hrvatska Stranka Prava i kasnije postaje glavnom strankom Hrvatsko-srpske Koalicije. Koncem 1904. osnovana je Hrvatska Pučka Seljačka Stranka.(12) U prosincu 1905. organizirana je Hrvatsko-srpska Koalicija od Hrvatske Stranke Prava, Hrvatske Napredne Stranke, koja je formalno bila osnovana tek početkom 1906., Srpske Samostalne Stranke, Srpske Radikalne Stranke, Socijalističke Stranke i nezavisnih pojedinaca. Nekoliko godina kasnije iz Koalicije su istupile Srpska Radikalna Stranka i Socijalistička Stranka. U rujnu 1910., neposredno pred izbore za Hrvatski Sabor, sjedinile su se Hrvatska Stranka Prava i Hrvatska Napredna Stranka pod imenom Hrvatske Ujedinjene Samostalne Stranke. Koalicija je od tada pa do prosinca 1918. sastavljena od dviju stranaka: Hrvatske Ujedinjene

Samostalne Stranke i Srpske Samostalne Stranke. Izvan Koalicije su ostale Čista Stranka Prava i Hrvatska Pučka Seljačka Stranka. Iz Čiste Stranke Prava istupili su u travnju 1909. dr. Mile Starčević i drugovi, te osnovali Starčevićevu Stranku Prava. Osim gornjih stranaka, postojala je još vladina, madjaronska Narodna Stranka, koja je u izborima 1906. pretrpjela teški poraz, od koga se više nije nikada oporavila. To su bile hrvatske političke stranke u razdoblju 1895. do 1918.

I.

Razdoblje od 1895. do 1918. nije još bilo predmetom povijesnog istraživanja. Stoga i slijedeći naši retci više su utisci nego sudovi. Po svom rezultatu, aktu ujedinjenja od 1. prosinca 1918., to se razdoblje može nazvati razdobljem krize. Može se nazvati i krizom pravaštva, jer je ono u tom razdoblju postalo glavnom hrvatskom političkom snagom ne samo u Banskoj Hrvatskoj, nego i u Dalmaciji, Istri, Bosni i Hercegovini. Pravaštvo je ušlo u krizu već 1895., kada se je pocijepalo na Čistu Stranku Prava i maticu stranku.(13) Ta kriza nije morala biti sudbonosna, da se je 1902.-1905., kod pregrupacije hrvatskih političkih snaga, našlo puta i načina, da se opet stvori jedna jedinstvena jaka pravaška stranka u Banskoj Hrvatskoj. Tko je kriv, da do tog rezultata nije došlo? Da li su krive osobe ili načelna razmimoilaženja, ili oboje? Iako je, bez sumnje, i osobni momenat vrlo važan, sklon sam vjerovati, da je načelno razmimoilaženje bilo mnogo teže od osobnog. Iz današnje perspektive načelna stanovišta obiju pravaških stranaka bila su puste fikcije. Jedna stranka, proizišla ujedinjenjem matične Stranke Prava i Strossmayerove Neodvisne Narodne Stranke, stajala je na stanovištu narodnog jedinstva Hrvata i Srba. Stranka se je nazivala Hrvatskom Strankom Prava, a njezinim predsjednikom uskoro je postao dr. Grga Tuškan. Prvim predsjednikom bio je Šandor Bresztyenszky, koji je umro već 1904. Drugoj pravaškoj stranci bio je na čelu dr. Josip Frank. Ona je stajala na stanovištu, da su pravoslavci u Hrvatskoj naprosto pravoslavni Hrvati, zavedeni od srpskih popova. Poslije Khuena i to je bila fikcija, jer je tada većina pravoslavaca imala srpsku nacionalnu svijest. Sigurno je, da je tada još uvijek jedan mali dio pravoslavaca hrvatski osjećao. Možda je radi njih tada, kad je to bilo propušteno prije, trebalo izići s idejom hrvatske pravoslavne crkve ili pravoslavne crkve u Hrvatskoj, koja bi bila pod izravnim nadzorom bana i Hrvatskog Sabora.(14) Svakako, jedina realna tadašnja politika mogla je biti: Srbi su narodna manjina u Hrvatskoj, i njima pripadaju sva manjinska prava.

Ova načelna razlika izmedju obih pravaških stranaka kriva je, po mojem utisku, i daljnjem drobljenju pravaštva. Mile Starčević proizveo

je rascjep stranke, kojoj je bio na čelu dr. Josip Frank, baš radi Frankove "srbofobske" politike u eri Rauchova banovanja 1909. Na izborima u listopadu 1910. nastupaju posebno Frankovci i Milinovci, a pred te izbore koalicijska Stranka Prava sjedinila se je s naprednjacima u Hrvatsku Ujedinjenu Samostalnu Stranku, kako smo već spomenuli. Da osobni momenat nije bio odlučujući, vidi se po tome, što je još za Frankova života, tokom 1911., došlo do jedinstva stranke (izmedju Frankovaca i Milinovaca), i na izborima 1911. stranka opet nastupa jedinstveno. Za vrijeme tih izbora Frank umire i moglo bi se očekivati, da će stranka uspjeti ostati i dalje na okupu. Ali, jer je strankom zavladala baš načelna podvojenost, ona se opet cijepa. Na izborima 1913., posljednjim izborima za Hrvatski Sabor prije Tita, opet odvojeno nastupaju dvije pravaške stranke. Milinovci su se otresli jedne fikcije, a prihvatili drugu: narodno jedinstvo Hrvata i Srba. Većina hrvatskih političara u Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini bila je u razdoblju 1908.-1918. bliza stanovištu Milinovaca, a pojedinci su sve do konca ustrajali uz Frankovu orijentaciju (Prodan, Stadler).

Da bi se još više istakla pomutnja, koju su u hrvatsku politiku unijele fikcije narodnog jedinstva i negiranja Srba, potrebno je naglasiti, da su sve pravaške stranke stajale načelno na programu iz godine 1894. Taj je program nastao dogovorom ondašnje hrvatske opozicije, sastavljene od Hrvatske Stranke Prava i Neodvisne Narodne Stranke. Program teži za stvaranjem hrvatske države u okviru Habsburške Monarhije, ujedinjenjem Banske Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Istre i Medjimurja. To je istaknuto u točki prvoj programa slijedećom formulacijom:

> Hrvatska sjedinjena opozicija, stojeći na temelju državnoga prava i narodnoga načela, raditi će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rieci s kotarom i u Medjumurju, Bosni, Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo, u okviru habsburške monarhije, te će podupirati svom snagom i nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tielu prikupe.(15)

Takvu je konačnu redakciju predložio dr. Tadija Smičiklas, hrvatski povjesničar, koji je u pregovorima bio delegatom Neodvisne Narodne Stranke. U hrvatskoj politici taj program zaslužuje posebnu pažnju, jer je njegova bitna, gore navedena, točka bila idejom vodiljom ogromne većine hrvatskih političara prije 1918.

Takvo je izgledalo stanovište starih hrvatskih političara u tom razdoblju. Nove sile, koje ulaze u politički život 1902.-1905., sve bez iznimke prihvaćaju fikciju narodnog jedinstva Hrvata i Srba. Ta je fikcija zajednička i liberalcima i klerikalcima i socijalistima. Ona je jednako kod kuće i kod katoličkog pokreta, i kod napredne i kod socijalističke stranke. Njoj se nije otela ni Seljačka Stranka, nego ju je i ona prihvatila.

Idejna fikcija narodnog jedinstva dovela je pak s vremenom, logično, do ideje jedne, jedinstvene narodne države, Jugoslavije. Činjenica je svakako, da ideja jedne, jedinstvene hrvatsko-srpske države nije još prisutna kod stranačko-političke pregrupacije, 1903.-1905.(16) Čini se, da je ideja hrvatske države još uvijek vodstvena i u hrvatskoj politici i kod studentske mladeži sve do god. 1908. Od aneksije Bosne i Hercegovine, srpskog i Friedjungovog procesa, i posebice za vrijeme balkanskih ratova ideja jedinstvene hrvatsko-srpske države sve više jača i širi se medju hrvatskom školskom mladeži. Ali i u tom razdoblju, čini se, ona još uvijek nije vodstvena u hrvatskoj politici. Obično se krivo tumači, kao da je Hrvatsko-srpska Koalicija bila nosiocem ideje jedinstvene hrvatsko-srpske države. Koalicija je stajala na stanovištu narodnog jedinstva, ali ideja jedinstvene hrvatskosrpske države sigurno joj nije bila vodiljom. Kod svog stvaranja 1905. Koalicija je jasno istakla svoje neposredne ciljeve: kao minimum: eliminaciju khuenovštine, t.j. političkog bezakonja i korupcije, i kao maksimum u tadašnjim prilikama: sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom i proširenje njene autonomije. Za postignuće tih ciljeva bila je donesena Riječka Rezolucija, koja je predhodila stvaranju Koalicije. Savez s Madjarima Kossuthovcima, naglašen u Rezoluciji, bio je politička taktika, kojom se je Koalicija nadala oživotvoriti bar minimum svojih zahtjeva. U prvom razdoblju borbe, 1905.-1909., dok je Supilo bio glavni pokretač Koalicije, ona se hrabro bori za ostvarenje svojih ciljeva. Poslije Supilovog istupa, Koalicija se postepeno pretvara u novo-madjaronsku stranku i takvom ostaje do početka listopada 1918. Koalicija je od 1913. do listopada 1918. madjarska službenica u Hrvatskoj.

II.

Još je potrebno istaknuti jednu osebinu ondašnjih političkih snaga, o kojima smo maločas govorili. Sve te stranke i skupine nisu shvatile duh vremena. Nisu shvatile, da je došlo vrijeme općeg prava glasa, kad je potrebno puk, široke narodne slojeve, politički izgraditi, osvijestiti i pripraviti za vodeću ulogu u narodnom životu. Sve su te stranke ograničile svoj rad na gradove i gradiće. Njihovo političko pisanje bilo je namijenjeno uglavnom intelektualnom gradjanskom sloju i djelomično trgovačkom. I, ukoliko se je politički izživljavalo i raspravljalo, sve je bilo ograničeno na uski krug intelektualnog vodstva.(17)

Braća Radići jedini su shvatili novu epohu i pregnuli, da osvijeste i izgrade hrvatskog seljaka, da bi mogao zauzeti dostojno mjesto, koje mu u narodnom životu pripada. Toj svrsi imala je poslužiti Hrvatska Seljačka Stranka. Stranka je prihvatila hrvatski državotvorni program, kako je bio formuliran u programu iz godine 1894. Iako je prihvatila idejnu fikciju narodnog jedinstva Hrvata i Srba, stranka nikada nije postala državotvorno jugoslavenska. Zbog toga joj se je poslije 1918. bilo lako otresti fikcije narodnog jedinstva. Stjepan Radić je to u jednom govoru lijepo naglasio: "Nikad više ne će se naći čovjek u našim redovima, koji će reći da smo mi i Srbi jedan narod. Krvnik i njegova žrtva nisu jedno." (18) Seljačka je stranka po političkom programu u tom razdoblju najbliža Frankovoj pravaškoj stranci. Ona zastupa ideju federativne Austro-Ugarske. Izgleda, da nije točna Mačekova tvrdnja, da je Stjepan Radić prekinuo s tom idejom tokom godine 1917. (s. 68.-69.). Poslije zaključka Narodnog Vijeća u Zagrebu o ujedinjenju sa Srbijom na 24. XI. 1918., Stjepan Radić nezadovoljan onakvim zaključkom, putuje u Prag nekoliko dana kasnije, da bi nagovorio Čehe na federativno preuredjenje stare Monarhije. Evo, što o tom piše dr. Ivan Pernar:

> Stjepan Radić polazi koncem studenoga u Prag, jer se u to vrijeme povratio Tomaš Masaryk iz emigracije kao predsjednik čehoslovačke Republike, da se s njime i ostalim češkim političarima posavjetuje. Tom prigodom sastao se sa svim tadašnjim političarima. Imao je tri duge konferencije, na kojima su bili: Tomaš Masaryk, prvi predsjednik, dr. Eduard Beneš, prvi ministar vanjskih poslova, dr. Rasim, ministar financija, Klofač, dr. Kramarž, dr. Stanjek, dr. Šramek, dr. švehla, dr. Hodža i drugi. Stjepan Radić govorio je s njima o uredjenju Europe, napose Srednje Europe i dijela Balkana. Govorio je o koridoru izmedju Hrvatske i Češke, te molio Masaryka i sve ostale, da ne pristanu na razbijanje Centralne Europe, nego da Austro-Ugarsku treba temeljito preurediti i to federativno prema potrebama i pravednim željama slavenske većine, tako da Slaveni dobiju svoje odgovarajuće i dostojno mjesto... Stjepan Radić molio je češke političare, a naročito Masaryka, da to on —Masarvk— iznese na mirovnoj konferenciji u Parizu. Pokojni naš predsjednik nastavlja svoje razlaganje govoreći svim skupljenim češkim političarima: "U interesu je sviju nas, a u prvom redu vas Čeha, da se to provede i da se ne razbija višestoljetna tvorevina, nego da se temeljito preuredi. Nikada možda ne će biti takve zgode. U protivnom slučaju Češka će biti prva žrtva napadaja, koji će doći sigurno."
>
> Pokojni Masaryk zajedno sa svima gore navedenim političarima slušao je razlaganje Stjepana Radića i nakon treće konferencije, odgovorio je pokojnom Radiću: "Vi ste pane (gospodine) Radiću austrijak" i druge neljubazne izraze. Kada ništa nije pomoglo, Stjepan Radić na rastanku, dijeleći se od čeških političara i od predsjednika T. Masaryka, rekao je: "Gospodine Masaryku, zbogom — poslušajte mene i ne razbijajte Austro-Ugarsku, jer će vas golemi njemački parni valjak možda za dvadeset godina pregaziti i preći i to najprije preko vas, a onda preko nas. Razmislite gospodine Masaryku o tome vi i ostala gospoda." (19) (Posljednje riječi Radića upućene Masaryku tiskane su masnim slovima — op. pisca).

Čini se, da i poslije toga Radić nije potpuno prekinuo s tom idejom. Trebat će još osvijetliti Radićeve veze s prvom hrvatskom emigracijom poslije Prvog svjetskog rata, 1919.-1924., posebice s njezinom vodećom osobom, generalom Sarkotićem. Ta je emigracija zastupala ideju podunavske konfederacije na čelu s Habsburgovcima.

Maček je dobro analizirao razloge, zbog kojih je stranka osnovana, ideologiju same stranke, te ličnosti Ante i Stjepana Radića. Istakao je i strankin zahtjev za hrvatskom državom (s. 47.). Prikazao je strankin rast i njezino širenje, naglasivši posebice sitni rad oko održavanja bezbrojnih sastanaka i skupština po selima. Naglasio je smetnje, koje su kod toga pravljene ne samo sa strane vlasti i ostalih političkih stranaka, nego i od katoličkog svećenstva.

III.

Poslije osnutka HPSS bilo je održano pet izbora za Hrvatski Sabor (1906., 1908., 1910., 1911. i 1913.). Svaki put se je biralo 88 narodnih zastupnika. Taj broj zastupnika bio je ustanovljen Khuenovom izbornom reformom iz 1888., kojom je broj zastupnika smanjen od 108 na 88 i saborski period produžen od tri na pet godina. Prije toga. Sabor se je birao svake treće godine. Seljačka je stranka na izborima 1906. postavila tek nekoliko kandidata i nije dobila nijednog mandata. Prema Mačeku, stranka je kod izbora 1908. dobila tri mandata, 1910. devet mandata, 1911. jedanaest mandata (s. 56.) i 1913. tri mandata (s. 59.). Brojke potvrdjuju i ostali pisci, koji su pisali o tom razdoblju, izuzevši izbora iz 1911., za koje Katić navodi, da je stranka dobila osam mandata.(20) Porast mandata u godini 1910. tumači se Tomašićevom izbornom reformom pred te izbore, kad je broj glasača početverostručen (od po prilici 50.000 na 200.000). Stranka je tada potrostručila broj mandata i predstavljala 10 % svih zastupnika u Saboru. Nagli porast seljačke stranke na tim i slijedećim izborima sigurno je iznenadio ostale stranke i bio razlogom, da su one, prema Mačeku, 1913. primijenile sustav protu-HPSS koalicije u svim kotarevima, gdje je seljačka stranka imala izgleda na uspjeh. Naime, sve su ostale stranke u takvim kotarevima kandidirale jednog zajedničkog kandidata protiv kandidata HPSS. To je bilo razlogom, kaže Maček, da je stranka 1913. dobila samo tri mandata. Pravi rast i značenje stranke u tom razdoblju sigurno bi se

dalo bolje ustanoviti, kad bismo raspolagali s brojem glasova, koje je HPSS dobivala na tim izborima.

IV.

Od kada je otvorio svoju samostalnu odvjetničku kancelariju u Sv. Ivanu Zelini 1908., Maček aktivnije radi u stranci. Ona ga kandidira na izborima 1910., 1911. i 1913. Maček ne navodi, u kojem je kotaru kandidirao 1910. Slijedeće godine kandidirao je u kotaru Stubici, a 1913. u kotaru Dugom Selu. Ni jednom nije bio izabran. Kod izbora 1913. njegov protukandidat, koga su istakle sve ostale stranke, izabran je većinom od 50 glasova (s. 58.). Čim je otpočeo Prvi svjetski rat, Maček je pozvan u vojsku i u uniformi je proveo cijelo vrijeme rata. Lijepo je opisano Mačekovo osobno iskustvo oko raspada i pobune austro-ugarske vojske koncem listopada 1918.

U opisivanju dogadjaja do 1918. Mačeku se je potkrale nekoliko pogrešaka. Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine nije bila ograničena na 30 godina i okupatorski mandat nije isticao godine 1908. (s. 56.). Pravo okupacije nije uopće bilo vremenski ograničeno na Berlinskom kongresu 1878. Londonski pakt, zaključen travnja 1915., nije podijelio Hrvatsku i Sloveniju izmedju Italije i Srbije (s. 76.). Pakt je označio samo onaj teritorij, koji bi imala dobiti Italija. O budućem statusu ostalog slovenskog i hrvatskog teritorija nije u paktu ništa definitivno stipulirano. Pašić nije promijenio svoju politiku prema Jugoslavenskom Odboru godine 1917. pod pritiskom engleskog ministra vanjskih poslova Greya (s. 77.). Grey je prestao biti ministrom koncem 1916., a naslijedio ga je Balfour, te je, prema tome, Balfour bio tada engleski ministar vanjskih poslova. Nema takodjer, barem meni poznatog, dokaza, da je Balfour u tom smislu pravio pritisak na Pašića. Zaključak Narodnog Vijeća, od 24. studenoga 1918., čini mi se, ne bi se mogao označiti "bezuvjetnim ujedinjenjem" ("unconditional union" — s. 79.). Delegacija, koja je trebala otputovati u Beograd i provesti ujedinjenje, dobila je pismene naputke, koji su ipak predstavljali "uvjete". Medju ostalim, u točki prvoj tih naputaka stoji, da budući ustav treba biti izglasan s većinom od dvije trećine glasova. U točki osmoj poimenice su nabrojeni zajednički poslovi za cijelu državu. Prema točki devetoj vidi se, da su i nadalje trebali postojati zemaljski sabori i vlade, i t. d. Druga je stvar, da su Pavelić i Pribićević prekršili i te pismene naputke, i tako zapravo napravili "puč", na koji nisu bili ovlašteni. Jedina logična procedura, ukoliko Srbijanci nisu htjeli prihvatiti uvijete iz naputaka, bila je, da se delegacija vrati u Zagreb po nove naputke. Još će trebati sve dogadjaje oko stvaranja kraljevine SHS detaljno

proučiti i osvijetliti. Maček na jednom drugom mjestu govori o stvaranju opozicije unutar Narodnog Vijeća prije sjednice od 23.-24. XI. 1918. Opozicija se je nazvala Hrvatskim Klubom i izabrala Vjekoslava Klaića, hrvatskog povjesničara, kao vanstranačku osobu, svojim predsjednikom.(21) O tome u literaturi o ujedinjenju nema nigdje spomena.

HRVATSKA POLITIKA 1919. DO 1928.

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca počinje novo poglavlje u životu stranke i dra Mačeka. U razdoblju od prosinca 1918. do prvih izbora u novoj državi, studenog 1920., Hrvatska Republikanska Seljačka Stranka, uz obnovljenu Hrvatsku Stranku Prava, najviše je progonjena stranka. Ona u tom razdoblju postaje nosiocem ne samo socijalnog progresa, nego i glavnim pobornikom hrvatske državne samostalnosti. Teško se je bilo snaći u tom vremenu zbrke. Stare hrvatske stranke i inteligencija stvorile su novu državu i stavile svoj vlastiti narod pred svršenu činjenicu. Hrvatski narod u svojoj ogromnoj većini nije nikada želio državne zajednice sa Srbijom. Ta odbojnost prema Srbiji bila je samo povećana nepametnom srpskom politikom: žigosanjem stoke i batinjanjem, te potpunim likvidiranjem i one autonomije, koju je hrvatska država uživala u staroj Monarhiji. Maček točno karakterizira tadašnje stanje: "U Hrvatskoj ustanak je bio u zraku. Prva provokacija bila je prikladna izazvati pobunu." (s. 88.).

Stvaranje nove države bila je takodjer svršena činjenica i za Mirovnu Konferenciju, koja se je sastala u Parizu u siječnju 1919. Velike sile nisu imale —izuzevši vojničku intervenciju— drugog izbora, nego da tu činjenicu priznaju. Wilson je posebice bio bez predrasuda bilo prema kojoj strani i želio jedino triumf narodne volje posvuda. On je, izgleda, bio najbolje upućen od ondašnjih vodećih državnika, da sve ne ide glatko izmedju Hrvata i Srba. Vjerojatno su tu ipak nešto doprinijeli memorandumi američkih Hrvata Bijeloj Kući u toku rata. Imajući u vidu stvarnu situaciju, Wilson je bio predvidio u jednom od nacrta ustava Lige Naroda i takav paragraf, koji bi dozvolio mirnu diobu nove države na dvije ili tri države, s adekvatnim brojem predstavništva u Ligi Naroda.(22) Iznenadjuje činjenica, da ni predstavnici HRSS, a čini se, ni ostalih hrvatskih stranaka, nisu znali, da je u Zagrebu boravio od ožujka do svibnja 1919. posebni američki agent, poručnik LeRoy King, koji je imao dužnost obavijestiti američku delegaciju u Parizu o političkoj situaciji u Zagrebu i Hrvatskoj. On je bio najprikladnija osoba, da hrvatski memorandum dostavi u Pariz Wilsonu i ostalima.(23) Mjesto toga, memorandum je bio uručen ondašnjim neprijateljima, Talijanima, i do danas se točno ne zna, da li je uopće dospio do Pariza i Mirovne Konferencije (s. 81.-82.).

Stjepan Radić se je našao u velikoj dilemi: s jedne strane, činjenica medjunarodno priznate nove države SHS, a s druge strane, činjenica težnje ogromnog dijela hrvatskog naroda za svojom državom, tražile su zauzimanje stanovišta. Stjepan Radić stavio se je na stranu svoga naroda. Ali, on je ipak nastojao to svoje stanovište dovesti u sklad s postojanjem nove države. Kao što je prije zamišljao ostvarenje hrvatske države u podunavskoj konfederaciji na čelu s Habsburgovcima, tako je sada počeo zamišljati, da bi se hrvatska država mogla ostvariti u jednoj južno-slavenskoj konfederaciji, eventualno s uključenjem Bugarske. To je bit njegova prijedloga u Narodnom Vijeću na 23. studenoga 1918., još prije stvaranja Kraljevine SHS. Ali bilo je časova, kad je bio potpuno razočaran u srpskim političarima. Onda se je znao, bar u početku, opet vraćati ideji podunavske konfederacije, ili pak zamišljati jednu posve samostalnu hrvatsku državu, bez obzira na bilo kakve konfederacije. To je smisao Radićevog rada i dinamizma od 1919. do 1928. Radić je bio dinamična osoba, vječito u pokretu, pun novih ideja i planova. Često je u tom razdoblju mijenjao taktiku, i sigurno je, da je više puta govorio i davao izjave, koje su politički bile nezgodne i umanjivale njegove političke kombinacije, ili samu njegovu politiku i osobu krivo prikazivale. Takodjer i neki čini, kao na primjer put u Moskvu 1924., sigurno su više odnemogli nego pripomogli hrvatskoj narodnoj borbi.

U ovom razdoblju bilo je na poprištu borbe pet, odnosno šest hrvatskih stranaka: 1) Hrvatska Republikanska Seljačka Stranka, 2) Jugoslavenska Muslimanska Organizacija, 3) Hrvatska Zajednica, 4) Hrvatska Stranka Prava, 5) Hrvatska Pučka Stranka i 6) Hrvatska Težačka Stranka. Na izborima 1920. HRSS nije kandidirala u Dalmaciji i Bosni, tako da je tamo hrvatsko katoličko pučanstvo glasalo za Pučku ili Težačku stranku, koja je radi toga bila i stvorena. Kasnije se je Težačka Stranka pretopila u HRSS. Od izbora 1923. HRSS kandidira na cijelom hrvatskom području i odnosi ogromnu većinu glasova katoličkih Hrvata. Hrvatska Zajednica živi pod tim imenom do 1925. Poslije toga i zajedno s disidentima HSS stvara Hrvatsku Seljačku Federalističku Stranku.

Posebni položaj muslimanskih Hrvata bilo je razlogom, da se je njihova stranka nazvala jugoslavenskom. Muslimani su bili zastupani prije izbora za ustavotvornu skupštinu od 1920. jedino u prvoj vladi kraljevine SHS, Protićevoj, od 20. prosinca 1918. do 16. kolovoza 1919. Vjerovatno je njihova kolaboracija u Pašićevoj vladi i glasovanje za Vidovdanski ustav bila taktička miskalkulacija, ali i taj se potez može razumjeti, ako se uzme u obzir njihov ekonomski i politički položaj u slučaju cijepanja Bosne i Hercegovine. Oni su sudjelovali u Pašićevoj vladi od 26. ožujka 1921. do 3. veljače 1922. Poslije toga

dolazi do rascjepa u njihovim redovima: Maglajićeva skupina nastavlja suradnju u vladi do 16. prosinca 1922., a Spahina odlazi u opoziciju. Na izborima 1923. Spahina skupina suradjuje s Radićem i hametom tuče Maglajićevu. Spaho nastavlja suradnju s HRSS i poslije izbora. On ulazi u kratkotrajnu Davidovićevu vladu (srpanj-studeni, 1924.), koju podupire i zapravo omogućuje HRSS. Kasnije, Spaho je u opoziciji za cijelo vrijeme sudjelovanja HRSS u vladi (18. srpnja 1925. do 1. veljače 1927.). On ulazi u prvu Vukićevićevu vladu, sastavljenu 17. travnja 1927., kao ministar trgovine i industrije i kao takav ostaje u svim daljnjim vladama do proglašenja diktature 6. siječnja 1929. Nema ga u diktatorskim vladama.

Čini mi se, da niti Hrvati katoličke vjere kao cjelina niti Stjepan Radić, odnosno HRSS kao njihovi predstavnici, nisu imali dovoljno razumijevanja za svoje sunarodnjake muslimanske vjere i nisu shvatili težinu njihovog položaja. Da li je bilo moguće kod sporazuma s Pašićem 1925. konzultirati Spahu i tražiti, da i on udje u vladu zajedno s HSS? Da li je bilo moguće, da se Radić kod svakog važnijeg poteza savjetuje sa Spahom? U svakom slučaju, ne bih prihvatio Mačekovu karakteristiku Spahine politike za ovo razdoblje, jer je ne Podupiru činjenice. Maček, naime, kaže, da je JMO "provodila oportunističku politiku i sudjelovala u skoro svim medjuratnim vladama" (s. 94.).

Potrebno je reći nekoliko riječi i o ostalim strankama katoličkih Hrvata. Hrvatska Zajednica kao i Hrvatska Stranka Prava bile su ograničene na nekoliko gradova i više ili manje nalazile su načina za suradnju s HRSS. Njihovi predstavnici, dr. Ante Trumbić i dr. Ante Pavelić, kasniji poglavnik, ušli su u redove HSS poslije razbojstva u beogradskoj Narodnoj skupštini. Te stranke nisu predstavljale nikakvu potencijalnu opasnost za HSS, jer nisu uopće djelovale na selu. Naprotiv, Hrvatska Pučka Stranka, stranka katoličkog pokreta, otimala se je zajedno s HSS-om za glasove seljaka. Razumije se, da je to onda više puta proizvelo pravu kulturnu borbu na hrvatskome selu, koja je sigurno bila štetna vjeri i pravim narodnim interesima. U nekim selima to je proizvelo pravi rascjep izmedju svećenika i vjernika i kasnije uvelike koristilo komunističkoj propagandi. S druge strane, sigurno bi bili izostali Radićevi govori i izjave s protusvećeničkom, upravo protukatoličkom notom. Pučka Stranka po svojoj politici bila je bliža ideji jugoslavenske države od ostalih triju stranaka katoličkih Hrvata. Njezin predstavnik ušao je u Koroščevu vladu, sastavljenu poslije atentata u skupštini, dok su predstavnici Federalisiičke Stranke i Stranka Prava ušli u HSS. Pučka Stranka, izuzevši JMO, jedina se je u tom času oglušila složnoj hrvatskoj fronti.

I.

Maček je dobro prikazao, kako sam već rekao, situaciju pred izbore 1920. Isto se može reći i za same izbore. Ispustio je spomenuti, u kojem je kotaru kandidiran. Isto je propušteno i kod izbora 1923. i 1925. Kod izbora 1927. spominje, da je kandidiran u svom starom izbornom kotaru Bjelovaru (s. 108.), te bi se, prema tome, dalo zaključiti, da je i kod prijašnjih triju izbora bio kandidiran u istom kotaru.(24) Radićeva politika izmedju izbora 1920. i 1923. potpuno je prešućena. A ipak je nešto trebalo reći o Radićevoj suradnji s ondašnjom hrvatskom emigracijom, donošenju novog programa HRSS u lipnju 1921., organizaciji Hrvatskog Bloka i Hrvatskog Narodnog Zastupstva, u kojima su sudjelovali, uz HRSS, Hrvatska Stranka Prava i Hrvatska Zajednica.

Takodjer će trebati razjasniti Radićevu poruku Pribićeviću iz siječnja 1920., kojom on poručuje, da je spreman suradjivati u Privremenom Narodnom Predstavništvu, ako ono bude izabrano na izborima. Takvo izabrano predstavništvo trebalo bi onda pripremiti izbore za Ustavotvornu Skupštinu.(25) Maček je tada zajedno s Radićem bio u zatvoru, i vjerovatno će nešto o tome znati.

Dvije poslijeratne godine Maček se je potpuno posvetio politici i živio od novca, dobivenog za prodanu odvjetničku kancelariju u Sv. Ivanu Zelini. Živio je u zajedničkom kućanstvu s roditeljima. Poslije duge bolesti umrla mu je majka, 5. veljače 1922. U te dvije poslijeratne godine Maček je bio u zatvoru od travnja 1919. do početka ožujka 1920. Za vrijeme Mačekovog tamnovanja početkom 1920. sastali su se članovi izvršnog odbora stranke, koji su bili na slobodi, u Stupniku blizu Zagreba, i izabrali Mačeka i Predavca za podpredsjednike stranke, na mjesto Tome Jalžabetića i Benjamina Šuperine. Maček kaže, da su on i Predavec bili izabrani na to mjesto, jer su bili "mladji, aktivniji i, nadasve, politički nepomirljivi" (s. 87.).

II.

Poslije izbora 1923. HRSS je postala predstavnicom katoličkog dijela hrvatskog naroda, jer je dobila većinu glasova katoličkih Hrvata u svim hrvatskim pokrajinama. Neposredno iza izbora, Spaho, Korošec i Blaško Rajić, predstavnik Bačkih Hrvata, počinju usku suradnju s HRSS. Suradnja Davidovićeve Demokratske Stranke nije se mogla

postići vjerovatno radi Pribićevićevog stava. Da se je Davidović tada odlučio za suradnju s hrvatsko-slovenskim frontom, sigurno bi se svi kasniji dogadjaji bili drugčije odigrali. Do takve suradnje došlo je istom godinu dana kasnije pod mnogo nepovoljnijim okolnostima. Davidović ipak nije mogao sačuvati Pribićevića na svojoj strani. On se je odcijepio od njega u ožujku 1924. Tada se je Stjepan Radić već vratio iz Londona u Beč i bio pozvan u Moskvu. Ali, kolikogod je Davidović griješio svojim krzmanjem, toliko je, čini se, i Stjepan Radić baš u ovom periodu svojim putem u Moskvu napravio strahovitu pogrešku i doveo sebe i svoju stranku u ćor-sokak, koji je vodio u privremenu kapitulaciju pred radikalima i kraljem. Drugi rezultat je bio, da je kapitulacija pred radikalima imala za posljedicu prekid suradnje izmedju HRSS, Spahe, Korošca i Davidovića. Upravo su ove dvije godine, 1923.-1925., ključ za kasniju suradnju Korošca i Spahe s Beogradom, i, čini se, jedna teška hipoteka na Mačekovoj politici, 1935.-1939., kad su se opet Spaho i Korošec odlučili na suradnju s princom Pavlom. Maček prešućuje mnoge stvari, te imam dojam, da i on. nije odobravao sve -poteze Stjepana Radića u ovom razdoblju. Ali pogledajmo situaciju malo pobliže.

Nije točno, da je Pašić poslije izbora 1923. prisilio Koroščevu i Spahinu stranku, da idu u opoziciju (s. 95.), jer to predpostavlja, da su one bile u vladi prije izbora. A činjenica je, da je Spahina JMO istupila iz vlade već cijelu godinu dana prije izbora 1923. i da je kod izbora suradjivala s HRSS. S druge strane, Korošec, odnosno njegova SLS, istupili su iz Pašićeve vlade kratko vrijeme poslije njezina formiranja. Vlada je bila formirana 1. siječnja 1921., a SLS ju je napustila već 26. ožujka 1921. Slovenske resore u toj vladi odmah je preuzela Puceljeva Slovenska Kmetijska Stranka, koja je i glasovala za Vidovdanski ustav na račun materijalnih koncesija sa strane Pašića. Korošec je inače suradjivao u svim vladama, osim Davidovićeve, prije izbora za ustavotvornu skupštinu, studenog 1920. Izuzevši kratkotrajnu Davidovićevu vladu iz godine 1924., SLS se trajno nalazi u opoziciji od 26. ožujka 1921. do 1. veljače 1927., kad je HSS istupila iz Uzunovićeve vlade i njene resore djelomično preuzela SLS. U tu vladu Korošec nije ušao osobno. Ta je vlada poslije šest tjedana pala, i u prvoj Vukićevićevoj vladi od 17. travnja 1927. opet nema SLS. Njezin predstavnik Gosar ulazi u Vukićevićevu vladu na 21. rujna 1927. Korošec osobno ulazi u rekonstruiranu Vukićevićevu vladu na 23. veljače 1928. Od tada počinje njegova kolaboracija s kraljem Aleksandrom. Stoga mi se čini, da se Koroščevu politiku do 1928. ne bi moglo nazvati oportunističkom. Ali, vratimo se u 1923.

Vjerojatno, da bi omeo suradnju HRSS s opozicijom, posebice Spahom i Koroščem, Pašić daje inicijativu za pregovore. To je politika, koja je dovela do tkzv. Markovog Protokola, potpisanog 13. travnja 1923. Maček je osobno sudjelovao kod pregovora. Pašićeva inici jativa došla je preko pokrajinskog namjesnika dra Ernesta Čimića. Nato su Maček i Krnjević otputovali u Beograd i razgovarali s Pašićem. Glavni njihov zahtjev je bio, da se teritorijalne odredbe Vidovdanskog ustava ne primijene na Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Pašić je bio spreman to prihvatiti, ako HRSS obeća, da ne će doći u parlamenat i tako onemogućiti njegovu vladu. Istoga dana, 12. travnja 1923., kada su se Maček i Krnjević povratili iz Beograda, stigla je u Zagreb radikalska delegacija, sastavljena od Marka Djuričića, Marka Trifkovića i Voje Janjića. Radikali su odmah otpočeli pregovore s HRSS, JMO (tri predstavnika), SLS (četiri predstavnika) i Blaškom Rajićem. Pregovori su završeni 13. travnja i potpisan je protokol u četiri primjerka, po jednog za svaku stranku. (Rajić nije dobio primjerka protokola.) U obavijesti, koja je tim povodom dana za javnost, izričito stoji, da je izvršenje točaka stipuliranih u protokolu "preduvjet sporazuma".(26) Maček ne spominje, da su kod pregovora sudjelovale SLS i JMO, te Rajić na strani HRSS, nego priča, kao da su pregovori bili vodjeni samo izmedju radikala i HRSS.

Radić je iskreno pristupio pregovorima, dočim ih je Pašić, čini se, od početka smatrao samo zgodnim manevrom. On nikada nije mislio iskreno ispuniti protokol. Njemu je bilo glavno, da se HRSS ne pojavi u Narodnoj skupštini i tako ostavi Radikalnu Stranku u manjini. Odbivši, da iskreno prihvati politiku sporazuma, Pašić je proigrao jednu veliku priliku, da postane graditeljem Kraljevine SHS, a ne samo Srbije.

Kad je postalo očito, da Pašić odbija ideju sporazuma, Radić je u svojim izjavama postao nepomirljivijim i konačno se odlučio na odlazak u inozenmvo. Nastojao je zainteresirati zapadne velike sile, posebice Englesku, za hrvatsku situaciju i tako postaviti hrvatsko pitanje pred svjetske čimbenike, učiniti ga medjunarodnim. U Engleskoj su mu savjetovali suradnju s Beogradom. Radić se vraća u Beč na Badnjak 1923,(27) a ne početkom 1924., kako piše Maček (s. 97.). Koncem veljače 1924. Maček i Krnjević odlaze ilegalno u Beč, Radiću u posjete. Radić ih je obavijestio, da je njegova misija u Londonu doživjela neuspjeh i uputio ih, da uspostave vezu s parlamentarnom opozicijom u Beogradu i opet pokušaju sporazumom rješavati hrvatsko pitanje (s. 97.). Promatrajući dogadjaje iz današnje perspektive, čini se, da bi bio najbolji potez, koji je Radić mogao napraviti poslije Pašićevog odbijanja "Markovog protokola", odlazak HRSS u beogradsku Narodnu skupštinu, t. j. ono čega se je Pašić najviše bojao. Ali, razumljiv je i shvatljiv i gornji Radićev potez odlaska u London, da upozna gledišta svjetskih čimbenika prije takvog koraka.

Općenito se nije znalo, da je inicijativa za suradnju s Davidovi-ćem i odlazak HRSS u beogradsku Narodnu skupštinu potekla od Radića. Smatralo se je, da je inicijativa došla od Davidovićeve stranke. Prema Mačekovu pričanju, Davidović je odmah prihvatio ponudu HRSS, koju mu je, po Mačekovim uputama, donio Predavec, i obećao suradnju Demokratske Stranke na reviziji Vidovdanskog ustava (s. 98.). Ali, ni Pašić se nije dao tako lako otjerati s vlasti.

U ožujku 1924. svi zastupnici HRSS, osim Stjepana Radića i ing. Kolutića, koji su u inozemstvu, predaju svoje punomoći Narodnoj skupštini i traže verifikaciju svojih mandata. Prema Horvatu, punomoći su bile predane od 7. do 20. ožujka, i na 12. ožujka verificirano je prvih 20 mandata.(28) Za verifikaciju ostalih mandata razvila se je borba, jer bi njihovo verificiranje značilo Pašićev silazak s vlasti, budući da bi ostao u manjini u Narodnoj skupštini. Maček je na 23. ožujka 1924. došao u Beograd na čelu delegacije HRSS, ali oni nisu mogli sudjelovati u debati Narodne skupštine, jer im mandati još nisu bili verificirani (s. 98.-99.).

Pašić daje ostavku vlade na 24. ožujka i pokušava pregrupiranjem stranaka i novim izborima spasiti svoju vlast. Svetozar Pribićević s 14 drugova napušta Demokratsku Stranku, osniva Samostalnu Demokratsku Stranku i pridružuje se Pašiću. Vlada Pašić-Pribićević već je sastavljena 27. ožujka. Nova vlada raspolaže s većinom od jednog glasa u verifikacionom odboru i može u beskraj odugovlačiti verificiranje mandata HRSS. Vladin, odnosno Pašićev, plan je bio: od-glasati proračun i raspisati nove izbore. Proračun je bio odglasan, ali kralj ne prihvaća nove izbore te vlada podnosi ostavku 12. travnja. Kriza se odugovlači i konačno je opet na 25. svibnja uspostavljena nepromijenjena Pašić-Pribićevićeva vlada. Ali Pašića čeka drugo iznenadjenje. Radikal Nastas Petrović, član verifikacionog odbora, glasuje s opozicijom,(29) i konačno na 27. svibnja verificirani su mandati HRSS. Da bi spriječio pad vlade, Pašić podnosi kralju na potpis ukaz, kojim se rad Narodne skupštine odgadja do slijedećeg redovnog saziva, t.j. do 20. listopada 1924. Kralj je ukaz potpisao.

Dok se je odvijala kriza vlade poslije 12. travnja, Radić, vidjevši da Davidović ne će moći sastaviti novu vladu, odlučuje se na put u Moskvu.(30) Budući da je nova Pašićeva vlada formirana 25. svibnja, Radić je, izgleda, otputovao u Moskvu koncem toga mjeseca. Dao je načelan pristanak za pristup Seljačkoj Internacionali, sa sjedištem u Moskvi, na 24. lipnja 1924. U Rusiji se je Radić zadržao oko dva mjeseca.3(1) te se je ili koncem srpnja ili početkom kolovoza 1924. opet vratio u Beč.

U medjuvremenu Pašićeva je vlada bila zamijenjena Davidoviće-vom. Naime, poslije raspusta Narodne skupštine, na 27. svibnja, u Beogradu se je formirao opozicioni blok, sastavljen od Davidovićevih demokrata, SLS i JMO. Blok je već na 29. svibnja izdao proglas, u kojem se raspust Narodne skupštine naziva "državnim udarom" i traži se izvanredni njezin saziv

(32) Pašić uvidja, da ovakav provizorij ne može dalje potrajati, i na 17. srpnja 1924. ponovno predlaže kralju raspis novih izbora. Aleksandar odbija prijedlog, i time izaziva novu ostavku vlade. Iz te krize konačno se je rodila Davidovićeva vlada, na 27. srpnja 1924. Maček je bio pozvan od Davidovića u Beograd na savjetovanje neposredno prije sastava vlade. Kad je Maček stigao u Beograd, već je vlada bila sastavljena. Davidović je tražio od Mačeka, da HRSS podupire njegovu vladu u parlamentu. Maček je to obećao uz dva uvjeta: 1) da se obustavi teritorijalna podjela Hrvatske, koju su radikali već započeli i 2) da se prestane s progonstvom HRSS. Davidović je prihvatio uvjete, i Nastas Petrović, ministar unutrašnjih poslova, održao je riječ, kaže Maček. Vršiocem dužnosti pokrajinskog namjesnika u Zagrebu bio je imenovan Gavro Gojković i pokrajinska uprava obnovljena. Kralj je tražio od Davidovića, kako je Davidović rekao Mačeku, da i Hrvati udju u vladu. Maček je pristao na tu Davidovićevu ponudu i označio četvoricu narodnih zastupnika HRSS, uključivši i sebe, koji bi trebali postati ministrima. Medjutim, tada je kralj promijenio mišljenje i od ulaska HRSS u vladu nije bilo ništa (s. 99.-100.). Činjenica, da je HRSS bila spremna ući u Davidovićevu vladu nije do sada bila poznata. Šteta, što Maček nije spomenuo imena ostale trojice predloženih ministara.

Možda je činjenica sastava Davidovićeve vlade bila uzrokom, da je Radić napustio Rusiju i povratio se u Beč.(33) Čim je Radić stigao u Beč, Maček ga je otišao posjetiti, ovaj put s legalnom putnicom. Maček zanimljivo priča o Radićevom povratku 01 Zagreb bez putnice, ali s normalnom željezničkom vezom preko Maribora (s. 101.). Drljević navodi, da se je Radić vratio u Zagreb 11. kolovoza 1924. (34)

Poslije povratka iz emigracije Radić je vrlo aktivan. Često sazivlje skupštine, na kojima je glavnim govornikom. Poslije skupštine u Vrpolju, 13. listopada 1924., kralj traži od Petrovića, da zatvori Radića (s. 102.). Kad Petrović to odbija, kralj traži od Davidovića ostavku vlade pod izlikom, da on, kralj, želi sastav jedne koncentracione vlade, koja će nastaviti politiku sporazuma s Hrvatima. Ostavka je vlade uslijedila na 16. listopada 1924. Za vrijeme vladine krize sastaje se Narodna skupština na novo zasjedanje 20. listopada 1924. Prema prijašnjem dogovoru Davidovića s ostalim strankama, koje su ga podupirale, radikali su trebali biti isključeni iz predsjedništva skupštine. Predsjednikom skupštine trebao je postati Maček, prvim pođpredsjednikom jedan demokrata, a drugim jedan pristaša SLS. U novoj situaciji Davidović je predložio za predsjednika Ljubu Jovanovića, kao kraljevog čovjeka, za prvog podpredsjednika Mačeka, a za drugog Msgr. Hohnjeca. Tako je i bilo. Iako je bio običaj, da kralj primi u posebnu audijenciju novoizabrano skupštinsko predsjedništvo, ovaj se put to izostavilo. Tek, kad su Maček i Hohnjec napustili Beograd, bio je Jovanović primljen u audijenciju (s. 102.). Bilo bi normalno očekivati, da

će Maček, kao predstavnik HRSS, biti pozvan od kralja na savjetovanje u vezi s vladinom krizom. Ali i to je izostalo.

Na 23. listopada 1924. HRSS posebnim proglasom traži sastav koncentracione vlade za provedbu izbora. Kralj, mjesto toga, imenuje na 6. studenoga 1924. Pašić-Pribićevićevu vladu, koja će upotrebiti do tada nezapamćeni izborni teror u hrvatskim krajevima. Na prijedlog ministra unutrašnjih poslova Bože Ž. Maksimovića vlada je 23. prosinca 1924. zaključila provesti Obznanu nad HRSS. Kad ju je kralj potvrdio 1. siječnja 1925., ona je dobila zakonsku snagu. Već sutradan bili su uhićeni Maček, Predavec, braća Košutići i Krnjević. Radić je otkriven nekoliko dana kasnije i uhićen. Usprkos terora, HRSS je zajedno s Hrvatskom Zajednicom — obje su zajednički nastupile na izborima — uspjela poboljšati svoje pozicije. Vodstvo HRSS ostalo je u zatvoru do 18. srpnja 1925., to jest do dana sastava koalicione vlade izmedju radikala i HSS. Ono je, osim Stjepana Radića, bilo potpuno isključeno iz političkog života za vrijeme boravka u zatvoru. Njima kasnije nisu bili verificirani mandati, tako da nisu ni sudjelovali u radu Narodne skupštine 1925.-1927.

Prije Radićeve smrti Maček je bio najaktivniji, kako se iz prije raspravljenog vidi, od 1923. do 1925. Za vrijeme Radićevog boravka u inozemstvu on je stvarni vodja stranke. Šteta, što Maček ništa pobliže ne govori o Radićevom boravku u Rusiji, koji je po svojim posljedicama veoma važan. Da nije bilo toga boravka, kralj i Pašić nikada ne bi mogli protegnuti Obznanu nad HRSS i vjerovatno bi bila isključena onakva kapitulacija HRSS, kakva je uslijedila kasnije.(34a) Maček takodjer ne spominje najužu izbornu suradnju izmedju HRSS i Hrvatske Zajednice godine 1925.

Poslije izbora 1925. Pavle Radić postaje strankinim govornikom On u ime stranke priznaje kralja i ustav. Stranka mijenja ime. Maček kaže, da je inicijativa za pregovore došla sa strane Pašića i da je Radić bio kontaktiran od suca istražitelja. Taj je dodir uspostavljen već nekoliko dana iza izbora od 8. veljače 1925. Pregovori su trajali preko pola godine, te konačno završili sporazumom s radikalima.(34b) Zajednička vlada sastavljena je 18., a ne 25. srpnja 1925., kako spominje Maček. Smisao sporazuma je bio, da je HSS potpuno povukla svoje političke zahtjeve i istakla gospodarske i socijalne. Na političkom polju HSS je potpuno prihvatila tadašnje političko stanje, protiv kojeg se je do tada borila. HSS nije ostala u vladi samo do polovine 1926. (s. 106.). HSS je samo na kratko vrijeme istupila iz vlade na 15. travnja 1926. Njezini ministri Nikić i Šuperina nisu se htjeli pokoriti odluci stranke, nego su i nadalje ostali u vladi. HSS je službeno opet ušla u vladu 29. travnja, tako da je bila van vlade tek četrnaest dana. Izuzevši te epizode, HSS sudjeluje u svim vladama od 18. srpnja 1925. do 1. veljače 1927. Maček cijelo ovo razdoblje prikazuje na jednoj stranici, i to s bitnom pogreškom.

Ta je šutnja razumljiva, jer on u tom razdoblju nije bio politički aktivan. Riječ je vodila skupina, koja je bila više sporazumaški raspoložena nego Maček, Predavec i Krnjević.

Maček spominje i činjenice iz svog osobnog života. Po drugi put se je oženio 10. ožujka 1924. s djevojkom Marijom, koja je bila prodavačica u Radićevoj knjižari i 22 godine mladja od njega (s. 98.). Propušteno je spomenuti njezino prezime. Kćerka im se je rodila 13. siječnja 1925., dok je Maček bio u zatvoru. Bila mu je donesena u zatvor tri tjedna kasnije, da je vidi (s. 104.). Sin Andrej, nazvan po pradjedu, rodio se je 24. listopada 1926. (s. 106.). Izgleda, da se je Maček u ovom razdoblju više bavio odvjetničkim poslovima i posvetio obiteljskom životu.

III.

Sporazumom HSS s radikalima bila je prihvaćena već provedena podjela hrvatskog teritorija na oblasti. Prvi i jedini oblasni izbori bili su održani 27. siječnja 1927. Nije točno, da je HSS bila van vlade za vrijeme tih izbora (s. 107.), nego se je HSS neposredno poslije izbora povukla iz vlade baš radi izbornih zloupotreba. Naime, državni aparat bio je upotrebljen protiv HSS, iako je ona bila sudionik vlade. Maček je bio kandidiran i izabran u zagrebačkoj oblasti, te kasnije postao predsjednikom zagrebačke oblasne skupštine. Poslije je na izborima 11. rujna 1927. bio izabran u kotaru Bjelovar za narodnog zastupnika u Narodnoj skupštini u Beogradu. Zahvalio se je tada na predsjedništvu oblasne skupštine i njenom mandatu, jer narodni zastupnik u Narodnoj skupštini nije istovremeno mogao biti zastupnikom i u oblasnoj skupštini.

Nekoliko dana poslije izbora, na 18. rujna 1927., Mačeku je umrla njegova žena Marija, ostavivši ga s dvoje nejake djece i starim ocem. Maček se je tada htio potpuno povući iz politike i posvetiti se odgoju svoje djece. Vjerovatno je takvom planu pogodovao i politički razvoj 1925.-1927., koji je morao na Mačeka napraviti nelagodan utisak. Pod utjecajem Stjepana Radića napustio je tu ideju. Odgoj djece preuzela je mladja sestra njihove majke, Josipa, koja je tada imala tek 19 godina (s. 108.). Josipu je Maček u siječnju 1935. oženio (s. 156.) i s njom i danas živi u Washingtonu. Za vrijeme Mačekovog poslijeratnog boravka u Washingtonu umrla je u domovini njegova prva žena, te se je Maček vjenčao s Josipom prema obredu i propisima Katoličke Crkve.

IV.

Poslije rujanskih izbora 1927. došlo je do pomirenja Pribićevića s Radićem i stvaranja Seljačko-Demokratske Koalicije. Maček ne priča ništa

pobliže, kako je do tog preokreta došlo. Drljević kaže, da je inicijativa došla s Radićeve strane. Za vrijeme putovanja na predizbornu skupštinu u Ilok godine 1927., Radić je razgovarao s Drljevićem o teškom Pribićevićevom položaju. Tom je zgodom Radić ovlastio Drljevića, da radi na tome, da se Pribićević pridobije za suradnju.(35)

U to vrijeme, poslije izbora 1927., "vode se u Zagrebu tajni razgovori o osnivanju buduće hrvatske državne emisione banke, koja će početi djelovati na dan odcijepljenja od Srbije".(36) O tome kod Mačeka nema spomena.

O krvoproliću u Narodnoj skupštini Maček ukratko priča osobni doživljaj. Mišljenja je, da je ubijstvo bez sumnje bilo planirano, i sklon je vjerovati, da je Ninko Perić bio u to upućen (s. 111.). Krvoproliće u skupštini nesumnjivo je prekretnica u novijoj hrvatskoj povijesti i zaslužilo bi biti predmetom ozbiljne studije i svestranog istraživanja. HSS je dužna potaknuti, omogućiti i pripomoći takav podhvat. Ovdje ću spomenuti samo dva momenta. Stjepan Radić u izjavi sucu istražitelju izravno je optužio kralja Aleksandra za sudioništvo u krvoproliću.(37) Maček prihvaća kao istinitu liječničku diagnozu, da je Radić imao šećernu bolest i da je to prouzrokovalo smrt (s. 116.). Radićeva udova, naprotiv, niječe, da bi njezin muž bio bolestan od šećerne bolesti. Ona navodi, da je Radić na putu za Sombor, gdje je bila održana njegova posljednja javna skupština 17. lipnja, ozlijedio mali prst, koji je u roku od jednog dana zacijelio. Ona izrazuje sumnju, da je liječnik dr. Hadžić trovao Radića, dok je ovaj neposredno poslije atentata bio na liječenju u Beogradu.(38)

Na sam dan atentata, uveče 20. lipnja, Maček je posjetio ranjenog Radića. On navodi, da mu je Radić tada rekao, da poslije onog, što se dogodilo, malo ili ništa zajedničkog možemo imati sa Srbima. Možda vanjski poslovi i zajednička obrana, a možda niti toliko. To će zavisiti od situacije. Preporučio je Mačeku, da se služi samo mirnim metodama borbe (s. 113.). Iz ovog bi se razgovora dalo naslutiti, da je Radić neposredno poslije atentata želio Mačeka vidjeti svojim nasljednikom.

Kad su se sastali narodni zastupnici SDK na vijećanje u Hrvatsku Sabornicu 1. kolovoza 1928., podpredsjednik Predavec predložio je zastupnicima HSS Mačeka kao v. d. predsjednika stranke za vrijeme Radićeve bolesti. To je bilo prihvaćeno jednoglasno bez debate (s. 114.). Dan prije Radićevog pogreba, na svečanoj komemoraciji u Sabornici, govorio je Maček u ime stranke. Govorio je, takodjer u ime stranke, i na samom pogrebu, 12 kolovoza. Sutradan, 13. kolovoza, na prijedlog Predavca, Maček je jednoglasno bio izabran predsjednikom stranke sa strane njenih narodnih zastupnika (s. 119.). Neki tvrde, da Mačekov izbor nije bio pravovaljan. Naime, prema statutima stranke predsjednika bira glavni odbor stranke, koji je mnogo šire tijelo nego strankino narodno zastupstvo. Ali, nema sumnje, da je tada bio sazvan glavni odbor HSS, da bi i on Mačeka bio izabrao predsjednikom stranke.

Prema onom, što Maček priča, izgleda, da je on vrlo malo razgovarao s Radićem u vremenu izmedju atentata i njegove smrti, 20. lipnja do 8. kolovoza. Kad je ing. Košutić, čitajući Radiću rezoluciju SDK od 1. kolovoza 1928., pročitao, da je 20. lipnja prestao postojati Vidovdanski ustav, Radić je to popratio s riječima: "I još je mnogo drugog prestalo".(38a) Dr. Ivan Krajač, narodni zastupnik i ministar trgovine i industrije za vrijeme učestvovanja HSS u beogradskim vladama, posjetio je Stjepana Radića u njegovoj vili u Hercegovačkoj ulici u Zagrebu koja dva tjedna pred njegovu smrt. Tada je izgledalo, da je Radić na putu potpunog ozdravljenja. Prema Krajaču ovako je govorio Stjepan Radić:

> Čim potpuno ozdravim, moramo poduzeti neke reforme u našem dosadašnjem shvaćanju i radu. I to mi (t.j. hrvatska seljačka stranka i hrvatski pokret) moramo na prvom mjestu napustiti naš dosadanji pacifizam, jer to ne vodi do uspjeha, pogotovo gdje protivnik nastupa s drugim sredstvima. Mi se moramo boriti jednakim sredstvima, kojima se proti nama nastupa, jer samo tako se može borba proti nama paralizirati. Samo borba s jednakim sredstvima vodi do uspjeha, ne pasivnost, koju tumače kao našu slabost i nesposobnost, radi čega primamo samo udarce.
>
> Druga temeljna točka našega programa, koja moramo reformirati jest: slavenstvo i naš odnos prema njemu. Mi smo od slavenstva i u ime slavenstva kao Hrvati doživjeli ono i onako, što i kako tokom cijele svoje historije nismo jošte bili doživjeli. Doslovne zaključne riječi pokojnikove u pogledu toga bile su: "Slavenstvo je nama s onima, s kojima mi kao Hrvati možemo da živimo i s kojima možemo svoj historijski život kao Hrvati nastaviti i razviti."
>
> Kao treću reformu naveo je: Mi se moramo u našoj borbi osloniti od sada na sve naše staleže, a ne samo na jedan — seljački — kao do sada. To je potrebno, da našu narodnu borbu pojačamo i fundiramo na cijelom narodu, a ne na jednom staležu, pa ma kako bio brojan. Osim toga potrebna nam je za borbu poštena narodna inteligencija. U motivaciji primio sam utisak, kao da je bio nezadovoljan s držanjem nekih zastupnika seljaka iza atentata u skupštini, kao i s tadanjim načinom reakcije seljaka na dogadjaje, kako se spontano bila izrazila.
>
> Jošte je govorio o tadanjoj aktualnoj političkoj situaciji i konkretnim planovima, pa je zaključio doslovce: "U Beogradu nemamo uopće više što da tražimo."
>
> Kada je govorio o potrebi rada za Hrvatsku po narodnim zastupnicima u inozemstvu i pritom zašao u vatren način govora, ja sam ga upozorio, neka ne govori tako glasno, jer sam u sobi vidio osobe od dvorbe i časnu sestru

bolnička pomoćnicu; odgovorio je, ne snizujući glas: neka čuje i neka zna tko hoće, jedanput se mora sve reći i zaključiti meni je sve svejedno.(38b)

Posljednji politički razgovor imao je Stjepan Radić sa svojim tajnikom i zetom ing. Augustom Košutićem ranog popodneva 8. kolovoza, dakle nekoliko sati prije svoje smrti.(38c)

Maček u knjizi ništa ne govori o Aleksandrovim planovima amputacije hrvatsko-slovenskih teritorija. I to pitanje zaslužuje detaljnu obradu. Horvat navodi, da se prve glasine i članci o amputaciji pojavljuju već 1923., kad su počele suradjivati HRSS, JMO i SLS.(39)

V.

Tri osobe dominiraju političkom scenom od 1919. do 1928.: kralj Aleksandar, Pašić i Radić. Bez sumnje, kralj Aleksandar bio je središnja osoba svih dogadjaja u tom prvom desetljeću nove države. Da je on htio Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca urediti kao ravnopravnu zajednicu na federalističkoj osnovici, do toga bi bilo došlo, iako bi se, vjerovatno, takvom planu bila stvorila opozicija u Srbiji. Moj je utisak, da ta opozicija ne bi imala nade u uspjeh, jer je kralj Aleksandar uživao veliko povjerenje srpskog naroda, srpske vojske i ogromnog dijela srpskih političara. Ali, kako svi znaci upućuju, kralj Aleksandar ne samo da nije želio jednu ravnopravnu, federalnu državu, nego i one ovlasti, koje su mu bile dane centralističkim Vidov-danskim ustavom, on je često preskakao. On nije htio biti ustavnim vladarom, koji stoji iznad dnevne i stranačke politike, nego je želio, da se svuda čuje njegova riječ i zapovijed. Ako ćemo vjerovati Svetozaru Pribićeviću: "Od 23 ministarske krize [u razdoblju od 20. XII. 1918. do 6. I. 1929.], Skupština je izazvala samo dve, oborivši 1920. prvu vladu Vesnića i 1926. petu vladu Uzunovića. Sve ostale krize izazvao je kralj ili ljudi iz njegove okoline, a prema njegovim uputama".(40) Prema tome, čini se, da smijemo zaključiti, da je kralj Aleksandar već od početka težio svu vlast prikupiti u svoje ruke, t. j. vladati autokratski.

Jedini srbijanski državnik, koji je imao dovoljno političkog iskustva i ugleda, da može oponirati kralju Aleksandru, bio je Nikola Pašić. Kralj Aleksandar je tako i ocijenio Pašića i nije mirovao, dok ga nije zakulisnim akcijama maknuo s predsjedništva vlade u travnju 1926. Kralj Aleksandar nije htio prihvatiti Pašića kao prvog ministra predsjednika Kraljevine SHS, iako su ga složno predlagale sve srbijanske i prečanske struje, tako da je prvu vladu SHS sastavio Stojan Protić na 20. XII. 1918. Doklegod je Pašić bio živ, kralj je morao odgadjati autokratsku vladavinu.

S druge strane, Pašićeve ideje o centralističkom uredjenju države odgovarale su kraljevim idejama, i tako je u tom pitanju bio stvoren složni srpski front, i od Srbijanaca i od Srba prečana, s jedinim izuzetkom Stojana Protića. Protić je uvidjao, da takva politika ne vodi konsolidaciji nego razaranju države. A možda je Protić i ocijenio Aleksandra kao budućeg autokratu. Pašić je bio jedina prikladna osoba medju Srbijancima, koja je mogla novu državu, usprkos Aleksandrovih centralističkih težnji, organizirati federalistički. Protić je daleko zaostajao i po svojim sposobnostima i po svojem ugledu za Pašićem, i možda je svojim anti-centralističkom nastupom samo pojačao srpski centralistički front. On je, naime, bio vrlo nepopularan medju ostalim srbijanskim strankama. Centralistička ideja, ideja nasilnog jedinstva, bila je, ako ćemo vjerovati grofu Sforzi, već davno prije popularna medju srbijanskim političarima. Sforza je bio članom talijanskog Poslanstva u Beogradu prije Prvog svjetskog rata i kasnije talijanskim Poslanikom kod izbjegle srpske vlade na Krfu. U listopadu 1919., kad Je bio podtajnikom u talijanskom ministarstvu vanjskih poslova, ovako je ocijenio unutarnju situaciju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u razgovoru s britanskim poklisarom u Rimu:

> Što ga [Sforzu] u ovom času najviše zabrinjuje — izvješćuje engleski poklisar — jest situacija u samoj Jugoslaviji. Srpska se dominacija tako okrutno i tiranski nameće ostalim elementima, da su Hrvati skoro skloni pokazati stanovitu simpatiju prema Talijanima... Ovi narodi [t. j. balkanski narodi] još ne vjeruju u ništa drugo nego silu. Radi njihovih vlastitih ciljeva, oni se mogu prikazivati, da su prihvatili načela Lige Naroda, ali oni nemaju apsolutno nikakve vjere u idealna rješenja i žive još uvijek u kondotijerskom mentalitetu četrnaestog i petnaestog stoljeća... On je bio za nekoliko godina na poslanstvu u Beogradu i često je diskutirao o jednoj mogućoj budućoj uniji Južnih Slavena sa Srbima, koji su predvidjali poteškoće, koje će proizlaziti iz razlika u vjeri i iz različitih stupnjeva civilizacije. Oni su predvidjali nasilje kao jedini lijek tome, i danas ta načela provode u Crnoj Gori i Hrvatskoj. Jedan od nesretnih rezultata evropskog rata je taj, da sada komiti operiraju na 20 milja od Trsta.(41)

Čini nam se, dakle, da ne griješimo, kad postavljamo tezu, da je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca u ovom desetljeću, 1918.-1928., bila osudjena na propast, zahvaljujući u prvom redu pogledima i politici kralja Aleksandra i Nikole Pašića.

Osim Pašića, jedini političar u državi, koji je svojom snagom stajao na putu i centralističkoj idili i autokratskim Aleksandrovim težnjama, bio je Stjepan Radić. On je tu snagu imao jedino radi toga, jer je hrvatski narod u njemu osjetio prvoborca za svoju slobodu, svoju državu i socijalnu pravdu. Kralj Aleksandar i srbijanski političari nisu shvatili ni onda, a čini se ne shvaćaju ni danas, ovu konstantu hrvatske državotvorne orientacije širokih slojeva hrvatskog naroda. Da Stjepan

Radić nije na hrvatskom selu nastupio s idejom hrvatske slobode i hrvatske države, nikada ne bi bio uspio osvojiti za sebe ogromnu većinu glasova katoličkih Hrvata. Svi su oni političari i državnici bili kratkovidni, koji su mislili, da će fizičkim zlostavljanjem Radića i njegovih suradnika slomiti hrvatski otpor, odnosno riješiti hrvatsko pitanje. Ubijstvo Radića i drugova bila je njihova najveća pogreška u tom pravcu.

Hrvati jugoslavenske orientacije prije 1918., iako vodjeni fikcijom narodnog jedinstva Hrvata, Srba i Slovenaca, tražili su zajedničku južnoslavensku državu jedino radi toga, jer su smatrali, da će ona najbolje zaštititi hrvatske nacionalne interese. Oni su smatrali, da buduća zajednička država mora biti isto toliko hrvatska, koliko i srpska. Kad su osjetili, da ta tobožnja "narodna" država gore postupa s hrvatskim narodom, nego bivša tudjinska Austro-Ugarska, onda su se, iako teška srca, vraćali natrag ideji hrvatske državnosti. Ali Srbijanci nisu ni to shvaćali, iako im je Trumbićev razvoj morao otvoriti oči. Dovoljno je pročitati Trumbićeve govore iz 1919.-1920. i usporediti ih s onima iz 1924.-1925., pa da se uvidi sva tragika idealnih Hrvata-Jugoslavena. Šačica oportunista i idealista jugoslavenske orijentacije medju Hrvatima mogla je prevariti samo one, koji nisu htjeli vidjeti realnost.

Ali, ne smetnuvši s uma solidnost srpskog centralističkog fronta i ulogu kralja Aleksandra, postavlja se pitanje: nije li Stjepan Radić mogao voditi borbu s Beogradom na bolji i uspješniji način? Čini mi se, da u biti ništa ne bi bilo promijenjeno, da je Stjepan Radić upotrijebio ne znam koju taktiku i ne znam koju politiku. Kralj Aleksandar i srbijanski državnici nisu željeli Hrvate imati kao ravnopravne suradnike i gradjane. Svoj povlašteni položaj bili su spremni braniti brutalnom silom vojske i državnog aparata. Nikakva hrvatska politika na toj činjenici ne bi nešto bitno mogla izmijeniti. U srbijanskim rukama bila je sila i vlast, i oni su mogli odbiti ili predložiti svaku državnu reformu.

Da bi stvorio bolje pozicije, Radić je trebao nastojati na svoju stranu predobiti, u prvom redu, sve ne-srpske stranke, medju kojima su bile najvažnije JMO i SLS. Uz njih, trebalo je nastojati predobiti za suradnju Srbe-prečane i Demokratsku Stranku. Da li je bilo moguće postići ovakav jedan blok? Poslije izbora 1923. Spaho i Korošec počeli su suradjivati s HRSS. U 1924. Davidovićeva Demokratska stranka, iz koje je istupio Svetozar Pribićević s drugovima, takodjer uspostavlja suradnju s HRSS. Poslije veljačkih izbora 1925. nastavlja se suradnja izmedju HRSS, JMO, SLS i Demokratske stranke. Radi Radićevog puta u Moskvu i pristupa Seljačkoj Internacionali, u siječnju 1925. bila je protegnuta Obznana nad HRSS, kao, tobože, komunističkom strankom, i njeno vodstvo na Čelu sa Stjepanom Radićem zatvoreno. Radić, osamljen u zatvoru, nije mogao u suradnji sa Spahom, Korošcem i Davidovićem pregovarati s

Pašićem odnosno Kraljem. U takvim okolnostima bio je prisiljen na potpunu kapitulaciju. Stoga se može reći, da je Radićev put u Moskvu bio najveća hrvatska pogreška u tom desetljeću. Kasnija Pribićevićeva suradnja s Radićem bila je slabi nadomjestak Spahine, Koroščeve i Davidovićeve suradnje.

Stjepan Radić bio je mirotvorac i iskreno je želio trajan ravnopravni odnos izmedju Srba i Hrvata. Želio je, da u zajedničkoj državi bude isto tako očuvana hrvatska državnost, kao što je bila i srpska, da hrvatski narodni interesi budu isto tako zaštićeni, kao i srpski. Uzalud je bilo od njega očekivati, da će se on za volju ostanka HSS u vladi, 1925.-1927., odreći hrvatskog političkog programa, jer je kod sklapanja sporazuma bio prisiljen časovito ga povući. Srbijanci nisu mogli razumjeti, da ulaskom HSS u vladu nije bio oživotvoren njezin program, te, da bi Radić zadržao svoje pozicije u narodu, on i nadalje mora nastupati različito i odjelito od vlade, u kojoj sjedi. Hrvatsko pitanje nije se moglo riješiti s nekoliko ustupljenih ministarskih stolica, nego s cjelovitom promjenom državne politike. Dilema ovog desetljeća može se izraziti s alternativom: ili će država biti zajednički hrvatsko-srpski podhvat, ili je ne će biti.

HRVATSKA POLITIKA 1929. DO 1941.

Smrt Stjepana Radića predstavlja konac jednog razdoblja hrvatske politike. Do tada se je s malo napora moglo pokušati zadovoljiti Hrvate federacijom i, možda, usaditi u njihove duše ideju zajedničke južnoslavenske države. Od tada svaki rad u tom pogledu sa srpske strane zahtijevao bi mnogo više napora i koncesija. Diktatura kralja Aleksandra tu je situaciju još više otešćala. Nadošla neposredno poslije Radićeve smrti, ona je imala upravo obratan učinak u Hrvatskoj od onog, kako ga je zamišljao kralj Aleksandar. Po njegovoj zamisli, diktatura je trebala ideju jugoslavenske države učvrstiti u Hrvatskoj, a prema rezultatu ona ju je upravo uništila u hrvatskim krajevima i izazvala protujugoslavensko revolucionarno gibanje.

Već smo prije istaknuli, da je ideja jugoslavenske državne zajednice bila odbojna hrvatskom puku 1918. Takvom je ona ostala i u prvom desetljeću nove države. Ništa se nije dogodilo, što bi moglo hrvatsko seljaštvo navesti na promjenu njegovog stava, naime, da novu državu prihvati kao svoju. Naprotiv, mnoge mjere nove države, okrunjene zločinom u Narodnoj skupštini, samo su utvrdile prvotni stav hrvatskog seljaštva. Kod stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, dobar dio hrvatske inteligencije, gradjanstva i malobrojnog radništva pozdravio je novu državu i mnogo pridonio njenom stvaranju. Desetljeće, koje je slijedilo 1918., proizvelo je preokret u hrvatskoj inteligenciji, gradjanstvu i radništvu. Oni se opet vraćaju hrvatskoj državnoj ideji. Diktatura kralja Aleksandra, 1929. do 1934., samo je učvrstila ovu orijentaciju hrvatskog seljaštva, radništva, gradjanstva i inteligencije.

Kod analize dogadjaja tih godina ne smiju se smetnuti s uma dvije činjenice: 1.) stvaranje jedne nove hrvatske revolucionarne mladeži, u prvom redu studentske, ali isto tako seljačke i radničke, koja je spremna aktivno boriti se ne samo protiv Jugoslavije, nego i koja ima i svoj pozitivni program: obnovu samostalne hrvatske države; i 2.) stvaranje jedne revolucionarne hrvatske emigracije, u početku heterogene i neoblikovane, koja se od 1930. okuplja pod ustaškim imenom i vodstvom dra Ante Pavelića.

Hrvatski studenti, koje je zločin u Narodnoj skupštini i diktatura zatekla na Hrvatskom Sveučilištu, kao i kasnije pridošla godišta, formiraju se kao hrvatski nacionalisti i revolucionarci. Kod njih više nema stranačke razlike: nastupa se pod općim hrvatskim imenom za hrvatsku državu protiv Jugoslavije. Ta je generacija završila srednju školu u novoj državi i nije imala nikakvih, ni sentimentalnih niti političkih kompleksa prema propaloj Austro-Ugarskoj, da bi, poput starije hrvatske generacije, nezadovoljne Jugoslavijom, uzdisala za habsburškom idilom i reagirala s idejom podunavske konfederacije i sličnim planovima. Taj naraštaj ideološki ima mnogo zajedničkog s pravaškom generacijom iz 1870-tih i 1880-tih godina, koja je bila samo prohrvatski orijentirana i u Habsburgovcima gledala ugnjetavače hrvatske slobode i glavne krivce hrvatske nesreće. Ta generacija u svojoj revolucionarnoj taktici, aktivnosti i žaru ima takodjer mnogo sličnosti s hrvatskom intelektualnom mladeži jugoslavenske orijentacije prije Prvog svjetskog rata. Obje generacije prilaze tajnom, podzemnom radu, organiziraju atentate i pripremaju se za sutrašnji revolucionarni obračun. Bitna karakteristika ove nove hrvatske generacije jest beskompromisna, revolucionarna borba za obnovu samostalne hrvatske države. Ova oznaka karakterizira takodjer intelektualnu mladež, sveučilišnu i srednjoškolsku, formiranu izmedju 1935. i 1941. Djelomična profašistička orijentacija medju pripadnicima te generacije, 1936. do 1941., može se tumačiti jedino vanjskopolitičkim razlozima, jer se je mislilo, da će se pomoću Hitlerove protu-versailleske politike moći razbiti Jugoslaviju i obnoviti samostalnu hrvatsku državu. Rijetki su bili, koji su priželjkivali fašističko, diktatorsko uredjenje buduće hrvatske države.(41a)

O ovom revolucionarnom gibanju medju hrvatskom mladeži trebalo bi prikupiti dokumentarnu gradju. Oni, koji su na životu u emigraciji, trebali bi pisati svoje uspomene. Pisac ovih redaka bio je u to vrijeme gimnazijalac u Šibeniku (1933.-1941.) i tako je onda proživljavao ovo omladinsko gibanje, i ima utisak, da je to bila bitna njegova karakteristika po cijeloj Hrvatskoj. Označiti ovu omladinu fašističkom i diobu duhova u Hrvatskoj prebaciti na alternativu: fašizam — demokracija, ne odgovara činjeničnom stanju. Razdioba medju mladeži tada se je provodila na alternativi: Jugoslavija — samostalna hrvatska država. To je njena bitna karakteristika. Akcidentalno je kod toga, što se je u Hrvatskoj u tom razdoblju mislilo, da su zapadne demokracije projugoslavenski orijentirane, a da je Njemačka za njeno razbijanje. To je sigurno bila zabluda, jer su se pojave vanjske politike i odnosa velikih sila medjusobno, te velikih i malih sila, veoma simplicistički prosudjivale.

Ovdje bih naglasio još jedan utisak. Čini mi se, da je ovaj hrvatski državotvorni pravac bio svojstven cjelokupnoj hrvatskoj mladeži,

formiranoj 1929.-1941., bilo da se je ona kasnije organizirala i djelovala u ustaškim, HSS-ovačkim ili komunističkim redovima. Ova orijentacija hrvatske mladeži isto je tako svojstvena generaciji formiranoj za vrijeme rata, a svi glasovi govore i o onoj, koja se je formirala pod Titovom diktaturom od 1945. do danas. Možda je ovoj posljednjoj pao u dužnost zadatak, da programatski poveže ideju samostalne hrvatske države s idejom parlamentarne demokracije, socijalno i ekonomski progresivne, kulturno slobodarski orijentirane i vjerski tolerantne. Kod toga opet važno je, da se ne zaboravi, da su unutrašnja i vanjska politika dva različita područja nacionalne politike, koja treba drugčije prosudjivati.

Drugi kompleks problema, koje će trebati razbistriti budući povjesničari, spleo se je oko postanka inozemnog i domovinskog djelovanja Ustaškog pokreta. Činjenica je, da hrvatska politička emigracija, koja se stvara tokom 1929., još nije politički ujednačena niti organizatorno povezana. Ona će se kasnije pojaviti u dva organizirana oblika. Aktivan, dinamički i revolucionarno raspoložen elemenat okupljat će se pod ustaškim imenom i vodstvom dra Ante Pavelića.(42) Više ili manje pacifistički orijentirani nalazit će se u emigrantskim organizacijama HSS, koje tada rade prema uputama dra Jurja Krnjevića i ing. Košutića. Oni su obojica u emigraciji od kolovoza 1929., dočim je Pavelić emigrirao već u siječnju iste godine. Obje skupine ističu borbu za samostalnu hrvatsku državu i nastupaju protiv Jugoslavije. Podjela medju njima za vrijeme Aleksandrove diktature i kasnije više je psihološko-taktičke nego idejne naravi.

Ustaški pokret tokom 1930. stvara svoju organizaciju. Ustaše se organiziraju, kao i sve dotadašnje tajne revolucionarne organizacije. Načelo poslušnosti, tajnosti i revolucionarne požrtvovnosti karakterizira organizaciju. Na istim načelima kasnije će se razviti i domovinski Ustaški pokret, 1938.-1941., pod vodstvom Mile Budaka, Slavka Kvaternika, Mladena Lorkovića, Ivana Oršanića i drugih.(43)

Čitavo gibanje pod ustaškim imenom, 1930. do 1941., nipošto se ne može svesti pod nazivnik "frankovci" ili identificirati s frankovačkom Hrvatskom Strankom Prava, kako to Maček čini u svojoj knjizi.(43a)Članovi i sljedbenici Ustaškog pokreta dolazili su iz sviju hrvatskih stranaka, i pripadali su svima hrvatskim staležima. Sigurno je medju ustašama-emigrantima po logorima bio najveći broj onih, koji su u svojoj mladosti bili oduševljeni sljedbenici Stjepana Radića. Zapravo je bila nesreća, što mladje snage, koje su formirane tih godina, nisu dobile većeg udjela u vodstvu pokreta, nego je odlučnu riječ imao dr. Ante Pavelić, odgojen u Stranci Prava, koji, čini se, isto tako kao i dr. Maček, nije mogao shvatiti razliku izmedju Hrvatske 1920-tih i 1930-tih godina. Pavelić je više reagirao i djelovao kao frankovac, strančar, nego kao vodja jednog novog pokreta. Bilo bi vrijedno jednom analizirati poglede i reakcije vodećih ljudi Ustaškog pokreta s različitom formacijom: onih, koji su došli iz frankovačke Hrvatske Stranke Prava (Pavelić, Budak, Slavko Kvaternik) i onih formiranih pod diktaturom (Lorković, Oršanić, Vokić i t.d.). Marko Došen, koga je formiralo Starčevićevo pravaštvo 1880- tih godina i koji je kasnije postao gorljivi pristaša HRSS, možda najbolje personificira jednog idealnog ustaškog prvoborca starije generacije.

I.

Sudeći po onom, što je u svojoj knjizi iznio, Maček nije shvatio naprijed spomenutih promjena u Hrvatskoj 1930-tih godina. Prije nego donesemo ocjenu Mačekove politike, potrebno je pobliže razmotriti razdoblje od 1929. do 1941. To se razdoblje dijeli u dva odsjeka: prvi odsjek od 1929. do Aleksandrova ubijstva, i drugi od Aleksandrova ubijstva do Simovićeva puča. Simovićev puč i desetak dana njegove vladavine predstavljaju finale kraljevske Jugoslavije. Emigrantsko djelovanje jugoslavenske kraljevske vlade spada u ratno razdoblje, kada Jugoslavija stvarno više ne postoji. Tadašnje emigrantske vlade nemaju svoje vlastite politike, nego, s jedne strane, inertno, možda i s povišenim naglaskom, nastavljaju velikosrpski kurs bivših kraljevskih vlada. S druge strane, te vlade tek reagiraju na dogadjaje i pokrete, koji se formiraju kod kuće, na domaćem terenu. Vlada tek slijedi zbivanja, a nipošto ih ne stvara i vodi. Vodstvo politike prešlo je iz ruku vlade na pokrete i osobe, koje se nalaze na terenu. Ali vratimo se u 1929.

II.

Ukidanjem ustava i formiranjem vlade, odgovorne jedino njemu osobno, Aleksandar je na 6. siječnja 1929. prešao Rubikon i svu vlast konačno skoncentrirao u svojim rukama. Konzultiranja stranačkih prvaka neposredno prije diktature imala su za cilj: pokazati stranom svijetu, da je, navodno, nemoguće demokratsko rješenje državne krize.

Dr. Vladko Maček bio je pozvan u audijenciju neposredno prije proglašenja diktature. Aleksandar ga je primio prije podne 4. siječnja i ponovno prije podne 5. siječnja 1929. To je bio prvi i posljednji put, da je Maček razgovarao s kraljem Aleksandrom. O tim audijencijama, uz ono, što piše u autobiografiji, Maček je već pisao u jednom nedatiranom pismu upućenom Ivanu Meštroviću.(44) Zatim je o tome pisao Svetozar Pribićević, na temelju svojih neposredno napisanih bilježaka i tadašnjih novinskih izjava samog Mačeka.(45) Nije mi poznato, da li je što o tome bilo objavljeno na temelju Aleksandrovih informacija, ili, da li o tome postoje neke njegove zabilješke. Toliko o izvorima iz prve ruke.

Vjerovatno se je o Mačekovim audijencijama pisalo i na drugim mjestima prema različitim informacijama. Bilo bi potrebno detaljno istražiti cijelo ovo pitanje, jer ovaj jedini dodir dra Vladka Mačeka, tadašnjeg nesumnjivog predstavnika hrvatskog naroda, s kraljem Aleksandrom, vrlo je važan za ocjenu, koliko njihovih ličnosti i politike, toliko i cjelokupnog razvoja hrvatsko-srpskih odnosa.

Mačekovo i Pribićevićevo pisanje u bitnosti se slaže, iako ima malih razilaženja u nebitnim točkama, potpuno razumljivih, budući da je Maček obje svoje verzije pisao prema sjećanju mnogo godina kasnije. Tako se vidi, prema Mačekovoj ondašnjoj izjavi novinarima, da je prva audijencija trajala 35 minuta,(46) dočim u pismu Meštroviću Maček piše, da je trajala oko 15 minuta,(47) a u svojoj knjizi opet "jedva pol sata" (s. 121.). Prema svim trima verzijama, Maček je u prvoj audijenciji govorio općenito: istaknuo je, da je ovo državna, a ne samo vladina kriza, te da je potrebno sazvati novu konstituantu i državu podijeliti na sedam federalnih jedinica. (48) Kod druge audijencije od 5. siječnja, Aleksandar je izjavio Mačeku, da su svi šefovi stranaka, uključivši i Korošca, protiv Mačekovog gledišta, iznesenog u jučerašnjoj audijenciji, izuzevši, razumije se, Pribićevića.(49) Zatim je Maček detaljnije izložio svoj plan. Nabrojio je sedam federalnih jedinica, od kojih bi trebala biti sastavljena država (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Vojvodina, Srbija i Makedonija). One bi imale svoje vlade i parlamente, ali svaki njihov zakon trebao bi kraljevu sankciju.(50) Kao zajedničke poslove pod kontrolom središnje vlade i parlamenta, Maček je označio: vanjske poslove, vojsku i carine, te valutu, koja bi trebala biti pod kontrolom federalne narodne banke.(51) Za početak preuredjenja države, Maček je kralju predložio formiranje jedne nepolitičke vlade, pod čijom bi se upravom provela reorganizacija države. (52) Vrijeme trajanja ove druge audijencije Maček je označio oko jednog i pol sata. (53)

Kralj uopće nije uzeo u razmatranje Mačekove prijedloge, iako mu je izjavio: "Uzeću stvar u svoje ruke da zadovoljim Hrvate, jer ja želim isto tako da budem i hrvatski kralj." (54) Sutradan je proglašena kraljevska diktatura i Mačekova optimistička izjava, neposredno poslije toga, vjerovatno je bila temeljena na gornjim kraljevim riječima i potpuno pogrješnoj Mačekovoj procjeni kraljevih namjera.(55)

Kakva je bila Mačekova reakcija, kad je uvidio, da je Aleksandar uvodjenjem diktature počeo sustavnim progonima svega, što je hrvatsko? Prema Mačekovoj knjizi, cijeli njegov rad tokom 1929. sastojao se je u tome, da je primao pojedinačno stranačke predstavnike, bodrio ih i davao upute za tajne stranačke sastanke (s. 128.). Maček ne donosi ni riječi o svojem stavu prema emigraciji. Da li je on aktivno pomagao stvaranje emigracije i odobravao takav rad? Da li je pomišljao na kakav revolucionarni, aktivni rad protiv sve jačeg pritiska diktature? Jedan ondašnji Mačekov suradnik, koji je kasnije podupirao srpsku diktaturu, pričao mi je u emigraciji 1950., da je Maček tada bio spreman i na revolucionarnu akciju protiv Beograda. Iako ovo pričanje treba uzeti dužnom rezervom, iznosim ga, da bih pripomogao njegovom eventualnom razjašnjenju. Neposredno poslije Radićeve smrti, priča tadašnji Mačekov suradnik, posjetilo je Mačeka jedno izaslanstvo predstavnika stranačkih seljačkih organizacija i predložilo ustanak protiv Beograda, ističući tadašnju srpsku vojničku nespremnost. Maček je takvu akciju odbio i zabranio. Kasnije, kad je diktatura pokazala svoje lice, Maček je promijenio svoje mišljenje i povjerljivim seljačkim stranačkim predstavnicima predlagao dizanje ustanka. Oni su tada odbili Mačekov prijedlog, ističući potpunu promjenu situacije. Beograd se je bio spremio za takav slučaj, i svaki takav pokušaj sigurno bi bio svršio s neuspjehom. Usprkos odbijanja, Maček je bio mišljenja, da za svaki slučaj treba biti spreman na ustanak. U tu svrhu ovlastio je tog svog suradnika, da povede pregovore s talijanskim predstavnikom za nabavku više tisuća revolvera. Pregovori su bili i započeti. Ime talijanskog pregovarača bilo je Moranda. Toliko priča tadašnji Mačekov suradnik. Ako se ovo pričanje utvrdi kao istinito, ovo bi bio jedini slučaj, koliko mi je poznato, da je Maček pomišljao na revolucionarnu akciju.

U pogledu emigracije sigurno je, da je Maček odobravao i pomagao njezino oblikovanje. Prema stranačkom zaključku, u emigraciju su otišli dr. Juraj Krnjević i ing. August Košutić, u kolovozu 1929.(56)Njihov odlazak je uslijedio poslije beogradske smrtne usude dra Ante Pavelića (17. srpnja 1929.), radi potpisivanja Sofijske Deklaracije od 20. travnja 1929. o zajedničkom "legalnom" radu hrvatskih i makedonskih političkih predstavnika. (57) Možda je ovo isticanje Pavelica i Perčeca ponukalo Hrvatsku Seljačku Stranku, da i ona što prije pošalje svoje predstavnike u emigraciju. Koliko sam mogao ustanoviti, Maček je sve do svojeg drugog zatvaranja pod diktaturom (31. siječnja 1933.) pomagao bježanje u emigraciju i nije se negativno odnosio prema emigrantskom radu. Kakav je bio njegov tadašnji osobni odnos prema dru Anti Paveliću i kako je on tada ocjenjivao njegovu ličnost i politiku oslanjanja na Italiju, drugo je pitanje.

Dne 22. prosinca 1929. Maček je bio prvi put zatvoren pod diktaturom. Ostao je u zatvoru do 14. lipnja 1930., kad je od suda bio proglašen nevinim i oslobodjen. Zatvaranje i sudjenje bilo je u vezi s eksplozijom dne 1. prosinca 1929. i pripremama podmetanja bomba pod vlakove, koji su vozili poklonstvene deputacije u Beograd.

U listopadu 1930. Maček putuje na liječenje žuči u Karlove Vary, u pratnji dra Ivana Šubašića (s. 134. i 152.). Na putu prema Češkoj sastao

se je u Beču s Krnjevićem i Košutićem. Nije označeno, koliko se je zadržao u Češkoj i kada se je povratio u Zagreb. Osim ovog sastanka, Maček ni jednom riječi ne spominje svoje veze s Krnjevićem i Košutićem za vrijeme diktature. Da li je postojala kakva veza medju njima i kakav dogovor za eventualne akcije? Ili je sve bilo prepušteno osobnoj inicijativi svakog pojedinca? Pri Mačekovom povratku u domovinu posjetio ga je u Austriji u vlaku dr. Ante Pavelić. Ušao je u vlak u Schwarzach - St. Veit-u, a izišao u Villach-u. Radi Šubašićeve prisutnosti Pavelić nije htio s Mačekom razgovarati o politici. Smatrao je Šubašića osobom povjerenja kralja Aleksandra.(57a)

Od 1931. pa dalje Mačekov politički rad bio je ograničen na primanje posjetilaca i stranih novinara, koji su ga od vremena na vrijeme posjećivali (s. 137.). Početkom 1932. Maček je kupio od jedne češke obitelji imanje Kupinec i na njemu zajedno sa svojom obitelji provodio slobodno vrijeme.

Dne 3. rujna 1931. Aleksandar je ukazom proglasio novi ustav, koji je bio na snazi do pada Kraljevine Jugoslavije.(58) Prema tome ustavu uspostavljen je dvodomni pseudoparlamentarni sustav, od Senata i Narodne skupštine. Prvi izbori, bojkotirani od opozicije, na temelju tog ustava i novog izbornog zakona, bili su provedeni 8. studenog 1931. Maček tvrdi, da vlada nije uspjela dobiti više od 15 % glasova u Hrvatskoj, iako se je hvalila, da je dobila ogromnu većinu (s. 136.).

Vodje Samostalne Demokratske Stranke nisu bili zadovoljni Mačekovom neaktivnošću. Potaknut njihovim prigovorima, Maček je sazvao sastanak predstavnika Seljačko-Demokratske Koalicije za 7. studenoga 1932., bojeći se, da se Pribićevićevi suradnici opet ne odluče na suradnju s Beogradom (s. 137.-38.). Većeslav Vilder tvrdi za sebe i svoje prijatelje iz SDS, da ih je na akciju tjerao "večno nemirni duh" Svetozara Pribićevića. Predstavnici SDS su već prije toga bezuspješno pokušali jednu zajedničku akciju sa srbijanskom opozicijom. Nakon toga je SDS sama održala jedan sastanak u Zagrebu, dne 30. lipnja 1932., i izjavila se za federaciju. (59)

Sastanak SDK, prema Mačeku, trajao je dva dana. Prisustvovali su mu: u ime HSS, uz Mačeka, Trumbić, Predavec i Šutej. Maček je osobno pozvao na sastanak dra Milu Budaka, kao predstavnika Hrvatske Stranke Prava, iako ona nije bila u koaliciji. U ime SDS prisustvuvali su: Dušan Bošković, prota Dušan Kecmanović, Sava Kosanović, Većeslav Vilder i Hinko Krizman. Prvog su se dana svi složili u zajedničkom nastupu protiv diktature, ali Maček se je osjećao nelagodno, kad je trebalo započeti s raspravom: što poslije diktature. Toga dana učesnici su bili pozvani na večeru župniku sv. Ivana u Novoj Vesi u Zagrebu, prečasnom Petru (Maček pogrješno kaže Josipu) Trbuhi. Prigodom

večere Trumbić je oštro kritizirao Aleksandrovu vladavinu i zastupao stanovište, da Hrvati i Srbi iz Hrvatske, Bosne i Vojvodine trebaju zajednički urediti svoje odnose s onima preko Drine i Save. Maček je bio ugodno iznenadjen, što su tu Trumbićevu misao odobrili i tri prisutna Srbina. Na rastanku je bio urečen sastanak za slijedeći dan poslije podne. Maček je nasamo zamolio Trumbića, da u smislu svog razlaganja sastavi rezoluciju i da mu je donese na uvid slijedećega dana u podne. Trumbić je donio, nacrt rezolucije. Tada su Maček i Trumbić zajednički dali konačnu redakciju rezolucije. Na popodnevnom sastanku, održanom u stanu Većeslava Vildera, rezolucija je bila jednoglasno odobrena i potpisana (s. 138.-39.). U povijest je ušla pod nazivom "Zagrebačke punktacije". Bitna misao rezolucije jest, da se treba vratiti na polaznu točku stvaranja države, na godinu 1918., te

> pristupiti novom uredjenju državne zajednice, koja će, ne upuštajući se u ovom času u detaljno razradjivanje te osnove, imati za načelnu podlogu misao da ta zajednica, isključivši prevlast jednog ili više njenih članova nad ostalim, ima biti jedna *asocijacija interesa*, *osnovana na slobodnoj volji njenih članova*, tako da svaki član u svojoj zemlji, kao i svi udruženi u zajedničkom saradjivanju na poslovima općeg interesa zajednice, koja će se sporazumno utvrditi, budu mogli osigurati i posebne pored skupnih interesa, te zajamčiti napredak i procvat moralnog i materijalnog života narodi srpskog, naroda hrvatskog i naroda slovenačkog.(60)

Prema Mačekovom pisanju, sastanak predstavnika SDK bio je sazvan na 7. studenoga, te je, prema tome, rezolucija bila potpisana 8. studenoga, iako je on u knjizi redovito naziva rezolucijom od 7. studenoga, a na jednom mjestu, valjda pogrješno, i rezolucijom od 6. studenoga (s. 173.).

Kada su punktacije postale poznate domaćoj i stranoj javnosti, Mačeka su posjetili neki strani novinari, kojima je dao izjave, uperene protiv diktature. Posebice oštra i otvorena bila je njegova izjava dana dopisniku Le Petit Parisien. Maček misli, da je u prvom redu radi tih njegovih izjava stranim novinarima došlo do njegovog ponovnog zatvaranja, uvečer 31. siječnja 1933. (s. 141.-42.). Maček je najprije bio interniran u Čajniču u istočnoj Bosni, zatim, u ožujku, prebačen u beogradsku Glavnjaču i osudjen na tri godine robije, u travnju 1933., kao glavni inspirator Zagrebačkih punktacija. U kratkom obrambenom govoru Maček je istaknuo, da hrvatska nacija mora dobiti slobodu pod svaku cijenu, bilo u granicama Jugoslavije bilo izvan nje (s. 147.). Poslije osude Maček je bio prebačen u zatvor u Srijemskoj Mitrovici, u svibnju 1933. Dozvoljeno mu je bilo prisustvu-vati očevom pogrebu, te je bio u Zagrebu pod pratnjom od 24.-26. prosinca 1933. Na 15. srpnja 1934. prebačen je iz mitrovačkog zatvora u Bolnicu

Milosrdnih Sestara u Zagrebu, gdje je ostao do puštanja na slobodu, 22. prosinca 1934.

U lipnju 1934. dr. Ivan Šubašić, poslan od kralja Aleksandra, posjetio je Mačeka u zatvoru u Mitrovici. Tom zgodom nisu mogli politički razgovarati, jer je posjetu prisustvovao predsjednik mitrovačkog suda Josip Rogulja, kao što je bio običaj kod svih posjeta Mačeku. Nakon toga Šubašić je uredio, da kod slijedećeg posjeta bude na samu s Mačekom. Maček je u medjuvremenu obolio i prema savjetu liječnika dra Luje Thallera bilo je potrebno, da ga se preveze u Zagreb u bolnicu. Nekoliko dana prije Mačekova prevoza u Zagreb ponovno ga je Šubašić posjetio. Kralj Aleksandar je preko Šubašića tražio jednu Mačekovu izjavu, da nije protiv Jugoslavije. Mačeku se je činila takva izjava suvišnom, jer je njegova politička aktivnost dokazivala, da on nije protiv države, nego protiv njenog nepravednog unutrašnjeg uredjenja. Na koncu su se složili, da Šubašić obavijesti Aleksandra, da Maček ne pristaje voditi političke razgovore, dok je u zatvoru (s. 153.-54.). Neposredno prije svog puta u Francusku, Aleksandar je ponovno poslao Šubašića Mačeku s porukom: "Reci dru Mačeku, da ću ga osloboditi, čim se povratim iz Francuske. Ali tada ću osobno s njim pregovarati" (s. 154.).

Mačekovo pričanje potvrdjuje i Ivan Meštrović u svojim još neobjavljenim uspomenama.(61) Meštrović priča, da je kralj Aleksandar s njime imao dugi politički razgovor od nekoliko sati prije svog puta u Francusku. Razgovor se je vodio oko hrvatskog pitanja. Na koncu je Aleksandar rekao Meštroviću:

> Napravio sam planove, ali morate mi dati riječ, da o tome ne ćete nikome reći. Sada idem u Francusku. Dr. Maček mora biti slobodan prije nego se povratim i ponovno stupim na naše tlo. Molim Vas, poduzmite korake za prvi sastanak izmedju mene i dra Mačeka i dozvolite, da se održi u Vašoj kući. Riješit ću srpsko-hrvatski problem s njime. Na povratku doći ću u Zagreb preko Splita. Uvjeren sam, da Srbima iz Srbije ne fali razumijevanja, ali im fali dobra volja za rješenje ovog problema. Podijelit ću zemlju u dvije polovine: srpsku i hrvatsku. Posljednja će obuhvatati Savsku, Primorsku i Vrbasku banovinu, uključivši Baranju i hrvatski dio Bačke sa Suboticom. Neki ispravci bit će učinjeni u Srijemu u korist Hrvatske, ali ne će uključivati Zemun, koga traži Maček — rekao je Aleksandar smiješeći se. Hrvatska će imati vlastiti parlamenat i slati će svoje predstavnike na sastanke zajedničkih delegacija, koje će raspravljati zajedničke poslove. (62)

Kako protumačiti ove Aleksandrove korake? Da li su oni bili iskreni? Ima li kakvih drugih, možda njegovih osobnih, zapisa o tome, ili pak svjedočanstva i uspomena njegovih ondašnjih suradnika? Da li su, možda, ovi planovi, zajedno s njegovim navodnim istupanjem iz

masonstva, pripomogli, da atentat na njega bude lakše izvediv? Sve su to pitanja, na koja će jednom trebati pokušati odgovoriti.

Za vrijeme Aleksandrove diktature težište hrvatske borbe preneseno je iz domovine u emigraciju. Maček je dobar dio toga razdoblja, kako smo vidjeli, proveo u zatvoru, a i kad je na slobodi, nalazi se pod redarstvenom paskom. U emigraciji su, uz Pavelića, Perčeca, Krnjevića, Košutića, takodjer i mladji intelektualci i političari (Jelić, Eugen Kvaternik, i dr.). K njima treba pribrojiti starije hrvatske emigrante, časnike bivše Austro-Ugarske (Sarkotić, Duić, Perčević, Balenović), i političare bivše frankovačke Hrvatske Stranke Prava (dr. Ivica Frank, dr. Sachs). O cijeloj emigrantskoj aktivnosti nije se pisalo skoro ništa. Da se ocijene ondašnji javni nastupi i gledišta emigrantskih ličnosti, bilo bi potrebno temeljito proučiti sve ondašnje emigrantske publikacije. A da se prosudi tajne akcije i korake, treba čekati na objelodanjenje uspomena i korespondencije učesnika, te na otvaranje tajnih arhiva zainteresiranih država.

Oko Pavelića okupila se je jedna borbena skupina ljudi, koja je bila spremna oružjem u ruci braniti hrvatske interese. Pavelić se je vrlo rano, sigurno od 1930., ako ne ranije, povezao s Italijom. Oba su partnera, Italija i Pavelić, željeli jedan drugoga iskoristiti. Trebat će savjesno istražiti, koliko je Pavelić uvidio talijanske planove i da li su već tada, 1930. do 1934., pravljene kakve pismene obaveze prema Italiji.(63) Prvi Pavelićev dodir s Talijanima bio je u ljetu 1927. Evo, što o tome on piše:

> Dr. Pavelić je u ljetu 1927. bio izaslan skupa sa Drom Srkuljom u Pariz, da tamo zastupa obćinu grada Zagreba na evropskom kongresu gradova. Na putu u Pariz zaustavio se je u Beču, gdje je sa generalom Sarkotićem i pukovnicima Duićem i Perčevićem dogovorio, da putem italijanskoga poslanstva u Beču obavjeste talijansku vladu, da će se na povratku iz Pariza svratiti u Rim, gdje bi želio govoriti s mjerodavnima. Stigavši u Rim posjetio ga je u hotelu jedan činovnik ministarstva vanjskih poslova, koji mu je dao mjesto i ime osobe, koja je za razgovor odredjena. Bio je to član velikog fašističkoga vjeća Roberto Forges D'Avanzati, jedna onda od najprominentnijih osoba vladavine. Tu je uočio pravo stanje, koje je za onda vladalo izmedju Rima i Beograda, te je ustanovio, da ti odnošaji u budućnosti mogu biti od koristi za hrvatsku revolucionarnu akciju.(64)

Ustaše zajedno s pristašama Vanče Mihajlova organizirali su atentat na kralja Aleksandra, prigodom njegovog puta u Francusku. Atentat je uspio i Aleksandar je poginuo 9. listopada 1934. u svojoj 46. godini života. Da li je atentat bio omogućen time, što su francuske vlasti dale namjerno slabo osiguranje Aleksandru kod njegovog dolaska u Marseilles? Pozadina atentata još uvijek nije razjašnjena.

Za vrijeme rata u Hrvatskoj bilo je zabranjeno pisati o atentatu. Kasnije optuživanje Madjarske, Italije i gdjegod Njemačke za sudioništvo u atentatu nije bilo ničim dokazano. Bit problema je u slijedećem: da li su francuske vlasti namjerno dale slabo osiguranje Aleksandru i time uvelike pripomogle uspjehu atentata? Činjenica o vrlo slabom osiguranju je utvrdjena.

Aleksandrovim silaskom s političke pozornice, Srbi su bili politički obezglavljeni. Za vrijeme svoje vladavine (1914.-1934.) Aleksandar je uspio uništiti veliki politički kapital, koji mu je u nasljedstvo ostavio njegov otac Petar I. (1903.-1914.), vjerovatno najbolji srpski vladar od oslobodjenja Srbije u devetnaestom stoljeću. Mjesto da nastavi očevim stopama, Aleksandar je u klici uništio demokratske tekovine, koje su tek počele rasti za vladavine njegovog oca. Korumpirao je i rastrovao srpski politički život, razbio i oslabio srpske političke stranke. Korumpirao i rastrovao vojsku i od nje stvorio svoje poslušno oružje. Knez Pavle nije mogao naslijediti njegov autoritet, jer nije nikada bio udomaćen niti u srpskoj političkoj niti u vojničkoj sredini. Da nije bilo Aleksandrova testamenta, vjerovatno nikada ne bi bio postao regentom. U razdoblju od 1934. do 1941. srpske političke snage, okupljene u vojsci, političkim strankama, Pravoslavnoj Crkvi i kraljevskom dvoru, uzajamno su se neutralizirale i križale, dok je država neminovno išla u propast. Na srpskoj strani nije bilo autoriteta, koji bi ih složio i poveo, koji bi mogao provesti preuredjenje države i pokušati ozdravljenje unutrašnjih prilika. Tko je medju Srbima u tom razdoblju vidio bit problema, koji je ugrožavao ne samo opstanak države nego i političku budućnost srpskog naroda?

III.

Poslije Aleksandrova ubijstva težište hrvatske politike opet se iz emigracije prenosi u domovinu. Dr. Ante Pavelić zatvoren je u gradu Torino 15. listopada 1934. i ostaje u zatvoru do 20. travnja 1936. U isto su vrijeme ustaše iz kopnene Italije prebačeni na Lipare. Poslije izlaska iz zatvora Pavelić je daljnje tri godine (1936.-1939.) interniran u talijanskom gradu Sieni. (65) S druge strane, Maček je pušten na slobodu pred Božić 1934. Knez Pavle nastoji pomalo normalizirati prilike i liberalnije primjenjivati diktatorski ustav i zakone.

Pred konferenciju velikih sila, Engleske, Francuske i Italije, u Stresi, koja se je sastala 11. travnja 1935., Mussolini je poslao Mačeku svoga izaslanika. Želio je znati, da li je Maček za stvaranje podunavske konfederacije, sastavljene od Austrije, Madjarske i Hrvatske. Maček je

odgovorio negativno. (66) Vjerovatno je Mussolini htio taj plan iznijeti na konferenciji velikih sila. Bilo bi vrijedno istražiti Mussolini-jeve poteze u tom pravcu, jer ima indicija, da je Mussolini bio trajno zainteresiran na stvaranju podunavske konfederacije, već od 1932. do 1935., to jest do abesinskog rata. Ne smije se smetnuti s uma, da Mussolini tada suradjuje s Engleskom i Francuskom. Preokret talijanske politike prema Njemačkoj odvija se postepeno, tokom abesinskog rata i poslije njega. Ali i kroz kasnije razdoblje, 1936.-1940., za vrijeme njemačko-talijanske suradnje, stvaranja osovine i čeličnog pakta, vanjske politike Italije i Njemačke nisu ujednačene i složne. (67)

U siječnju 1935. počelo se je govoriti o novim izborima. S obzirom na tadašnji izborni zakon, Maček nije vidio drugog izlaza — do apstinencije. Početkom veljače posjetio ga je Dragoljub Jovanović i donio mu pismo Ljube Davidovića, u kojem ga moli, da se stavi na čelo zajedničke liste svih opozicionih stranaka. Maček nije odmah odgovorio Jovanoviću, nego mu je obećao, da će za nekoliko dana svoju odluku javiti Davidoviću. Maček piše: "Ovaj je prijedlog bio delikatan, jer se nije moglo predvidjeti držanje hrvatskog pučanstva prema takvoj suradnji. Poslije Radićevog ubijstva mnogi su vjerovali, da su odnosi izmedju Hrvata i Srba za uvijek prekinuti" (s. 158.-59.). Čim je Jovanović napustio Zagreb, bio je objavljen ukaz o novim izborima za 5. svibnja 1935. Maček nije imao vremena s kime se po-savjetovati, nego je sam donio odluku i prihvatio Davidovićevu ponudu. U tu svrhu poslao je Davidoviću posebnog izaslanika. Nije označeno, tko je to bio.

Trumbić je pod utjecajem zagrebačkih intelektualaca pledirao za apstinenciju, jer nije htio suradjivati sa srpskim strankama, ali kad je saslušao Mačekovo razlaganje, složio se je s njime (s. 159.-161.). Svetozar Pribićević takodjer je pledirao za apstinenciju, bojeći se, da je diktatura uspjela ustrašiti narod, te da će opozicija na izborima otkriti svoju nemoć. Neposredno poslije izbora je čestitao Mačeku s pismom, koje je počimalo: "Kapu dolje pred Hrvatima" (s. 161.).

U izborima na Mačekovoj listi, uz SDK, sudjelovali su Davidovićevi demokrati, Jovanovićevi zemljoradnici i Spahini pristaše. Koroščeva stranka i radikali su apstinirali. Razlog je bilo obećanje, da će neposredno poslije izbora Jevtićeva stranka zajedno s njima organizirati novu vladu (s.160.). Usprkos terora i javnih izbora, prema službenim rezultatima "u hrvatskom dijelu Jugoslavije, t. j. u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Jevtić je dobio 520.144 glasa, a opozicija 797.197" (s. 163.).

Poslije izbora sastali su se zastupnici SDK i donijeli rezoluciju, 3. lipnja. U njoj je i slijedeći odlomak:

> Hrvatski narodni zastupnici, kao jedini legalni predstavnici hrvatskog naroda, zajednički s predstavnicima Srba, okupljenih u Samostalnoj demokratskoj stranci na. čelu s vodjom hrvatskog naroda Mačekom, stoje na stanovištu punog suvereniteta nezavisne i slobodne hrvatske države, koji isključuje svaku državnu zajednicu koja ne bi bila garancija za slobodu i suverenost hrvatskog naroda, odnosno za njegovu punu političku individualnost. (68)

O ovom sastanku i rezoluciji Maček ne govori. Rezolucija je tako sastavljena, da se može interpretirati ekstremno protujugoslavenski. S druge strane, ne isključuje "državnu zajednicu", u kojoj bi bio osiguran hrvatski suverenitet, dakle traži se jugoslavenska konfederacija, jer jedino u konfederaciji može biti osiguran suverenitet pojedinih jedinica. Bilo bi vrijedno sakupiti sve službene i poluslužbene izjave HSS, kao i dra Mačeka, od 1935. do 1939., da se vidi, kako HSS i Maček nisu smatrali oportunim istupiti pred hrvatski narod s jednini jasnim i preciznim programom.

Jevtićeva izborna vlada pala je 20. lipnja 1935. i iste večeri Mačeka je knez Pavle pozvao na savjetovanje. Maček ne iznosi, što je rekao i savjetovao knezu Pavlu kod tog prvog susreta s njime. Dodaje jedino, da je bio odmah svijestan, da njegovo konzultiranje predstavlja puku formalnost (s. 164.). U ovakvim slučajevima logično je očekivati, da predstavnik opozicije, bez obzira na uspjeh, izloži svoj plan kruni. Tako je Maček i postupao, kako smo vidjeli, početkom 1929. Sutradan, 22. lipnja 1935., bila je sastavljena vlada Milana Stojadinovića, od radikala, SLS i JMO.

Maček je poslije audijencije s knezom Pavlom imao dugu konferenciju s Ljubom Davidovićem i Jocom Jovanovićem. Složili su se, da je potrebno formulirati zajednički program radi borbe protiv diktature. Tom zgodom nije bilo nikakvih konkretnih zaključaka, te se je Maček već sutradan, 22. lipnja, vratio u Zagreb (s. 165.).

U razdoblju izmedju izbora 1935. i 1938., Mačekova djelatnost odvijala se je u nekoliko pravaca: 1) reorganizacija Stranke i oživljavanje odnosno stvaranje organizacija, koje, s jedne strane, pomažu stranku, a, s druge strane, po njoj su kontrolirane; 2) odnosi s krunom, odnosno s knezom Pavlom i 3) odnosi s Udruženom opozicijom. Posljedica Mačekove politike bila je, da se je u tom razdoblju počeo osjećati raskorak izmedju njegove politike, s jedne strane, i hrvatskog nacionalističkog gibanja i očekivanja hrvatskog naroda, s druge strane. Pokušat ćemo istaknuti bitne momente Mačekovog djelovanja i tadašnjeg razvoja.

Tokom 1935. Hrvatska Seljačka Stranka, koja je od 1918. dobivala sve šireg zamaha, da tokom diktature postane jedinom strankom katoličkog

dijela hrvatskog naroda, reorganizira i reaktivira u prvom redu svoje stranačke organizacije. U istoj godini Maček izdaje uputu za organizaciju Hrvatske Seljačke Zaštite, kojoj se kasnije pridružila i Hrvatska Gradjanska Zaštita. Seljačka Sloga takodjer je bila obnovljena. Njena aktivnost posebice je bila vidljiva u organizaciji Seljačkih Smotri, pobijanju nepismenosti, te izdanju Sabranih Djela Antuna Radića u devetnaest svezaka. Zatim dolazi obnavljanje i pravi zamah Hrvatskog Radničkog Saveza i Saveza Hrvatskih Privatnih Namještenika, te organiziranje Gospodarske Sloge. Tokom 1936. stranka počinje izdavati dnevno glasilo "Hrvatski Dnevnik". Prije toga stranka je tek 1927. i 1928. posjedovala dnevnik "Narodni Val". Sve ove organizacije i aktivnosti bile su od velike koristi hrvatskom narodu i velika pomoć u njegovoj borbi za slobodu. S druge strane, sva ova aktivnost bila je kontrolirana od jedne stranke. Iako je stranka bila demokratska i, bez sumnje, borila se za demokraciju, bilo je u samoj biti takvog razvoja, da se stranka osjeti u narodu kao jedna totalitaristička organizacija, koja želi imati sve pod svojom kontrolom. Ta se je totalitaristička nota još i pojačala u eri Banovine Hrvatske. Takva situacija u jednom narodu sigurno je nezdrava pojava. Nažalost, to je bila posljedica srpske diktature. Dok je diktatura na srpskoj strani pojačala političku korupciju i politički obezglavila Srbe, na hrvatskoj strani imala je obratan učinak. Njezina posljedica bila je hrvatska monolitnost, izražena u javnosti s jednom strankom, koja nastoji kontrolirati sve faze narodnog života, na čelu s vodjom hrvatskog naroda Mačekom. Druga, tajna, komponenta te monolitnosti bila je izražena u revolucionarnoj ustaškoj organizaciji na čelu s poglavnikom Pavelićem. I nisu bili malobrojni, koji su mislili, da se obje djelatnosti, javna i tajna, samo dopunjuju, i da su one zapravo dva puta, koja vode istom cilju. Ovako je o tom pisao Ante Valenta, hrvatski sveučilištarac-emigrant, potkraj 1935.:

> Za nas je glavno, da ustvrdimo, da je Pavelić Poglavnik ne samo nas iseljenih Hrvata, nego čitavog hrvatskog naroda. Svi mi tako Hrvati osjećamo jednako, kao što osjećamo, da je Dr. Vlatko Maček vodja Hrvata ne samo u Domovini nego i svih nas u inozemstvu. On, Dr. Maček vrši dužnost vodje. Vrši je mudro i u skladu s interesima i osjećajima čitavog hrvatskog naroda. Dr Pavelić vrši dužnost Poglavnika takcdjer u skladu s interesima i osjećajima hrvatskog naroda, jer interesi i osjećaji naroda i jesu jedino mjerodavni u svim akcijama, pa prema tome nikada ne može doći do nesporazuma bilo koje vrsti.(69)

Početkom jeseni 1936. knez Pavle obavijestio je Mačeka, preko profesora Milorada Stražnickog, Mačekovpg školskog kolege, da bi želio s njime privatno razgovarati. Radi Mačekove bolesti, taj je sastanak održan tek u studenom iste godine, u dvorcu Brdo u Sloveniji. Razgovor je trajao nekoliko sati i služio je, uglavnom, upoznavanju osobnih pogleda obojice učesnika na razne društvene i kulturne probleme. Najmanje se je

govorilo o unutrašnjoj politici (s. 177.-78.). Tom je zgodom knez Pavle predložio Mačeku, da se bar jednom sastane sa Stojadinovićem. Mačekov jedini sastanak sa Stojadinovićem održan je 27. siječnja 1937. u Brezicama u Sloveniji, na imanju zagrebačkog industrijalca Deutsch-Maceljskog. Stojadinović je uporno pokušavao nagovoriti Mačeka, da udje u njegovu vladu i da je pokuša rušiti iznutra, kao što je on, Stojadinović, napravio s Jevtićevom vladom. Maček taj pokušaj popraćuje ovim riječima: "Igra, koju su pokušali Stojadinović i bivši diktatorski režimi, bila mi je savršeno jasna. Svi. su oni željeli, da udjem u njihove vlade, da bi mogli uništiti moj ugled u narodu. Ostalo nije bilo važno" (s. 179.). Stojadinović je na dugo govorio o vanjskoj politici i naglašavao važnost dobrih odnosa sa susjednim državama. Maček se je s time složio, rekavši, da je to sasvim točno. Tada je Stojadinović naglo završio razgovor s riječima: "Šteta, da nismo složni isto tako u domaćoj politici, kao što smo u vanjskoj" (s. 178.). Maček nije više imao vremena, da mu obrazloži, da se oni ne slažu baš u svemu ni u vanjskoj politici.

Tokom 1937. i 1938. Maček je imao više političkih razgovora s knezom Pavlom, ali bez ikakvih rezultata (s. 178.). Često je u tim razgovorima savjetovao knezu, da uzme u obzir poglede Udružene opozicije. Pavle je naglašavao, da je hrvatsko sporazumijevanje sa srpskom opozicijom besmisleno, jer opozicija nije složna medjusobno i, još gore, nema potpore srpskog naroda. Stajao je na stanovištu, da ne može dozvoliti nikakve promjene u državi, nego da je treba onakvu predati mladom kralju Petru, kakvu mu ju je povjerio kralj Aleksandar (s. 181.).

Poslije svog posjeta Beogradu, polovinom kolovoza 1938., Maček je po prvi put zatražio audijenciju kod kneza Pavla. Poslije odugovlačenja, radi Pavlove zaposlenosti i Mačekovog oporavka u Rogaškoj Slatini, knez Pavle primio ga je u vlaku, i s njime ručao u prisutnosti Šubašića i ministra dvora Antića. Pavle je tom zgodom odbio političku diskusiju, ističući, da je s Mačekom teško politički razgovarati, jer da ne priznaje "realnost" (s. 183.). Valjda je taj sastanak održan u rujnu 1938.

Iz ovog, što je Maček napisao o svojim dodirima s knezom Pavlom, ne može se povući konačan zaključak. Vidi se Mačekova osobna naklonost Pavlu. S druge strane, nema sumnje, da su on i knez raspravljali bar teoretske mogućnosti hrvatsko-srpskog sporazuma. O tom najvažnijem pitanju Maček šuti.

Mačekovi razgovori sa srpskom Udruženom opozicijom počinju prigodom njegova posjeta Beogradu, lipnja 1935., kad je bio pozvan u audijenciju knezu Pavlu, poslije pada Jevtićeve vlade. Mnoge konferencije izmedju predstavnika HSS, odnosno SDK i srpskih opozicionih stranaka, tražile su Mačekovu posebnu pažnju. Trebalo je izići pred narod s jednim jedinstvenim programom. Maček ističe različite poglede medju samim srpskim strankama kao glavni razlog, što nije došlo do jednog temeljitog

sporazuma. S druge strane, on ističe njihov strah od svakog stvarnog sporazuma, da ne bi, popuštajući Hrvatima, bili označeni kao srpski izdajice. Poslije dugih pregovora postignut je sporazum, da je potrebno donijeti novi izborni zakon i sazvati konstituantu. Maček uopće ne spominje, da je taj sporazum bio potpisan u Farkašiću 8. listopada 1937. Za sastanak u Farkašiću kaže, da su se tamo jedino vodili prijateljski razgovori izmedju vodja srpske opozicije i SDK, koji nisu doveli do praktičnih rezultata (s. 181.). Prigodom Mačekovog posjeta Beogradu, bila je 15. kolovoza 1938. od svih vodja opozicije potpisana rezolucija, kojom su srpske stranke po prvi put. prema Mačeku, priznale narodnu individualnost. Tom zgodom Maček je u Beogradu održao govor, u kojem je, medju ostalim, rekao: "Stanje je takvo u Hrvatskoj], i to sam dužan kazati vam otvoreno, da danas od Hrvata nitko ne bi branio ovu državu".(70) Imam utisak iz ovog Mačekovog škrtog prikaza njegovih odnosa i razgovora sa srpskim strankama, da je on zadržao uglavnom neugodne dojmove o njima i vjerojatno zbog toga ti mu pregovori i odnosi nisu ostali duboko usadjeni u sjećanju i nerado o njima govori.

Prema Ribaru, srpska Udružena opozicija priznala je hrvatsku narodnu individualnost već u svojoj rezoluciji od studenog 1936.(71) Bez sumnje, hrvatska narodna individualnost bila je priznata Farkašićkim sporazumom. Tekst toga sporazuma uz svoj komentar objavio je "Hrvatski Dnevnik" od 10. listopada 1937. pod naslovom: "Hrvatski narod ima sam odrediti svoju sudbinu".(72) Pregovore oko tog sporazuma vodili su u ime Udružene opozicije: dr. Lazar Marković, Božidar Vlajić i dr. Milan Gavrilović. Oni su sporazumu dali opširno objašnjenje, koje nije bilo objavljeno. Ribar ga objavljuje djelomično.(73) Dr. Maček trebao bi jednom opširno opisati pregovore i dodire sa srpskim opozicionim strankama. Godine 1935. bio je organiziran Radni odbor Udružene opozicije, u kojem su HSS predstavljali dr. Juraj Šutej i profesor Jakov Jelašić. Poslije Jelašićeve smrti Šutej je bio jedini predstavnik HSS u tom odboru. Većeslav Vilder predstavljao je SDS, Božidar Vlajić demokrate, a dr. Milan Gavrilović zemljoradnike. Njima se je kasnije pridružio dr. Lazar Marković kao predstavnik radikala.

Ing. August Košutić na Mačekov poziv vratio se je iz emigracije u siječnju 1937. On je, u prvom redu, vodio brigu o Hrvatskom Radničkom Savezu (s. 128., 172.). Ni jednom riječi Maček ne spominje dodire s Košutićem, dok je ovaj bio u emigraciji, a isto tako ni s Krnjevićem za ovo medjuizborno razdoblje, 1935.-1938.

Hrvatske nacionaliste iz 1935.-1938. Maček tretira kao frankovce, odnosno pristaše bivše Hrvatske Stranke Prava. On kaže, da su u jesen 1935. frankovci pošli političkim putem različitim od njegovog. Oni su tada pokušali organizirati manifestacije u počast Mussolini-ja, prigodom njegovog napada na Abesiniju. Od tada počinje razlaz, do kojeg je definitivno došlo u

jesen 1938., kaže Maček (s. 174.),(74)poslije povratka dra Mile Budaka iz emigracije. S njime je Maček imao tri razgovora. Za vrijeme trećeg razgovora u Rogaškoj Slatini, koncem kolovoza ili početkom rujna 1938., došlo je do konačnog razlaza medju njima. Budak je tražio, da se hrvatska politika stavi na stranu sila osovine. Maček je to odbio, i tako je došlo do razlaza (s. 174.-75.). Nije li tom zgodom Budak predlagao Mačeku, da se hrvatsko pitanje iznese pred munchensku konferenciju velikih sila, odnosno pred medjunarodni forum? U ono vrijeme širile su se glasine, da je Trumbić bio istog mišljenja i isto predlagao Mačeku.(74a)

Tadašnja situacija u Hrvatskoj bila je mnogo složenija, nego što je prikazuje Maček. Ta se situacija ne može nipošto jednostavno svesti na unutrašnjem planu na odnos frankovci, odnosno HSP i HSS, a na vanjskom planu: fašizam-demokracija. Činjenica je, da su se ondašnji hrvatski nacionalisti borili za samostalnu hrvatsku državu izvan okvira Jugoslavije, i do njihovog razlaza s Mačekom dolazi postepeno, kako se postepeno širi mišljenje, da Maček ne vjeruje u mogućnost takvog rješenja, nego da traži rješenje unutar jugoslavenskog okvira. Hrvatski nacionalisti u tome su imali potporu ogromne većine hrvatskog naroda, koji je, bez sumnje, bio protu jugoslavenski raspoložen, kako to dokazuje razvoj dogadjaja od 1918. pa nadalje, i tražio stvaranje samostalne hrvatske republike. Da je Maček onda izišao pred narod s programom federalne Jugoslavije, u kojoj bi Hrvatska bila jedna jedinica, i nastupio protiv stvaranja samostalne hrvatske države izvan jugoslavenskog okvira, uvjereni smo, da se ne bi dugo vremena bio mogao nazivati vodjom hrvatskog naroda. Možda ne bi bio mogao opstojati ni kao predsjednik HSS. Maček je bio svijestan ovog protu-jugoslavenskog raspoloženja hrvatskog naroda, i to on na više mjesta otvoreno u knjizi priznaje. Ing. Košutić, na sjednici Hrvatskog Narodnog Zastupstva 8. svibnja 1939., ovako je karakterizirao raspoloženje hrvatskog naroda:

> Mi kao predstavnici naroda hrvatskog znademo točno, da nije mala stvar poslije svega, što je narod hrvatski doživio, preživio i izdržao, da nije mala stvar poslije toga ponovno doći k njemu s mišljenjem, s idejom ikakva sporazuma (pljesak i odobravanje), jer je nepovjerenje naroda hrvatskog veliko prema svakoj pomisli i nadi, da bi se sa Srbijom mogao napraviti ikakav pravi i pošteni sporazum. (Odobravanje) To nepovjerenje, koje postoji u narodu hrvatskom, nije plod nikakva huška-nja i harange sa strane hrvatskih političara, ma gdje oni stajali, nego je to osjećanje nastalo dugim vremenom, stvoreno je mnogim dogadjajima, kojima nema primjera nigdje na svijetu po svojoj težini i strahoti. Zato moram kazati, da je velika odvažnost, koju je pokazao naš predsjednik, kad se je uopće dao na teren politike narodnog sporazuma.(75)

Hrvatski nacionalisti, kao takodjer i cjelokupni hrvatski narod, imali su jedino zajedničku ideju stvaranja samostalne hrvatske države. Medju njima nije bilo ujednačenog mišljenja o nijednom drugom pitanju narodne politike i narodnog života. Bila je tragična situacija ondašnjeg hrvatskog

položaja, što se o svim problemima nije moglo otvoreno raspravljati. Ideju hrvatske države prihvaćali su isto tako hrvatski liberalci, kao i oni organizirani u katoličkim redovima. Ovdje mislim na ljude intelektualno formirane poslije 1925., jer starija generacija, koja je u mladosti bila jugoslavenska, nije se toga mogla nikada potpuno otresti. Vanjskopolitička osovinska orijentacija nije značila ujedno i fašističko orijentiranje u unutrašnjoj politici. Nema sumnje, da je bilo i onih, koji su mislili, da je fašizam najbolje rješenje za Hrvatsku, jednako kao i onih, koji su bili za demokratsko uredjenje buduće hrvatske države. Ideja samostalne hrvatske države dominantna je tada u hrvatskoj javnosti, kao što je pred Prvi svjetski rat jugoslavenska ideja dominirala hrvatskom inteligencijom.

Hrvatski nacionalisti prihvatili su dra Antu Pavelića kao svog predvodnika na temelju njegovih beskompromisnih državotvornih izjava. Svatko je u njemu gledao, što je htio, i pripisivao mu one poglede i nazore, koje je sam imao. To je bila tragika hrvatske mladeži i hrvatskog naroda, da nije mogao ocijeniti svoje predstavnike na temelju njihovog dugogodišnjeg rada i izjava. Stvaralo se je mitove i ljudima pripisivalo ideje i osebine, kojih nisu imali.

U ovom razdoblju dr. Ante Pavelić stvarno je bio talijanski zatočenik i nije mogao uopće napustiti Italiju. Tako je to ostalo sve do travnja 1941. Težište Ustaškog pokreta tada je u domovini. Domovinski rad pokreta osjeća se sve jače poslije povratka dra Mile Budaka iz emigracije. On je stvarno bio smatran predvodnikom Ustaškog pokreta u domovini. Uz njega se može spomenuti Slavka Kvaternika, Mladena Lorkovića i Ivana Oršanića, kao glavne ustaške predstavnike u domovini.

IV.

U izborima od 11. prosinca 1938., prema službenim rezultatima, "u krajevima većinom nastanjenim od Hrvata — u gornjoj Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, opozicija je dobila 943.964 glasa — prema 429.332 za vladu. Velika većina opozicionih glasova (791.333) dana je Hrvatskoj Seljačkoj Stranci" (s. 184.). Kod toga treba napomenuti, da je kod ovih izbora Spahina JMO bila na vladinoj strani, i da preko 100.000 vladinih glasova treba pripisati njoj u korist.

Maček tvrdi, da je njemačka manjina u Jugoslaviji dobila naredjenje od Hitlera, da glasuje za vladu. Vojvodjanski Nijemci su tu zapovijed poslušati. Nijemci u Hrvatskoj, koji su u velikoj većini 1935. glasovali za HSS, ovaj put polovično su apstinirali, a druga polovica njemačkih glasova bila je upola podijeljena izmedju vlade i opozicije (s. 185.). Maček donosi slijedeću netočnu tvrdnju: "Hrvatski frankovci, Pavelićevi sljedbenici, proglasili su takodjer apstinenciju, bez sumnje prema instrukcijama iz Berlina i Rima" (s. 185.). Istina je, medjutim, da

je ondašnji ilegalni šapirografirani bilten "Hrvatska Pošta" donio osobno Pavelićevo naredjenje svim ustašama i hrvatskim nacionalistima, da ne apstiniraju, da glasuju za dra Mačeka. Ta je Pavelićeva poruka takodjer bila tiskana u već spomenutoj Bzikovoj knjizi: "Ustaška Pobjeda". Apstinenciju je zagovarao Bućev legalni tjednik "Nezavisnost", ali njegova skupina imala je malog utjecaja. Zatim, apstinenciju je propagirao pred izbore osnovani list "Hrvatski Borac", očito financiran od Stojadinovićeve propagande. Njegov urednik bio je Joe Matošić. Te su novine donijele Pavelićevu sliku na cijeloj polovini prve strane s tobožnjim njegovim pozivom na drugoj polovini. U Šibeniku, gdje sam tada živio, te su se novine prodavale samo u jednoj srpskoj trafici, u kojoj se inače nisu uopće prodavale hrvatske novine.

V.

Neposredno poslije izbora knez Pavle je dao inicijativu za pregovore s Mačekom. Poručio mu je, da je spreman izići ususret hrvatskim težnjama, ali samo u granicama ustava. Isključio je svaku mogućnost promjene tadašnjeg oktroiranog ustava iz rujna 1931. S obzirom na pogoršanje medjunarodne situacije, Maček se je izjavio spremnim za pregovore. Preko Šubašića poručio je knezu Pavlu, da traži ujedinjenje Savske, Primorske i Vrbaske banovine i kotara Dubrovnik u jedinstvenu banovinu Hrvatsku. Pavle je bio oduševljen, kad je čuo za taj prijedlog. Ali kad ga je Šubašić ponovno posjetio nekoliko dana kasnije, situacija je bila promijenjena. Ministar dvora Antić, u prisutnosti kneza i Šubašića, oštro je protestirao protiv uključivanja Vrbaske banovine, tog "isključivo srpskog teritorija", u banovinu Hrvatsku. Jednako oštrim riječima se je protivio i protiv uključivanja Dubrovnika. Knez Pavle slušao ga je šuteći, s vidljivom rezignacijom. Kad je spomenuo Dubrovnik, prekinuo ga je, dodavši, da se on, Antić, sigurno ne može usuditi tvrditi, da Dubrovnik nije zaista hrvatski. Na tome je došlo do prekida prvih dodira izmedju kneza Pavla i Mačeka (s. 185.-86.).

Ovaj prekid s knezom Pavlom "doprinio je stanovitom pooštrenju rezolucije, koju je Hrvatsko Narodno Zastupstvo usvojilo na Predsjednikov [Mačekov] prijedlog 15. siječnja".(76) Najvažniji odlomak te rezolucije glasi:

> Hrvatsko narodno zastupstvo, vršeći svoju dužnost, upozorava sve odgovorne faktore kako ove državne zajednice, tako i svih evropskih država, naročito velevlasti, na neodrživost i opasnost današnjeg stanja. Princip pravde i slobode traži, a savjest i dužnost nalaže, da se u interesu mira poduzmu mjere koje će osigurati provedbu prava samoodre-djenja hrvatskog naroda.

Na koncu rezolucije hrvatsko narodno zastupstvo dalo je Mačeku "neograničeno povjerenje i posve slobodne ruke, da u ime njegovo poduzme sve potrebno, da se pravo narodnog samoodredjenja hrvatskog naroda ostvari".(77) Maček ne spominje ni sastanak narodnog zastupstva niti rezoluciju.

Početkom veljače uslijedio je pad Stojadinovićeve vlade, koja je bila zamijenjena s Cvetkovićevom. "Poslije pada Stojadinovićeve vlade, Italija je pokušala uspostaviti dodir sa mnom", kaže Maček (s. 186.). Neposredno poslije ove rečenice, nastavlja o posjetu, koji mu je učinio grof Bombelles, i odmah zatim priča, da ga je u ožujku posjetio ing. Carnelutti. Prema tome bi se dalo zaključiti, da Maček njih smatra za talijanske posrednike. Da li je u to vrijeme još koja osoba posjećivala Mačeka u ime Talijana? Prema Mačekovom pričanju, Bombelles ga je obavijestio, da su Stojadinović i Ciano zaključili sporazum, prema kome će Italija u slučaju rata imati pravo zaposjesti Gorski Kotar i cijelu obalu od Sušaka do Splita. Za uzvrat, Italija će ostali teritorij priznati kao veliku Srbiju (s. 187.). Maček ne spominje, da bi on bio ovlastio ili molio Bombellesa za bilo kakve dodire s Talijanima u njegovo ime.(78)

Hrvat i član, HSS, ing. Carnelutti, posjetio je Mačeka u ožujku 1939. Rekao mu je, da je prijatelj ili rodjak Dina Alfieri-a, zamjenika talijanskog ministra vanjskih poslova. Kod nedavnog razgovora, Alfieri ga je mnogo pitao o hrvatskim problemima i Mačeku osobno. On se namjerava opet sastati s Alfieri-em i tražio je od Mačeka, da li ima kakvu posebnu poruku za Alfieri-a. Maček nije imao što poručiti, ali je zamolio Carnelutti-ja, da pokuša istražiti, da li zaista postoji tajni ugovor Ciano-Stojadinović. Carnelutti je obećao, ali poslije nikada nije obavijestio Mačeka, što je u tom pogledu doznao, ako je uopće štogod uspio doznati (s. 187.). Kasnije, kad su zastali pregovori Mačeka s Cvetkovićem, Carnelutti je posjetio Mačeka u Rogaškoj Slatini na 28. svibnja. Donio mu je nacrt za sporazum izmedju HSS i talijanskog ministarstva vanjskih poslova. Protivno onom, što tvrdi Ciano u svom dnevniku, nacrt, prema Mačeku, nije imao obaveze, da HSS pripremi revoluciju u Hrvatskoj, niti je bilo govora o talijanskoj novčanoj pomoći. Nacrt je obvezivao HSS, da u slučaju rata proglasi nezavisnu državu Hrvatsku i u pomoć pozove talijansku vojsku. Buduća hrvatska država trebala bi imati s Italijom zajedničko ministarstvo vojske i vanjskih poslova. Hrvali bi, konačno, trebali priznati talijanskog kralja hrvatskim vladarom, ili izabrati jednog Savojskog kneza za svoga kralja. Ukoliko bilo koji od ovih uvjeta ne bi bio prihvatljiv Mačeku, Carnelutti se je izjavio spremnim prenijeti njegove protuprijedloge. Maček je odbio ponudu bezuvjetno. "Sačuvao sam primjerak ovog nepotpisanog nacrta i povjerio ga na čuvanje jednoj povjerljivoj osobi u Zagrebu", kaže Maček (s. 190.).(79) Trebat će jednom

detaljno osvijetliti ondašnje talijanske korake u vezi s Hrvatskom i talijansku reakciju na hrvatski dodir s Berlinom početkom 1939. .

Maček ništa ne govori o tadašnjim svojim pokušajima kontaktiranja Nijemaca. Prema jednoj verziji, početkom 1939. profesor Ljudevit Tomašić i dr. Tomo Jančiković pokušali su uspostaviti vezu s njemačkim službenim krugovima. Pratio ih je na putu u Berlin ravnatelj Gimpexa g. Marko Jurinčić, koji je imao stanovitih veza tamo. Tomašić i Jančiković ostali su u Berlinu nekoliko dana i posjetili neke političke osobe i nekoliko ministarstava. Kako je pričao Tomašić poslije povratka iz Berlina, taj pokušaj nije imao nikakvog rezultata.(80)

Koncem ožujka Cvetković je obavijestio Mačeka o svom dolasku u Zagreb na pregovore. U Zagreb je stigao uvečer 1. travnja. Slijedećeg dana započeli su pregovori.(81) Maček je uvidio, da je situacija sazrela za sklapanje sporazuma. Kazao je Cvetkoviću, da prije daljnjih pregovora mora obavijestiti srpsku opoziciju o dosadašnjim dodirima sa službenim Beogradom, jer bi smatrao nepoštenim sklopiti sporazum bez učešća srpske opozicije. Zbog toga je predložio Cvetkoviću odgodu pregovora za deset dana, s obzirom na uskrsne blagdane. Kroz to će vrijeme stupiti u dodir sa srpskom opozicijom. Cvetković je prihvatio prijedlog, ma da je to smatrao gubitkom vremena, jer je bio mišljenja, da se sa srpskom opozicijom ne će moći postići nikakav sporazum (s. 187.-88.).

Čim je Cvetković napustio Zagreb, Maček je poslao Košutića u Beograd, da srpsku opoziciju upozna s "privremenim sporazumom s knezom Pavlom" (s. 188.)(82) i s predstojećim pregovorima s Cvetkovićem. Opoziciji je bilo predloženo, da ili da knezu Pavlu prepusti zastupati srpske interese, ili da pregovara s Mačekom, dok se ne postigne sporazum, a onda bi Maček u ime cijele opozicije nastojao zaključiti sporazum s knezom Pavlom. Srpske opozicione stranke odbile su oba Mačekova prijedloga (s. 188.). Na sjednici hrvatskog narodnog zastupstva, 8. svibnja 1939., Košutić je ovako referirao o tim pregovorima :

> I kako dr. Šutej nije bio ovdje [u Zagrebu], predsjednik šalje mene, da se vidi, kako ta Udružena opozicija stoji prema novoj situaciji. Razgovore sam vodio dva dana, veoma duge, veoma temeljite. Jedna stvar pokazala se kod toga sasvim jasna, kao na dlanu, a to je da naši prijatelji, koji su u opoziciji, žele sporazum, ali misle, da ga ne može drugi napraviti, nego oni, i to samo onda, ako su na vlasti. Oni kažu: Mi ne možemo razgovarati s ulice. Moramo biti u prvom katu. Najprije vlada, a onda ćemo razgovarati, kako ćemo i što ćemo... Ukratko morali smo konstatirati, da naši prijatelji iz Udružene opozicije ne žele meritorno raspravljati o konkretnom rješavanju hrvatskog pitanja. To je prije svega pitanje teritorijalno. Oni rekoše: Ne znate vi ove naše ljude. Kad bi mi nešto takvo primili, proglasili bi nas izdajicama srpstva i zaboli bi nam nož u ledja, nas bi zgazili, jer ova vlada, koja je sada na vlasti, ona je na vladi samo zato, što je bila protiv sporazuma. (83)

Polovinom travnja Cvetković se je povratio u Zagreb i za kratko vrijeme postigao s Mačekom sporazum: Savska i Primorska banovina i kotar Dubrovnik smatrat će se bez daljega hrvatskim teritorijem. U ostalom dijelu Slavonije (Istočni Srijem) i u preostaloj Bosni i Hercegovini provest će se plebiscit, da li se žele priključiti Hrvatskoj ili Srbiji. Vanjski poslovi i vojska bili su prepušteni središnjoj vladi, o ostala razdioba kompetencija trebala se je provesti prije potpisivanja sporazuma. Ništa još nije bilo pismeno zaključeno, niti javnost obaviještena, jer je prije trebalo dobiti suglasnost kneza Pavla. Za nekoliko dana nije bilo glasa iz Beograda, te je Maček poslao Šubašića, da razvidi situaciju. Šubašić nije dobio jasnog odgovora, ni od Kneza niti od Cvetkovića. Nakon toga Maček se više nije smatrao obavezanim na šutnju. Objavio je u "Hrvatskom Dnevniku" kratku bilješku, da je knez Pavle odbio prihvatiti sporazum, sklopljen izmedju njega i Cvetkovića, te je sazvao hrvatsko narodno zastupstvo, da ga obavijesti o situaciji (s. 188.-89.).

Mačekov referat hrvatskom narodnom zastupstvu, 8. svibnja 1939., bio je opširniji i s više detalja. Taj se referat u svemu ne slaže s gornjim Mačekovim pričanjem. Prema referatu, prvi sporazum s Cvetkovićem bio je postignut 22. travnja. Pismenu formulaciju toga sporazuma Maček je iznio doslovno u navodnicima. Prema njemu, banovina Hrvatska trebala je obuhvatati Savsku i Primorsku banovinu, te kotar Dubrovnik. O ostalom teritoriju kaže se: "Definitivni pak opseg banovine Hrvatske! odredit će se odlukom naroda putem glasanja u preostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, te Srijema i Vojvodine". Cvetković je s tim sporazumom otišao u Beograd, da bi dobio kneževu suglasnost. Na 26. travnja vratio se je u Zagreb, obavijestivši Mačeka, da knez ne pristaje, da Vojvodina i Dalmacija (Boka Kotorska) budu uključene u plebiscit. Maček je pristao na njihovo isključenje od plebiscita, te je slijedećeg dana, 27. travnja, bio objavljen komunikej, da su "konačni razgovori" o rješenju hrvatskog pitanja završeni. Na 1. svibnja Maček je bio obaviješten iz Beograda, da bi u sporazumu trebalo opet nešto mijenjati. Tada je poslao Šubašića u Beograd, da razvidi situaciju. Poslije tri dana razgovora, Šubašiću je rečeno, da sporazum nije odobren. Kad se je povratio u Zagreb, po Mačekovoj želji, Šubašić je uputio pismo Cvetkoviću, u kojem je konstatirao, da je kraljevsko namjesništvo odbilo odobriti sporazum. Šubašićevo pismo bilo je tada objavljeno u "Hrvatskom Dnevniku".(84)

Na sastanku hrvatskog narodnog zastupstva govorili su, osim Mačeka, Košutić i Sutej. Maček ovako opisuje tadašnju situaciju: "Za

vrijeme sastanka vladalo je veliko uzbudjenje, ali uspio sam uvjeriti zastupstvo, da se politički ne obaveže brzim akcijama" (s. 189.). Rezolucija uglavnom ponavlja iste misli, koje su bile istaknute u rezoluciji od 15. siječnja.(85) Pregovori s Beogradom došli su na mrtvu točku. U ovo vrijeme Carnelutti donosi talijanske prijedloge, o kojima smo već govorili.

Nekoliko tjedana kasnije, Cvetković je pozvao Mačeka na daljnje pregovore. Sastali su se u Šubašićevoj kući u Vukovoj Gorici kod Karlovca. Tom je zgodom postignut konačni teritorijalni sporazum. Banovina Savska i Primorska, s kotarevima Dubrovnik, Sid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica tvorit će banovinu Hrvatsku. Podjela kompetencija izmedju središnje i banovinske vlade bila je prepuštena šestorici stručnjaka. Maček je imenovao Šuteja, Ivu Krbeka i Ljudevita Filipančića, a Cvetković beogradske sveučilišne profesore Konstantinovića, Ilica i Tasića. Stručnjaci su se odmah sastali na vijećanja u Rogaškoj Slatini. Zapisnički bi utvrdjivali, u kojim su se točkama složili, odnosno, u kojima nisu mogli postići sporazum. Sporne točke bile su prepuštene odluci Cvetkovića i Mačeka. Početkom kolovoza pregovori stručnjaka su zapeli i prijetila je opasnost, da budu prekinuti (s. 190.-91.).

Dok su pregovarali stručnjaci, Sava Kosanović je ponovno pokušao privesti srpsku opoziciju suradnji sa SDK. Grol je došao u Kupinec. Poslije više od dva sata razgovora s Mačekom nije bilo ništa postignuto (s. 191.).

Početkom kolovoza Maček je primio Krnjevićevu poruku iz Ženeve, da je rat neizbježiv (s. 191.). To je jedino mjesto, na kojem se spominje Krnjevićeva veza s Mačekom za cijelo vrijeme poslije Aleksandrova ubijstva. Krnjevićeva obavijest ponukala je Mačeka, da što prije sklopi sporazum, da bi tako Hrvati i Srbi u slozi mogli dočekati ratne strahote.

Kod slijedećeg sastanka s Cvetkovićem, u vlaku kod Zidanog Mosta, Maček mu je rekao, da je potrebno što prije sklopiti bar privremeni sporazum, koji se kasnije može revidirati. Obojica su tada odlučila, da se zajedno sa stručnjacima sastanu na državnom dobru u Božjakovini, i tamo ostanu, dok se ne postigne sporazum. Sastanak u Božjakovini otpočeo je 16. kolovoza. Dne 20. kolovoza svi su se učesnici pregovora povukli iz Božjakovine u Banske Dvore u Zagrebu, gdje je oko pola noći toga dana tekst sporazuma bio konačno redigiran (s. 191.-92.). Milan Martinović tvrdi, da se je u Božjakovini pokušalo teritorijalni sporazum još jednom izmijeniti na hrvatsku štetu. Srbi da su tražili, da se grad Mostar izdvoji iz Banovine Hrvatske, "i radi toga umalo nije došlo do razlaza, da nije u posljednji čas Cvetković popustio".(86)

Dne 22. kolovoza knez Pavle je odobrio sporazum. Tokom 23. i 24. bilo je riješeno pitanje sastava središnje vlade i imenovanja bana. Maček nije htio tada ući u vladu, ali je popustio Pavlovu pritisku i postao podpredsjednikom vlade. Od srpske opozicije ušao je u vladu Branko

Čubrilović kao predstavnik zemljoradnika. Ušli su u vladu takodjer i radikali, Lazar Marković i Boža Maksimović, bivši ministar unutrašnjih poslova u Pašić-Pribićevićevoj vladi, prosinca 1924., koja je proglasila Obznanu nad HRSS. Ta dvojica radikala ušli su u vladu bez odobrenja opozicione Radikalne stranke, okupljene oko glavnog odbora na čelu s Acom Stanojevićem i Misom Trifunovićem. Maček je takodjer popustio knezu u pogledu imenovanja bana. Mačekov kandidat bio je August Košutić, a Pavlov Šubašić. Za Šubašića Maček kaže, da je kao ban pomalo autokratski postupao i izabrao slabe suradnike, te nije nikada postao veoma popularan. S druge strane, da je pridonio mnogo hrvatskoj stvari, "hrabro se opirući neprestanim pokušajima miješanja u hrvatske poslove sa strane nekih beogradskih službenih osoba" (s. 194.).

Nova vlada bila je imenovana 26. kolovoza i istog dana objavljen sporazum Cvetković-Maček. Prvi akt vlade bila je objava Uredbe o Banovini Hrvatskoj. Maček je na 29. kolovoza podnio sporazum na odobrenje hrvatskom narodnom zastupstvu.(87) Sporazum je bio odobren s 80 :1. Dr. Lovro Sušić, narodni zastupnik za kotar Slunj, pročitao je pripremljenu izjavu i jedini glasovao protiv sporazuma.

Maček ne spominje, tko je sa srpske strane sudjelovao u krunskim vijećanjima, koja su odobrila sporazum. Isto tako o tome šuti i Cvetković. Osim kraljevskih namjesnika i Cvetkovića, ministar dvora Antić sigurno je bio upućen u tok pregovora i izravno utjecao na njih. Da li je sa srpske strane postojalo neke vrsti krunsko vijeće, koje je o tome diskutiralo i zapravo upravljalo pregovorima? Ribar to tijelo zove "dvorskim savjetom" i spominje, da su njegovi članovi bili, osim spomenutih osoba, generali: Bogoljub Ilić, Milojko Janković, Vladimir Cukavac i Milan Nedić.(88)

Branko Miljuš, ministar bez lisnice u tadašnjoj Cvetkovićevoj vladi, tvrdi, da je vlada bila potpuno neobaviještena o toku pregovora. Dapače, da se nije ni sastajala. Od početka pregovora, u ožujku 1939., "koliko se sećam, svega jedna jedina" sjednica vlade bila je održana, i to povodom albanske krize u travnju.(89)

Veliki je Mačekov propust, što uopće ne spominje, da je sporazum bio temeljen na članku 116. Ustava, koji je sve mjere donesene na njegovom temelju označavao "privremenim" i odredjivao, da se kasnije moraju podnijeti na odobrenje Narodnoj skupštini, koja ih može s običnom većinom odobriti ili odbiti. Maček posebice naglašava, da se kompetencije Banovine Hrvatske nisu mogle smanjiti bez pristanka Hrvatskog Sabora (s. 192.-93.), jer je tako bilo stipulirano u sporazumu. Vrijedno je napomenuti, da je ta stipulacija ušla samo u sporazum, a nema je u Uredbi o Banovini Hrvatskoj. Sporazum je obvezivao samo Cvetkovićevu vladu, jer on ga je sklopio u svojstvu predsjednika vlade, a ne kao mandator krune. Ali bez obzira na ovo naprijed rečeno, Banovina

Hrvatska zajedno sa svim njezinim uredbama i zakonima mogla je biti l e g a l n o anulirana običnom skupštinskom većinom. Cvetković, pišući o sporazumu u dva navrata, posebice naglašava njegovu privremenost i nužnost odobrenja po Narodnoj skupštini. Dapače, jedna zaključna rečenica u njegovom prvom članku mogla bi se interpretirati tako, da su kraljevske emigrantske vlade trebale u svemu nastaviti suradnju s Hrvatima na temelju sporazuma do konca rata, a poslije ga odbaciti. Evo, što kaže Cvetković: "Iz svega gore izloženog jasno se vidi, da je sporazum kao privremena mera, bio dobar i prihvatljiv i da je po svaku cenu na njemu trebalo produžiti saradnju u emigraciji do povratka u domovinu".(90) A što poslije povratka u domovinu ? Cvetković Šuti, ali njegovo isticanje privremenosti i konstrukcija ove zaključne rečenice sugeriraju odgovor, da ga je trebalo anulirati.

Banovinsko teritorijalno rješenje bilo je najslabija točka sporazuma. Hrvatska politika izmedju dva rata, odnosno HSS kao njezin glavni predstavnik, nije shvatila bit hrvatskog problema u Bosni i Hercegovini. Aksiom hrvatske politike trebao je biti tada, kao i prije, a isto tako mora biti i u budućnosti: muslimani su hrvatska većina u Bosni i Hercegovini i njihovo vodstvo trebaju potpomoći i slijediti Hrvati-katolici. Najgora moguća usluga hrvatskom narodu i njegovoj budućnosti bila je napravljena onakvim teritorijalnim cijepanjem Bosne i Hercegovine. Za vrijeme pregovaranja s Cvetkovićem, Maček, izgleda, uopće nije pokušao razgovarati sa Spahom, i poslije njegove smrti, koja je uslijedila 29. lipnja 1939., s njegovim nasljednikom Kulenovićem. U onakvim prilikama, polazeći s Mačekovih premisa o nužnosti sporazumijevanja sa Srbima, hrvatska politika morala je prihvatiti stanovište svojih sunarodnjaka muslimanske vjere i Beogradu predložiti stvaranje dviju banovina: Banovine Hrvatske i Banovine Bosne i Hercegovine. Naime, u onim prilikama bilo je isključeno, da bi itko od Srba bio pristao na kompletno uključivanje Bosne i Hercegovine u Banovinu Hrvatsku.(90a)

Drugi članak sporazuma, koji odredjuje teritorij Banovine, posebice je važan, i zato ga ovdje donosimo u cijelosti:

> II. Savska i Primorska banovina, kao i srezovi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Travnik i Fojnica, spojit će se u jednu jedinicu, koja će se tzvati Banovina Hrvatska,
>
> Definitivni opseg Banovine Hrvatske odredit će se prilikom preuredjenja države; pri tome će se voditi računa o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima.
>
> Tom prilikom izdvojit će se iz gore navedenih srezova, koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, opštine i sela, koja nemaju hrvatsku većinu.(91)

U Uredbi o Banovini Hrvatskoj, čl. 1. odredjuje njen teritorij ovim riječima: "Savska i Primorska banovina, kao i kotarevi Dubrovnik, Sid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica spajaju se u jednu banovinu pod imenom banovina Hrvatska. Sjedište banovine Hrvatske je u Zagrebu".(92) Dakle, u uredbu je ušao samo prvi dio teritorijalnog sporazuma Maček-Cvetković.

U svom govoru narodnim zastupnicima 29. kolovoza 1939., Maček je rekao:

> Tim [stvaranjem Banovine Hrvatske] nije pitanje hrvatskog teritorija riješeno definitivno, jer smo stavili u sporazum naročitu klauzulu, da će se definitivni opseg banovine Hrvatske ustanoviti, kad se bude preuredjivala čitava državna zajednica. A to je posve naravno. Jer posve drugčije će izgledati dotični teritorij banovine Hrvatske, bude li u novo preuredjenoj državnoj zajednici recimo i autonomna Vojvodina ili ne bude, drugčije bude li *i* autonomna Bosna ili ne bude, i t. d...." (93)[Točke su u originalu.]

Analizirajući tekst sporazuma, i istaknuvši princip triju narodnosti, Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je bio podloga sporazuma, Cvetković zaključuje, da "je jasno bilo, da je onaj veći deo Bosne [koji je ostao izvan Banovine Hrvatske] ušao u interesnu sferu srpske jedinice".(94)

Od hrvatske trojednice, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, ostali su izvan Banovine Hrvatske slijedeći kotarevi: Zemun, Stara Pazova, Irig, Ruma, Mitrovica, Dvor i Boka Kotorska.

Kod podjele kompetencija poslovi vjera ostali su u nadležnosti središnje vlade. Maček nije tražio prenos poslova vjera na Banovinu Hrvatsku, "jer bi u tom slučaju izgubili pravo odlučivati o vjerskim poslovima izvan banovine, kako ne bi imali izvan banovine pravo odlučivati u pravosudju, upravi, zdravstvu, soc. politici i t. d. Time bi bili stavljeni u nezavidni položaj katolici izvan banovine. Ne samo Slovenci, nego i Hrvati, Albanci, Magjari i Niemci te veći dio muslimana".(94a)

Financijalno pitanje bilo je privremeno riješeno za budžetsku godinu, koja je svršavala 31. ožujka 1940. Za kasnije trebalo je odlučiti, koje će poreze ubirati banovina, a koje država (s. 193.). Maček ne spominje, kako je taj problem bio kasnije riješen.

Maček je kod pregovora takodjer htio, da žandarmerija bude izdvojena iz nadležnosti ministarstva vojske i stavljena u nadležnost banske vlasti. U tome nije uspio. Tek je Simović prepustio žandarmeriju potpunoj kontroli bana, kao uvjet Mačekovog učešća u njegovoj vladi (s. 193.).

VI.

Razdoblje Banovine Hrvatske i sudjelovanje HSS u vladi, 26. VIII. 1939. do 27. III. 1941., zaslužilo bi posebnu studiju, zajedno s analizom

sporazuma i uredbe o Banovini Hrvatskoj, ali to prelazi okvir ove rasprave. Stoga ćemo se zadržati samo na nekoliko značajnih momenata.

Stvaranje Banovine Hrvatske izazvalo je na srpskoj strani ekstremnu šovinističku psihozu i još više izoliralo kneza Pavla i političare oko Cvetkovića od srpske realnosti. Maček sam kaže, da se knez Pavle "nije usudio protiviti odlukama svemoćne vojske", (s. 198.). Upravo u vojsci bio je ključ ne samo tadašnje situacije, nego i cijele situacije od postanka Jugoslavije. Kralj Aleksandar uspio je nametnuti stegu generalitetu i vojsci, da budu sredstvo u njegovoj ruci. Za vrijeme Pavlova regentstva vojska je samostalan centar snage, s kojom činjenicom knez mora računati. Sporazum s Hrvatima tu je činjenicu još više naglasio, jer su generali i viši oficiri bez sumnje odobravali i tajno pomagali šovinističku psihozu okupljanja Srba, zbog navodnog ugrožavanja srpskih interesa. Srpska Crkva razišla se je s knezom Pavlom već u eri borbe za konkordat, te je još lakše mogla prihvatiti parolu okupljanja Srba. Opozicione političke stranke, odnosno njihovi predstavnici: Miša Trifunović, Milan Grol i Božidar Vlajić,(95) nisu se u biti razlikovale od Srpskog Kulturnog Kluba na čelu sa Slobodanom Jovanovićem. Tjednik "Srpski Glas", glasilo kluba, pokrenut 1939., bio je odraz ondašnjeg psihičkog raspoloženja srpskih vodećih krugova. Politička glasačka mašina, to jest političari članovi Narodne skupštine, sigurno je bila naklonjena ondašnjem općem raspoloženju. Ti su političari uglavnom bili oportunisti, potpomažući vlade i osobe, koje je označio kraljevski dvor. Sada su bili isključeni iz političkog života, jer je sporazumaška vlada, prema Mačekovom zahtjevu, odmah raspustila Narodnu skupštinu. U novim izborima, ukoliko bi bili održani pod vladom Cvetković-Maček, oni se nisu mogli nadati laganom dobivanju mandata. Logika njihovog oportunizma sve ih je više odalečivala od kneza Pavla i Cvetkovića.(96) Simovićev puč bio je logični konac ondašnjeg stanja. Maček točno uvidja, da je bez sumnje "puč od 27. ožujka ciljao na kneza Pavla, koji je, prema srpskom mišljenju, 'previše popustio Hrvatima'. Potpis Trojnog Pakta bio je samo prikladan izgovor, da se kamen počne kotrljati" (s. 220.).

Na hrvatskoj strani sporazum je bio dočekan u stavu iščekivanja. Većina nije bila s njime oduševljena, ali je disciplinirano pomogla Mačeka i HSS. Kako je vrijeme odmicalo i srpski stav postajao poznatiji, a nastupi bana Subašića sve više jugoslavenski, hrvatska javnost i narod počeli su se odalečivati od Mačekovog stanovišta. Totalitarističke tendence vladanja HSS pojačale su se u tom razdoblju, tako da je stranka htjela pod svoju kontrolu svesti i hrvatski kulturni život. Žalosni komesarijat u Matici Hrvatskoj škodio je ugledu HSS i Mačeka. Odraz ondašnjeg hrvatskog protujugoslavenskog raspoloženja bio je dvotrećinski zaključak ondašnjih akademika od 6. prosinca 1939., da se Jugoslavenska Akademija nazove Hrvatskom Akademijom. Banska vlast odgovorila je 15. siječnja 1940., "da konačnu odluku o tome treba da donese Hrvatski Sabor",(97) što je značilo odgoditi u nedogled promjenu imena, tako da se Akademija i danas zove jugoslavenskom. Subašićeva turneja Hrvatskom, na kojoj je nastojao oduševiti narod za Jugoslaviju i njezinu obranu, imala je protivan učinak. Bio sam svjedokom Šubašićeve javne skupštine u Šibeniku. Njegov jugoslavenski govor s balkona hotela Krke prisutni je narod saslušao u šutnji. Paško Kaliterna, splitski narodni zastupnik, osjetio je nelagodnost medju narodom i poslije Subašića održao jedan vatreni hrvatski i otvoreno protujugoslavenski govor. Narod mu je oduševljeno klicao i odobravao.

Ustaše u ovom razdoblju dobivaju sve više pristaša. Iako je broj zakletih ustaša bio malen, općenito raspoloženje hrvatske javnosti i hrvatskog naroda išlo im je u prilog. Tjednik "Hrvatski Narod", legalno ustaško glasilo, koje je pod uredništvom dra Mile Budaka počelo izlaziti u veljači 1939., zabranila je banska vlast (1940.) i nije dozvolila, da se pojavi pod drugim imenom ("Zemlja"). Banovina Hrvatska pogazila je i sveučilišnu autonomiju, smjestivši jedan policijski odred u glavnu sveučilišnu zgradu. Počela je interniranjem ustaša i hrvatskih nacionalista, bez suda i presude, u stilu Aleksandrove diktature.

Maček spominje "aktivnost pete kolone", koja se je očitovala u podmetanju i eksploziji bomba na raznim mjestima u Zagrebu, počevši s prvom eksplozijom dne 30. studenoga 1940. Radi toga su neki ustaše bili zatvoreni i poslani u logor Kruščicu kod Travnika (s. 204.-205.). Treba požaliti takve terorističke akte, osobito ako su kod toga životom stradali nevini ljudi, ali označiti ih kao djela osovinske pete kolone, sigurno nije točno. Njemačka je tada općenito pomagala Jugoslaviju, a isto tako i Italija. Italija je tada zauzeta u Albaniji i nije mogla biti u tom razdoblju oduševljena ratom s Jugoslavijom. Ustaški pokret nije bio tvorevina osovinskih vlasti, nego samonikli hrvatski odgovor na srpsku diktaturu i srpske zulume u Hrvatskoj.(98)

Nije bilo prilike, da se javno manifestira narodno neraspoloženje s Mačekovom politikom, jer nisu bili održani izbori ni za Narodnu skupštinu niti za Hrvatski Sabor. Kao primjer, kako bi, možda, narod bio reagirao, mogu nam poslužiti izbori iz 1925. i 1927. Izmedju tih izbora Radić se je odlučio za suradnju s Beogradom. Usprkos izbornog terora, Radić je 1925. dobio 532.872 glasa, a 1927. 381.371, dakle je izgubio 151.501 glas, to jest više od 28 postotaka. Ti izgubljeni glasovi uglavnom nisu bili dani drugim strankama, nego je narod svoje nezadovoljstvo izrazio apstinencijom.(99) To je ujedno jedini slučaj, da je HSS gubila glasove, jer ih je na svim izborima od 1920. do 1938. neprekidno povećavala.

Maček opširno prikazuje posljednje razdoblje jugoslavenske vanjske politike, koje je završilo pristupom Trojnom paktu (s. 209.-16.). Iz tog

prikaza, i iz onog, što Maček priča na drugim mjestima u knjizi, vidi se, da Mačekov osobni utjecaj, kao općenito i hrvatski utjecaj, nije uopće postojao u vodjenju i predstavljanju vanjske politike.(100) Knez Pavle kao realan političar, uzevši u obzir ondašnju vanjsku i unutrašnju situaciju, bio je pesimista. Taj je knežev pesimizam bio temeljen i na poročanstvu srpskog seljaka Mata Tarabaića, iz sela Kremne kod Uzica,(101) koji je, prema Pavlu, točno pogodio sve dogadjaje u srpskoj povijesti kroz posljednjih sedamdeset godina, i za tadašnje vrijeme predvidio strašnu katastrofu (s. 207.).

Simovićev puč iznenadio je Mačeka. Usprkos njegova protuhrvatskog karaktera, Maček se je odlučio osobno ući u Simovićevu vladu. Već na 27. ožujka, u telefonskom razgovoru sa Simovićem, pristao je, da ostali hrvatski ministri (Šutej, Andres, Torbar i Smoljan) sudjeluju u Simovićevoj vladi. Za sebe je rezervirao pravo kasnije odluke. Košu-tić je otputovao u Beograd razviditi situaciju i pregovarati sa Simovićem. Ujutro 31. ožujka, poslije Košutićevog povratka iz Beograda, Maček se još nije bio odlučio na odlazak u Beograd.(102) Tek poslije Šutejevog dolaska iz Beograda, na konferenciji 2. travnja, kojoj su uz Mačeka prisustvovali Šutej, Košutić i Krnjević, Maček se je odlučio ući u vladu (s. 220.). Na toj je konferenciji takodjer odlučeno, da će Krnjević preuzeti Mačekovo mjesto u vladi, u slučaju odlaska vlade u emigraciju. Maček se je odlučio ostati u domovini (s. 226.). Maček kaže, da je najvažniji razlog za njegovo učešće u Simovićevoj vladi bio vanjskopolitičke naravi. HSS nije se htjela naći na njemačkoj strani, jer je vjerovala u pobjedu zapadnih demokracija. Zbog toga nije imala drugog izbora, nego se priključiti vladi (s. 220.).

Mačekova odluka razbila je jedinstvo HSS. Dobar dio njenih narodnih zastupnika i funkcionera nije odobravao taj korak svoga vodstva. Jedan dio nezadovoljnika na čelu s Jankom Tortićem, narodnim zastupnikom za kotar Osijek, počeo je suradjivati s vodstvom Ustaškog pokreta.

Maček spominje, da mu je tih dana dopisnik njemačke novinske agencije, Mittelhammer, prenio savjet njemačkog ministra vanjskih poslova, da ne ide u Beograd (s. 220.).(103) Poslije podne 3. travnja, upravo prije odlaska u Beograd, posjetio ga je specijalni Ribbentropov izaslanik, Maletke, i savjetovao mu, da uz njemačku pomoć odcijepi Hrvatsku od Srbije., Maček je odgovorio, da bi se to moglo postići jedino s ratom, i radi toga on to ne može poduzeti. Zamolio ga je, da obavijesti Ribbentropa, da nema nikakve potrebe njemačkog rata protiv Jugoslavije, jer rat s Njemačkom nitko ne želi u Jugoslaviji. Maletke je žalio, da nije mogao Mačeka zainteresirati za predloženi plan, i obećao mu, da će njegovo mišljenje prenijeti njemačkim odgovornim osobama. Na koncu je Mačeku predao napunjeni revolver kao uspomenu (s. 220.-21.).

Na sjednici vlade poslije podne 5. travnja, ministar vanjskih poslova Ninčić je referirao o obavijesti talijanskog poslanika Mameli-a, prema kojoj je Njemačka bila spremna uvjetno poštivati obveze iz Trojnog Pakta. Njemačka je tražila kao uvjet, da jugoslavenska vojska zaposjedne grčko-jugoslavensku granicu, da bi tako za vrijeme napada na Grčku štitila njemačko desno krilo. Do 7 sati uvečer trebalo je dati Mameli-u odgovor, Vlada se nije mogla složiti u odgovoru i naredila je Ninčiću, da zatraži produženje vremena za odgovor do podne slijedećeg dana, 6. travnja. Vlada je zaključila sjednicu s namjerom, da se sastane ponovno sutradan u 8 sati ujutro (s. 222.-23.). Medjutim, 6. travnja u zoru Nijemci su bombardirali Beograd.

Trebat će razjasniti spomenuti talijanski potez: da li je bio napravljen zato, da bi se uspavala jugoslavenska budnost, kao da rat ne predstoji, ili je bio ozbiljne naravi, potaknut sa strahom, da ih jugoslavenska vojska ne izbaci iz Albanije, ako dodje do rata. Moj je utisak, da je posljednje bio razlog.(103a)

Kad je započeo rat, Maček je s nekim ministrima krenuo u mjesto Rudnik, a odatle u Uzice. Slijedećeg dana, 7. travnja, sreo je Simovića i obavijestio ga, da ne će ići u emigraciju, a da će njegovo mjesto u vladi preuzeti Krnjević (s. 226). Napustio je vladu i stigao u Kupinec oko podne 8. travnja. Istoga dana stigli su u Kupinec Košutić, Krnjević i Šubašić, te zajedno s njime zaključili, da Maček održi kratki govor preko radio Zagreba. Maček je u tom govoru, zapravo izjavi, pozvao narod, da točno održava stegu i savjesno vrši svoje dužnosti u vojsci i na drugim mjestima. Dne 9. travnja Maček je otišao u Zagreb i tamo dočekao dogadjaje 10. travnja. Ujutro 10. travnja Šubašić ga je obavijestio, da su Nijemci prešli Dravu, i da se u roku od dvadeset i četiri sata mogu očekivati u Zagrebu. Šubašić je s nekim službenicima napustio Zagreb istog dana u jedan sat poslije podne (s. 227.-28.).

Da li je Maček imao koji plan u pogledu vlasti za vrijeme rata u Hrvatskoj? O tome on ništa ne govori. Ilija Jakovljević je napisao za vrijeme rata u partizanskom listu "Glas Slavonije", da je Maček bio preporučio Šubašiću, da dočeka Nijemce i nastoji ostati na vlasti za vrijeme rata. Istu verziju potvrdjuje i dr. Edo Bulat, tvrdeći, da mu ju je ispričao sam Maček na putu za emigraciju 1945. Prema Bulatu, Maček je rekao Šubašiću: "Ti kao najviši činovnik Hrvatske imaš poći ususret Nijemaca, da se nadje neki modus vivendi".(104) Da li je ovo bilo rečeno Šubašiću 10. travnja ujutro, ili je tako bilo odlučeno ili savjetovano na konferenciji u Kupincu 8. travnja poslije podne?

VII.

S izjavom od 8. travnja, Mačekovo političko djelovanje u domovini uglavnom je završeno. Od 10. travnja 1941. dalje on se je suzdržavao

od političke akcije, a kad je u studenom iste godine bio zatvoren, njegovo je političko djelovanje bilo onemogućeno. .Stoga je prikladno, da se osvrnemo na Mačekovu politiku prije nego predjemo na prikaz dogadjaja oko 10. travnja 1941. i kasniju ratnu i poratnu hrvatsku politiku.

Cijelo Mačekovo djelovanje od 1929. do 1941. označava ga kao jugoslavenskog federalistu. On je htio riješiti hrvatsko pitanje unutar Jugoslavije. Samo jednom Maček je iznio cjeloviti plan za teritorijalni preuredjaj Jugoslavije. U audijenciji 5. siječnja 1929., on je kralju Aleksandru predložio podjelu Jugoslavije na sedam federalnih jedinica. Taj je plan skoro istovjetan današnjoj Titovoj podjeli, s bitnom iznimkom u pogledu Vojvodine. Prema Mačekovu planu, Vojvodina je trebala biti samostalna federalna jedinica, a danas je autonomna oblast unutar Srbije. Drugi, djelomični, plan teritorijalnog preuredjenja predložio je knezu Pavlu deset godina kasnije, u siječnju 1939. Označio je, što bi trebao biti hrvatski teritorij: banovine Savska, Primorska i Vrbaska, te kotar Dubrovnik. Dakle, hrvatska trojednica, smanjena za nekoliko kotareva, i dioba Bosne i Hercegovine. Kao prijedlog za dalje pregovore, plan je, vjerojatno, uključivao i više, nego što se je Maček nadao ostvariti. Sve ostale deklaracije, potpisane od Mačeka, kao i pregovori sa srpskom opozicijom, svodili su se, uglavnom, na isticanje načela, na kojima bi trebala biti preuredjena država i pitanja procedure samog preuredjenja. Za ocjenu tih Mačekovih pogleda, najvažnije su Zagrebačke punktacije iz studenog 1932., Farkašićki sporazum iz listopada 1937. i Beogradska deklaracija opozicionih stranaka iz kolovoza 1938. Maček ne iznosi, da bi ikada bilo gdje iznio detaljan plan podjele kompetencija izmedju središnje vlade i ostalih federalnih vlada. Dakle, sa sigurnošću možemo utvrditi, da je c i l j t a d a š n j e Mačekove politike bio federalna Jugoslavija, i Mačeka označiti federalistom.

Koja je sredstva Maček upotrebio, da bi oživotvorio svoj cilj? Tajni politički razgovori bili su taktika i sredstvo Mačekove politike. Prema onom što priča, najveću važnost za oživotvorenje svoje politike pridavao je kruni. Kruni je jedino i iznosio svoje teritorijalne planove i s njome poveo realne, a ne načelne pregovore. Sa strankama i političarima vodio je načelne diskusije. Maček nikada nije javno izložio svoju politiku, niti se za nju javno borio. Nije stvarao političke situacije, na koje su protivnici trebali odgovarati, nego je čekao i šutio.(104a) Nije dolazio u doticaj s hrvatskim narodom okupljenim u većem skupu, nego samo s pojedinim Hrvatima. Nikada nije mogao osjetiti spontano reagiranje hrvatskog puka, prigodom neke političke skupštine, na kojoj bi bio glavnim govornikom. Radićeva taktika održavanja velikih političkih skupština, na kojima je Radić slušao i iskušavao narodno bilo i narodne reakcije, bila je napuštena u Mačekovoj eri. Maček je Radićevu impulzivnu, dinamičku taktiku, koja reagira na svaki pokret narodnog talasanja, pretvorio u šutnju i čekanje. Bio je konzervativni

federalista, koji strpljivo čeka na odluke i korake Njegovog Veličanstva ili Njegovog Visočanstva

Upravo začudjuje Mačekova pasivnost s obzirom na dodire s ostalim političkim strankama i vodećim političkim ličnostima. Po našem mišljenju, jedini način, da bi Maček bio mogao postići svoj cilj, bio je okupljanje političkih federalističkih snaga. Korošec i Spaho, odnosno njihove stranke, bili su, uz SDK, zapravo jedini federalisti medju ondašnjim političkim strankama. Zašto nije došlo do suradnje s njima? Zašto Maček nije pokušao dati inicijativu u tom pravcu već pred izbore 1935.? Srpske opozicione stranke imale su u tom razdoblju kao glavni cilj: doći na vlast. One su suradjivale s Mačekom, jer su mislile, da će pomoću njega najlakše doći k svome cilju. Njihovi pregovori i izlaženje ususret rješenju hrvatskog pitanja bili su politička taktika. Srpske opozicione stranke borile su se za srpsku hegemoniju u tadašnjoj Jugoslaviji isto tako, kao i tri ostale srpske snage: kruna, vojska i Crkva. One su bile spremne popuštati Hrvatima do stanovite granice, bile su spremne davati koncesije, ali ipak, da srpska hegemonija i nadmoćnost ne dodju u pitanje. Srpske opozicione stranke nikada ne bi bile pristale, da Srbi i Hrvati budu ravnopravni u Jugoslaviji u s v i m granama državne uprave i na svim područjima javnog života.

Kolikogod začudjuje Mačekova pasivnost u pogledu jedne aktivne federalističke politike, toliko isto i Koroščeva politika u tom vremenu ne može se ocijeniti kao razumna i svrsishodna. Ta se politika može shvatiti jedino, ako prihvatimo tezu, da je Korošec netočno ocijenio Hitlera i njemačku politiku 1935., misleći, da ne predstoje velike medjunarodne promjene i novi svjetski rat. Radi toga, on se je tada odlučio na suradnju s Beogradom i odlaganje konsolidacije države, najmanje do dolaska na prijestolje kralja Petra II. 1941. i kasnije. Možda je računao, da će tek njegov nasljednik morati sudjelovati kod toga? Da je Korošec 1935. ocijenio, da Hitlerova politika vodi novom svjetskom sukobu, morao bi bio upotrebiti sve svoje snage, da Jugoslavija svjetsku krizu dočeka kao sredjena država i da se, prema tome, što prije riješi hrvatsko pitanje. Jedino takva politika mogla je biti u slovenskom interesu.

Sporazum iz 1939. zaključen je tada jedino zbog vanjskopolitičkih razloga. Maček to jasno ističe za sebe, a sigurno je to bio glavni razlog i za kneza Pavla. Potpisivanje sporazuma izazvalo je kod Srba snažnu reakciju. Srbi su se tada počeli po prvi put okupljati poslije Aleksandrova ubijstva. Trebao im je jedan simbol jedinstva, jedan autoritet, čiju bi riječ poslušali. Da li bi to mogao biti kralj Petar, odnosno njegovi savjetnici, da je došao mirnim putem na prijestolje u rujnu 1941., u jednoj, u biti neutralnoj Jugoslaviji, iako je pristupila Trojnom Paktu ? Bez obzira, kako bi se bila razvila politička situacija poslije silaska s vlasti kneza Pavla, sigurno je, da bi u toj situaciji vojska imala glavnu riječ. Maček uopće ne ulazi u razmatranje, što je očekivao poslije Petrova dolaska na prijestolje, iako je

to trebalo uslijediti tek pola godine poslije Simovićeva puča. Maček je očekivao, da će moći ojačati Banovinu Hrvatsku, proširiti njene kompetencije, i, konačno, organizirati hrvatsko domobranstvo u sklopu jugoslavenske vojske,(105) i tako naoružan dočekati konac rata. Da li je to bila realna politika u ondašnjoj situaciji? Sklon sam negativnom odgovoru.

U situaciji, u kojoj je političko predstavništvo jednog naroda skoncentrirano u jednoj stranci, dapače u jednoj osobi, ta stranka odnosno osoba moraju uvijek računati s političkim alternativama. Što onda, ako jedna politika ili taktika doživi krah? Sticajem prilika, u razdoblju od 1935. do 1941., HSS i dr. Vladko Maček bili su jedini javni politički predstavnici hrvatskog naroda. Njihova je dužnost bila pripremiti se za eventualni slučaj, postane li Jugoslavija ratnim poprištem. Da li je takva mogućnost bila uopće ikada diskutirana i uzeta u obzir? Po onome, kako su se dogadjaji odvijali za vrijeme rata, sklon sam vjerovati, da u tom pravcu nije ništa poduzeto. Za takav slučaj trebalo je uzeti u obzir i mogućnost, da se pred velike zapadne sile istupi s idejom samostalne hrvatske države. Da li su Maček i njegovi politički predstavnici u emigraciji, Krnjević i Košutić, postavljali hrvatsko pitanje pred velike zapadne sile u alternativi: ili zadovoljna Hrvatska u federalnoj Jugoslaviji, ili samostalna hrvatska država, ako se prva mogućnost pokaže nemogućom. Sklon sam vjerovati, da je jedino prva mogućnost bila teza HSS pred velikim zapadnim silama.

HSS je baš radi svoje jednosmjerne politike, koja je išla u raskorak s iščekivanjem hrvatskog naroda, u travnju 1941., prestala reagirati i djelovati kao jedinstvena stranka. Jedan dio HSS počeo je tada suradjivati s Ustaškim pokretom na izgradnji NDH. Drugi dio HSS, koji je ostao u domovini, a nije suradjivao s ustašama, podijelio se je na dvoje. Jedni su prihvatili ideju samostalne hrvatske države (Ljudevit Tomašić, Ivanko Farolfi i njihovi suradnici) i nastojali sačuvati NDH i prevesti je na stranu velikih zapadnih sila. Drugi su se htjeli pridružiti Titovom partizanskom pokretu i nastaviti s federalizmom u njegovu krilu (Košutić i njegovi suradnici). Emigrantska ekipa HSS takodjer nije bila jedinstvena, nego se je pocijepala na dvoje. Jedna skupina, zapravo samo dvojica (Krnjević i Jukić), odbila je suradnju s Titom, radi njegovog komunizma, i lomila se u alternativi federalna Jugoslavija — samostalna Hrvatska. Druga, u biti identična s Košuti-ćevom skupinom u domovini, odlučila se je na suradnju s Titom (Šubašić, Sutej, Bičanić, Martinović). Dakle, HSS se je tokom rata raspala u četiri frakcije: (1) frakcija, koja suradjuje s ustašama (Tortić, Hefer, Kuvedžić, Berković i ostali); (2) frakcija, koja suradjuje *s* Titom (Košutić, Sutej, Šubašić i ostali); (3) frakcija, koja se bori za očuvanje samostalne hrvatske države na strani zapadnih demokratskih velevlasti (Tomašić, Farolfi i ostali) i (4) frakcija, koja nastavlja s predratnom

politikom Banovine Hrvatske u suradnji s kraljevskom vladom i poslije sloma te politike u kolovozu 1943., lomi se u alternativi federalne Jugoslavije ili samostalne Hrvatske (Krnjević).(106)

Sedam najistaknutijih Mačekovih suradnika, koji su tvorili predsjedništvo HSS, bili su ministri zajedno s Mačekom u sporazumaškoj vladi, i jedan od njih bio ban Banovine Hrvatske, ovako su reagirali za vrijeme rata: nitko nije pripadao prvoj frakciji; drugoj frakciji su pripadali Košutić, Sutej i Šubašić; nitko nije pripadao trećoj frakciji, a četvrtoj je pripadao jedino Krnjević. Nisam siguran, kako su mislila ostala trojica: Torbar, Andres i Smoljan. Imam utisak, da su bili bliski Košutiću.

U samom vodstvu HSS Maček nije ništa izmijenio poslije Radićeve smrti. Košutića se je od 1937. počelo smatrati podpredsjednikom stranke, a da formalno nikada nije bio izabran za taj položaj. Šutej i Šubašić igrali su važnu ulogu kod svih dodira sa Srbima i sklapanja sporazuma. Oni su upravo odigrali fatalnu ulogu u HSS i hrvatskoj politici. Šubašić je tu ulogu mogao odigrati zahvaljujući činjenici, da se je njegova žena sprijateljila s Mačekovom, i preko prijateljstva žena razvilo se je i prijateljstvo muževa i obitelji. Glavni predstavnik Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini, dr. Juraj Šutej, prihvatio je i branio srpsku tezu o podjeli Bosne i Hercegovine. Prihvatio je srpsku maćuhinsku politiku, a nije zadržao hrvatsku majčinsku politiku: cjelovite Bosne, pa makar privremeno i izvan hrvatskog šireg okvira. U ovom razdoblju Maček nije htio dati veću važnost mladjim i dinamičnijim osobama, i uputiti ih u svoju politiku. Još uvijek nije razjašnjeno, koliko je ta politika bila osobno Mačekova, a koliko vodstva HSS, odnosno hrvatskog narodnog zastupstva. Koju je ulogu kod toga igralo vodstvo HSS i hrvatsko narodno zastupstvo?

Rodjen i odgojen u Austro-Ugarskoj monarhiji, Maček se nije mogao nikada otresti političkih hrvatskih koncepcija iz tog razdoblja. Federalistički koncept tada je bio udomaćen u hrvatskoj politici kod sviju stranaka. U svom bitnom političkom konceptu Maček je od 1928. do 1941. bio hrvatski konzervativni federalist.

DESETI TRAVNJA 1941.

Pod Desetim Travnjem ne razumijevamo samo taj dan ili samo Kvaternikov proglas Nezavisne Države Hrvatske, nego sve one dogadjaje, koji su mu neposredno predhodili ili ga slijedili. Podrazumijevamo narodno oduševljenje i manje ili veće revolucionarne podvige diljem svih hrvatskih sela, gradova, općina, kotareva i pokrajina. Trebat će jednom sakupiti cijeli taj materijal, koji je djelomično već objavljen po ratnim izdanjima hrvatskih novina i publikacija. Aktivni učesnici tih dogadjaja, koji žive u emigraciji, trebali bi opisati svoje doživljaje i pothvate iz tih dana. Samom proglašenju NDH u Zagrebu predhodila su druga dva proglašenja: jedno 7. travnja u Čakovcu i drugo 8. travnja u Bjelovaru.(107)

Drugo lice Desetoga Travnja jesu politički razgovori i pripreme u Zagrebu odmah iza Simovićevog puča, samo proglašenje Nezavisne Države Hrvatske i nekoliko slijedećih prevratničkih dana, do Pavelićevog dolaska u Zagreb. O tim dogadjajima ponešto su već objavile osobe, koje su izravno ili neizravno sudjelovale u njima. Neki, koji su aktivno sudjelovali u dogadjajima i žive u emigraciji, još uvijek šute. Cijelo pitanje zaslužuje posebnu studiju. Ovdje ću tek postaviti nekoliko pitanja, koja će trebati razjasniti budući povjesničar. Pregovori izmedju predstavnika Ustaškog pokreta i predstavnika skupine HSS, koja se je odlučila uzeti djelatnog učešća u stvaranju hrvatske države, premalo su do sada razjašnjeni. Isti je slučaj s ondašnjim dodirima gornjih političkih snaga s njemačkim, delegatima. Da li je bilo pokušano s ustaške strane privući dra Mačeka i Košutića, da uzmu aktivnog učešća? Kako su se odvijali dogadjaji na sam dan Desetog Travnja? Da li su bila dva proglašenja NDH, jedno u Banskim dvorima a drugo preko zagrebačkog radija ? (108) Kakve su bile Kvaternikove veze s Pavelićem prije tih dogadjaja? Da li je imao stvarne Pavelićeve upute, kako da postupa u takvom slučaju?(109) Koji je bio sastav privremeno formirane Kvaternikove vlade, odnosno Državnog vijeća, u Zagrebu, prije Pavelićevog dolaska, i kako je došlo do njenog formiranja? Koje je političke mjere u unutrašnjoj i vanjskoj politici ta vlada poduzela?

Oko Mačekove izjave, dane Kvaterniku i pročitane preko zagrebačkog radija, splelo se je dosta nejasnoća. I njih će trebati kasnije razjasniti. Maček kaže, da su ga u popodnevnim satima desetog travnja, upravo kad je htio otići u Kupinec, posjetila dva Nijemca. Jedan od njih je bio Austrijanac Doerfler, a ime drugog Maček je zaboravio. Oni su Mačeka obavijestili, da je njemačka vojska predala vlast Slavku Kvaterniku i da je on prema njemačkim planovima proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku. Zatim su od Mačeka tražili, da Kvaterniku preda vodstvo HSS i hrvatskog naroda. Maček je to odbio, jer da HSS i hrvatski narod nisu njegovo vlasništvo. Oni ne pripadaju njemu nego on njima. Jedino hrvatski narod, koji mu je dao povjerenje, može to povjerenje povući. Zatim Maček nastavlja:

> Poslije dugog natezanja složili smo se, da ću izdati proglas na narod, u kojem ću navesti, da su Nijemci okupirali Zagreb i veći dio Hrvatske i dali vlast pukovniku Kvaterniku, koji je na to proglasio "Nezavisnu Državu Hrvatsku". Dalje ću pozvati narod, da prihvati mirno ove nove činjenice, jer nema drugog izbora. Kada smo ovo uredili, obojica su telefonirala Kvaterniku, da dodje u moju kuću primiti tekst proglasa u gornjem smislu, *(s.* 229.)

Da li je drugi Nijemac bio njemački diplomata Edmund Veesenmayer, ili je on tek došao sa Slavkom Kvaternikom, te su, prema tome, sudjelovala trojica Nijemaca? Da li je s Kvaternikom došao po izjavu Zvonko Kovačević(110) Da li je Mačekova izjava bila predana Kvaterniku u prisutnosti gornje dvojice Nijemaca? Da li je tu dvojicu Nijemaca poslao Veesenmayer Mačeku bez predhodne obavijesti Kvaternika o tome? Kakav je točan tekst Mačekove izjave?(111)

Maček je istoga dana, 10. travnja, otišao automobilom za Kupinec. Kod Savskog mosta zaustavila ga je njemačka straža i odvela zapovijedajućem njemačkom generalu u Zagrebu, u hotel Milinov, kasniji i današnji Dubrovnik. General ga je primio i, ne znajući, što će s njim uraditi, ostavio ga je čekati. Poslije jednog sata čekanja, Maček je bio uveden u sobu časniku Gestapo-a, Nassenstein-u. Ovaj ga je pokušao nagovoriti, da preuzme vlast u Hrvatskoj, što je Maček ustrajno odbijao. Te je noći Maček noćio u Zagrebu u svojem stanu i slijedećeg dana, 11. travnja, otputovao u Kupinec (s. 229.-30.).

HRVATSKA POLITIKA 1941. DO 1945.

Proglašenjem NDH vodstvo hrvatske politike prešlo je u ruke Ustaškog pokreta i dra Ante Pavelića. Oni su na sebe preuzeli odgovornost vodjenja hrvatske državne politike. Nemam namjere obširnije se osvrnuti na ovo razdoblje, nego ću istaknuti samo moja opažanja i djelomično upotrebiti već objavljene hrvatske i strane knjige i članke. Ratno razdoblje od rujna 1941. do svibnja 1945. proživio sam u Zagrebu. Hrvatski narod ima pravo zahtijevati od ondašnjih nosioca vlasti i odgovornosti, da izlože svoju politiku, ne samo hrvatskom narodu nego i svjetskoj javnosti. Hrvati su, valjda, jedini narod, čiji aktivni političari u prošlom ratu još nisu skoro ništa objavili o svom djelovanju.

Jedini cilj tadašnje hrvatske politike mogao je biti održanje hrvatske države u ratnom vremenu i trajno osiguranje njenog opstanka u poslijeratnom razdoblju. Držim, da će se sa mnom svi složiti, kad kažem, da je za postignuće tog cilja bilo najvažnije održati javni red i sigurnost na hrvatskom državnom području i osigurati svakom hrvatskom gradjaninu pravedan postupak državnih vlasti.

I.

Hrvatska država imala je 1941. vjerojatno oko 6,500.000 stanovnika. Prema popisu pučanstva 1931., povijesna Hrvatska imala je 6,043.400 stanovnika, od toga 3,069.600 Hrvata katolika, 716.500 Hrvata muslimana, 1,847.400 Srba pravoslavaca, 145.500 Nijemaca i t. d.(112)Od te povijesne Hrvatske bilo je u svibnju 1941. pripojeno Italiji: dio Istre, koji je 1920. pripao Jugoslaviji, više od polovine Dalmacije i jedan dio Hrvatskog Primorja. Medjimurje je bez pristanka hrvatskih vlasti bilo pripojeno Madjarskoj. Vjerojatno ne griješimo, kad kažemo, da je 1941. bilo u NDH oko 4,500.000 Hrvata, katolika i muslimana i oko 2,000.000 Srba pravoslavaca.

Kakav je bio postupak, odnosno politika hrvatske državne vlade prema Hrvatima katolicima? Bez sumnje, oni su bili smatrani kičmom

države, ali, ako su bili istaknuti politički ili u javnom životu prije 1941., a nisu prišli Ustaškom pokretu ili u nj se učlanili, bili su susretani s nepovjerenjem. Priličan broj prije rata istaknutih Hrvata bio je nepravedno progonjen i zatvaran, iako su mnogi od njih htjeli sura-djivati na izgradnji države. Ustaško vodstvo nije podnosilo opstanak, pa i bez javnog djelovanja, nijedne druge političke snage ili skupine, koja se nije priključila Ustaškom pokretu. Politika prema HSS bila je od početka nerazumna. U početku se je povela politika pristupanja organizacija HSS u Ustaški pokret. Kad su rezolucije i izjave u tom smislu postale mnogobrojne, onda se je jednostavno zabranilo objavljivati ih u novinstvu, da se ne bi dobio utisak velike snage HSS. Kasnije se je vodila politika kao da HSS ne postoji, da se tokom 1943. s njenim vodstvom započnu pregovori za ulazak u vladu.(113) Hrvatske seljake, posebice u Hrvatskom Zagorju i Slavoniji, koji su zadržali poštovanje prema dru Mačeku, susretalo se je kao neprijatelje države. Takav postupak dobrim je dijelom pridonio stvaranju partizanskog pokreta u Hrvatskom Zagorju i djelomično u Slavoniji. Veliki dio tih partizana nije bio komunističke orijentacije, ali je od KPJ bio iskorišten u njezine svrhe.

Politika hrvatske državne vlade prema Hrvatima muslimanima bila je znatno bolja, nego općeniti stav hrvatske politike izmedju dva rata. Muslimani su bili susretani kao pojedinci isto tako kao i katolici. Ali i uz to pojedinačno pravedno postupanje, Hrvati muslimani radi povijesnog razvoja zadržali su i zajedničku kolektivnu vjersku koheziju. Ta vjerska kohezija zajedno s činjenicom, da su oni nastanjeni samo u jednoj pokrajini, Bosni i Hercegovini, razjašnjuje, zašto su oni imali i stanovitih posebnih interesa unutar hrvatske narodne zajednice. Oni su smatrali, da autonomna Bosna, u kojoj bi oni dobili mjesto prema svojoj snazi, najbolje odgovara njihovim interesima. Baš radi hrvatskih muslimana, bila bi tadašnja unutrašnja podjela hrvatske države na nekoliko većih teritorijalnih jedinica više pridonijela stabilnosti i redu u državi, nego podjela na dvadesetak Velikih župa. Već sam prije istakao, da su Hrvati muslimani hrvatska većina u Bosni i Hercegovini, jer su Hrvati katolici brojčano slabiji, i da bi, prema tome, aksiom hrvatske politike trebao biti: glavne linije hrvatske politike u Bosni i Hercegovini odredjuju muslimani uz potporu katolika. Sigurno je, da za vrijeme NDH takva politika nije bila primijenjena u Bosni i Hercegovini.

Politika, koju je Ustaški pokret, odnosno hrvatska državna vlada, provodio prema hrvatskim i bosanskim Srbima, bila je upravo sudbonosna za unutrašnji mir i opstanak države. Ta se politika ne može pokušati braniti s tezom, da su Srbi prvi počeli s ustankom i klanjem na hrvatskom teritoriju.(113a) Logičan odgovor na takvu tezu bio bi, da je trebalo kazniti pobunjenike, a ne cijelu narodnu manjinu. Činjenica je, da hrvatska državna vlada nije priznavala pravoslavne vjere i da je njezine

pripadnike susretala kao osobe izvan zakona od travnja 1941. dokonča veljače 1942. Treba usporediti govore ministra pravosudja dra Mirka Puka i poglavnika dra Pavelića, održane u Hrvatskom Saboru koncem veljače 1942. u razmaku od nekoliko dana. Puk u svom govoru ne priznaje pravoslavne vjere, a Pavelić izjavljuje, da u pravoslavlje nitko ne dira, ali ono ne može biti srpska ekspozitura. Tim govorom dr. Pavelić je dao inicijativu za osnivanje Hrvatske Pravoslavne Crkve, koja je kroz nekoliko slijedećih mjeseci bila organizirana na čelu s metropolitom Germogenom. Germogen je bio ustoličen za metropolitu u Zagrebu 6. lipnja 1942.

Činjenica je, da je radio postaja Glavnog ustaškog stana, koja je proradila 1. travnja 1941., izbacivala parolu: Srbi psine, bješte preko Drine, i slične. Politika uništenja Srba nije bila samo Pavelićeva politika, nego i Ustaškog pokreta u domovini. Takvom se je politikom započelo u Hrvatskoj u onih nekoliko dana prije Pavelićeva dolaska. Takva politika ne samo da nije pojmljiva s moralnog gledišta, nego je nerazumna i s gledišta svake realne i moguće politike. Takva politika dala je Titu vojsku i omogućila mu prezimiti dvije zime (1941.-42. i 1942.-43.) na bosanskom teritoriju. Da nije bilo te politike, Tito, vjerojatno, nikada ne bi mogao igrati onu ulogu, koju je odigrao u medjunarodnoj politici 1943. Takva politika olakšala je ponovnu talijansku okupaciju tkzv. II. zone u Hrvatskoj početkom rujna 1941. Čini mi se, da bi se cijeli unutrašnji razvoj Nezavisne Države Hrvatske bio drugčije odvio, da je Ustaški pokret već 1. travnja 1941., kad je proradila radio postaja Glavnog ustaškog stana, najavio jednu poštenu, pravednu i realnu politiku prema srpskoj manjini. Trebalo je naglasiti: (1) da će se sa Srbima postupati kao i s ostalim hrvatskim gradjanima i da se nikome ne će ništa dogoditi, tko bude lojalan gradjanin hrvatske države; (2) Srbijanci, koji su se naselili na hrvatskom teritoriju poslije 1918., trebat će se povratiti u Srbiju; (3) Srbi, koji su djelatno progonili Hrvate, bit će izvedeni pred redovne sudove. Sigurno je, da bi i uz ovakvu politiku bilo Srba, koji bi radili protiv hrvatske države, ali mišljenja sam, da bi velika većina ostala kod svojih kuća i na svojim ognjištima i ne bi se dala zavesti na aktivni vojnički nastup protiv hrvatske države. Srpska narodna manjina u NDH bila je oko 76 posto, ako ne i više, sastavljena od seljaka. Ne izgleda mi vjerojatno, da bi, se većina srpskih seljaka bila dala zavesti na ustanak protiv hrvatske države, da im je bio omogućen mirni život u njihovim selima i domovima.

Iako se s moralnog i realno političkog gledišta ne da braniti politiku Ustaškog pokreta prema srpskoj narodnoj manjini u NDH, ona je, s druge strane, psihološki razumljiva. Ustaški pokret bio je odgovor na srpske zulume i bespravnu vladavinu u Hrvatskoj. Smisao stvaranja Ustaškog pokreta i akcije dra Ante Pavelića bio je, da na silu treba odgovoriti silom. "Na ljutu ranu ljuta trava" bila je Pavelićeva deviza.

Poslije 1918. hrvatski narod po prvi put se je našao u jednoj balkanskoj državi, gdje su fizička sila, ubijstva i tajne prevratničke organizacije normalne političke pojave. Ustaški pokret je uveo i primijenio balkanske političke metode po prvi put u hrvatskoj politici. Trebalo je pokazati Srbima, da i Hrvati umiju rukovati oružjem, braniti se i napadati. Radićeva i Mačekova mirotvorna i humana politika samo je izazivala prezir i posmijeh kod Srba. Vjerojatno je ta politika stvorila kod Srba iluziju i samopouzdanje, da će lako izići na kraj s hrvatskim narodom. Ustaški pokret je trebao Srbima pokazati, da i Hrvati znadu rukovati s oružjem kao i oni, i da na četničke zulume znadu odgovoriti ustaškim protumjerama.(114)
Kakav je bio rezultat ovakve politike prema srpskoj manjini u NDH? Prema prvom poratnom popisu pučanstva 1948., povijesna Hrvatska je imala 6,237.381 stanovnika, od toga 3.347.621 Hrvata katolika, 890.479 Hrvata muslimana i 1,817.594 Srba pravoslavaca.(115)Situacija u onom dijelu Srijema, koji je danas u sklopu Vojvodine, je slijedeća: cjelokupno pučanstvo broji 285.060, od toga je 193.997 Srba, 46.228 Hrvata katolika, zatim Slovaka 15.632, Madjara 11.537, Nijemaca 3.873 i t. d.(116) Nijemci su tu skoro potpuno uništeni, a Hrvati djelomično.

Kad usporedimo popise pučanstva iz 1931. i 1948., vidimo, da je bitan odnos raznih dijelova hrvatskog pučanstva ostao isti. Broj Srba pravoslavaca procentualno je nešto smanjen, ali ne treba zaboraviti, da se je jedan dio Srba iz povijesne Hrvatske preselio poslije 1945. u Bačku i Banat, kao i to, da je Hrvatskoj pripojena Istra, u kojoj nije bilo Srba. Na nekim mjestima, kao u Srijemu, te, vjerojatno, u nekim kotarevima Like, Korduna, Bosanske Krajine i istočne Bosne situacija je izmijenjena na hrvatsku štetu. Dakle, politika progona Srba, dok s jedne strane nije ništa bitno izmijenila, s druge strane je uvelike škodila hrvatskom ugledu u svijetu i onemogućila konsolidaciju hrvatske države.

II.

Unutrašnja politika bila je skoro isključivo u rukama hrvatskih vlasti. Izuzetak je bio odnos prema Židovima i položaj njemačke narodne manjine. Nijemci su sigurno pravili pritisak, da se Židovi što prije unište. U tom pitanju je tadašnja ustaška vlast postupala ekstremno i nerazumno. Radi njemačkog pritiska nije se moglo spasiti sve Židove, ali je postupak prema njima s hrvatske strane mogao biti čovječniji i trjezniji. Sigurno je, da je broj preživjelih hrvatskih Židova poslije ovog rata mogao biti kudikamo veći. Takva politika bila bi samo od koristi hrvatskoj stvari.(116a)

Ustaški pokret i hrvatska državna vlada mogli su uvesti poštenu i trijeznu unutrašnju politiku u granicama jednog autoritativnog režima. Ne vjerujem, da bi Nijemci tada bili trpjeli demokratsko uredjenje

hrvatske države. Medjutim, mjesto jednog umjerenog, poštenog i trijeznog autoritativnog režima, u Hrvatskoj je bio uveden ekstremni totalitaristički sustav.

Unutrašnja, totalitaristička i balkanska, politika Ustaškog pokreta izazvala je odmah u Hrvatskoj živu reakciju i javnu osudu. Nadbiskup zagrebački, kasniji kardinal, dr. Alojzije Stepinac često je javno u ratnom razdoblju osudjivao politiku nepoštivanja ljudske osobe i ljudskog dostojanstva u svakom Čovjeku. Profesor Filip Lukas, predsjednik Matice Hrvatske i hrvatski nacionalni ideolog od 1929. do 1941., isto je tako javno osudio tu politiku u svom govoru na glavnoj god. skupštini Matice Hrvatske 1942.(116b) Hrvati muslimani ogradili su se javno od takve politike u jesen 1941. rezolucijama, potpisanim, od uglednih muslimana u Sarajevu, Mostaru i Banja Luci.(116c) Uz opće nezadovoljstvo s takvom politikom, bilo je drugih uglednih Hrvata, koji su usmeno i pismeno osudjivali tu politiku. Nadbiskup Stepinac i profesor Lukas bili su izraz hrvatske kulturne i političke baštine, temeljene na moralnim i humanim načelima. Oni su tada bili hrvatska savjest i predstavnici pravih hrvatskih značajki i vrlina.

Hrvatska reakcija na unutrašnju politiku Ustaškog pokreta jasno odvaja hrvatski narod od srpskog. Kod Srba se nitko nije našao, da u toku prošlog rata osudi i požali četničke progone Hrvata. Ni nakon rata nije se čulo srpskog glasa u tom pogledu, nego se, dapače, cjelokupna srpska javnost, i vjerska i kulturna i politička, identificirala s četničkom politikom Draže Mihailovića i slavi njegova djela kao pravi izraz srpske duše. Kod Hrvata, naprotiv, skoro i nema značajne osobe javnog života, koja se nije javno ogradila od ustaške unutrašnje politike. Dapače, i sami nosioci te politike, kao Eugen Kvaternik, danas je javno osudjuju.

Gdje je bilo težište, centar vlasti u hrvatskoj državi? Hrvatska državna vlada i Glavni ustaški stan bili su dva vrhovna tijela upravne i političke vlasti u državi. Kako su stvarno funkcionirali vlada i Glavni ustaški stan? Da li su oni kolektivno raspravljali glavne linije hrvatske politike i davali svoje mišljenje i donosili odluke zajedno? Moj je utisak, da oba tijela nisu funkcionirala kao kolektivi. Odluke su se, izgleda, donosile u četiri oka: u razgovoru izmedju pojedinih ministara, državnih tajnika, predstavnika Glavnog ustaškog stana, s jedne strane, i dr. Ante Pavelića, s druge strane. Dr. Ante Pavelić cjelokupnu vlast usredotočio je u svojim rukama. Sve bitne političke i personalne odluke donosio je osobno. On je bio kroz cijelo vrijeme poglavnik Ustaškog pokreta, poglavar hrvatske države, djelomično i predsjednik vlade. Kad je dr. Nikola Mandić postao predsjednikom vlade u proljeće ili ljeto 1943., u bitnosti ništa nije bilo izmijenjeno.

U unutrašnjoj politici bile su posebno važne slijedeće ustanove: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost te Ustaška obrana. Nekoliko osoba, koje su bile na čelu tih ustanova, danas je u emigraciji i trebale bi iznijeti svoja sjećanja i uspomene o svojem djelovanju. To su slijedeće osobe: dr. Andrija Artuković, dr. Ante Nikšić, dr. Mate Frković, Eugen Kvaternik,(117) dr. Filip Crvenković i Vjekoslav Luburić.(118) Mrtvi su: dr. Mladen Lorković, Milutin Jurčić, Erih Lisak i dr. Lujo Zimperman.

Radi razvitka gradjanskog rata i općenite ratne situacije, u kojoj je država nastala, odmah iza ustanova unutrašnje uprave dolazile su po svojoj važnosti vojničke ustanove, odnosno vojska. Vojničke i policijske snage u hrvatskoj državi upravo su bile atomizirane. Na vojničkoj strani uz hrvatsko domobranstvo, podijeljeno prema rodu oružja u troje (kopnenu vojsku, zrakoplovstvo i mornaricu), postojala je Ustaška vojnica, Crna legija, Prometne bojne, seoske i ustaške milicije, Poglavnikova Tjelesna Bojna i Poglavnikovi Tjelesni Sdrugovi. Na policijskoj strani bila je Ustaška nadzorna služba, gradske policije, oružništvo te Ustaška obrana. Posljedna formacija bila je zapravo vojničko-policijskog karaktera, jer je, s jedne strane, sudjelovala u borbi na terenu, a, s druge strane, preuzela brigu organiziranja i vodjenja kažnjeničkih logora, a kasnije i zatvora. Rascjepkanost snaga na vojničkom i policijskom području uvelike je pomagala Paveliću, da može izigravati jedne protiv drugih, i tako onemogućiti stvaranje jedne jake snage, koja bi u eventualnom razvoju mogla ugroziti njegovu vlast. Takva je situacija uvelike koristila Titu i otežčavala razumnu i svrsishodnu upotrebu hrvatskih vojnika. Mnoge osobe, koje su se nalazile na čelu vojničkih ustanova, danas su mrtve: Slavko Kvaternik, Vilko Begić, Navratil, Vokić, Steinfl, Kren, Boban, Francetić, Sertić i t. d. Neke osobe, koje u većini slučajeva nisu bile na vrhu, nego su bili zapovjednici na terenu, preživjele su rat i danas se nalaze u emigraciji, trebale bi poznijem hrvatskom potomstvu iznijeti svoja ratna iskustva i uspomene. To su viši hrvatski časnici: Babić, Brozović, Cesarić, Čanić, Dragojlov,(119) Gaščić, Herenčić, Pečnikar, Peričić, Rubčić i drugi.

Hrvatsko domobranstvo bilo je organizirana redovita vojska, sastavljena od vojnih obveznika pozvanih u službu. Za početni izbor imena: Hrvatsko domobranstvo i organizaciju ministarstva i vojske snosi odgovornost maršal Slavko Kvaternik. Da li je bilo zgodno oživljavati ime domobranstva i stare uniforme? Hrvatsko domobranstvo u staroj Austro-Ugarskoj bilo je znak hrvatske nemoći i neslobodnog stanja: ono nije bilo vojska suverene hrvatske države. Radi asocijacije s neugodnom prošlošću trebalo je to ime izbjeći i organizirati ministarstvo i vojsku pod imenom hrvatske vojske. Hrvatski narod želio je vidjeti i imati svoju v o j s k u, a ne domobranstvo.

Časnički kor hrvatskog domobranstva i ostalih vojnih formacija regrutirao se je od bivših časnika Austro-Ugarske, koji su prekinuli s vojskom prije preko dva desetljeća, i bivših časnika jugoslavenske vojske. Časnici, koji su dolazili iz jugoslavenske vojske, tvorili su okosnicu terenskih zapovjednika za cijelo vrijeme rata i pokazali su veliku sposobnost i hrvatsko rodoljublje, s vrlo rijetkim iznimkama. Oni su u početku bili susretani s nepovjerenjem, i vojnička središta u Zagrebu bila su popunjena sa starim časnicima bivše Dvojne monarhije. Takva je situacija sigurno otešćala normalan i efikasan razvitak hrvatske vojske. Mladi časnici, koji su svršili hrvatske vojničke akademije, bili su svojom sposobnošću, rodoljubljem i hrabrošću na čast hrvatske vojske i hrvatskog naroda.

Hrvatski vojnici, jednako domobrani i ustaše, zdušno su vršili svoju dužnost u obrani države i slobode. Oni su najsvjetlija pojava prošlog rata. Svojom spremnošću, da žrtvuju vlastite živote, hrvatski vojnici svjedočili su za istinsko osjećanje hrvatskog naroda. Moral hrvatske vojske nije bio poljuljan približavanjem konca rata, nego je bio još i bolji. Činjenica je, da je hrvatska vojska, u svim vojnim formacijama, u travnju 1945. brojila oko 230.000 vojnika. Ta činjenica najbolje pokazuje, na kojoj je strani bio hrvatski narod.

U vezi s borbom na terenu, potrebno je naglasiti, da su se ustaške vojničke formacije, s rijetkim izuzecima, borile i djelovale kao redovita vojska.(120) Biljeg koljaštva, koji im je nastojala dati komunistička propaganda, ne odgovara istini. Ustaška obrana, kao policijska formacija, te neke ustaške milicije i formacije, stvorene prvih mjeseci mlade države, kao policijsko-oružnički organi nisu se ponašali kao vojska i na njih se ne odnosi gornja tvrdnja.

Gospodarski i kulturni razvoj hrvatske države zaslužuje posebnu pažnju. Mnoge osobe, koje su djelovale na odgovornim položajima, trebale bi pisati o tome svoje uspomene (Balen, Cabas, Čudina, ing. Frković, Hefer, Murgić, Ratković, Sušić, Toth, Veršić i t. d.). Pitanje zapljene židovske i srpske imovine, odnosno poslovanje Ponove, zaslužuje detaljnu obradu. Mjere, poduzete u vezi s time, uvelike su škodile hrvatskom gospodarstvu i imale su za posljedicu kaos u mnogim gospodarskim poduzećima i granama.

Hrvatski Izdavalački Bibliografski Zavod na kulturnom polju sigurno je bio najsvjetlija pojava. Zavod je izrastao iz nakladnog poduzeća Hrvatske Enciklopedije, u toku rata nastavio je njeno izdavanje, izdavši daljnja 4 sveska (ukupno je izišlo 5 svezaka), i svoj rad proširio na druga izdanja. Taj je kulturni zavod, pod vodstvom profesora dra Mate Ujevića, za nešto više od tri ratne godine izdao preko 400 knjiga, što je, vjerojatno, rekordan broj uopće za jedno hrvatsko nakladno poduzeće u tolikom vremenskom razmaku. Razvitak Hrvatske državne tiskare i njezine naklade školskih knjiga služi na čast Juri Pavičiću, koji je za cijelo vrijeme rata bio njenim upraviteljem. Razvitak radija i filma pokročio je velikim korakom naprijed, usprkos ratnog vihora. Za cijelo vrijeme rata Radovan Latković bio je ravnateljem hrvatskog radija, a Marijan Mikac hrvatskog filma. Na području novinstva treba istaknuti tjednik Spremnost, koji je vjerojatno bio do sada najbolje uredjivani hrvatski tjednik. S druge strane, bilo je doneseno mnogo nesretnih odluka u novinstvu odmah u početku 1941. U novinstvu su tada, a i u toku rata, vodili glavnu riječ novinari iz bivšeg dnevnika Hrvatska straža, iz kruga oko časopisa Hrvatska Smotra i iz osječkog dnevnika Hrvatski List. Da li je bilo pametno zabraniti izlaženje dotadašnjim vodećim hrvatskim dnevnicima i novinama? Još gore, da li je bilo pametno odbiti suradnju starih i iskusnih hrvatskih novinara? Uz ovu početnu pogrješku, trebat će podvrći kritičkoj ocjeni cijeli propagandističko-novinski aparat u NDH, koji uglavnom nije shvaćao delikatnost hrvatske vanjsko-političke orijentacije i upravo nerazumno napadao velike zapadne demokracije i njihove državnike.

Glavni ustaški stan bio je središte cjelokupne stranačko-političke djelatnosti u Hrvatskoj. Na terenu GUS se je osjećao i kao stranka i kao upravna vlast. Mnogi ustaški dužnosnici bili su ujedno i državnoupravni činovnici. Na upravi Glavnog ustaškog stana izmijenile su se za vrijeme rata četiri osobe: Marko Došen, Blaž Lorković, Ljudevit Sole i Lovro Sušić. Za vrijeme Šolcove uprave donesen je propisnik o ustrojstvu GUS-a i od tada je uveden izraz postrojnik za osobu, koja je na njegovom čelu odmah iza poglavnika. Uz postrojnika bilo je Doglavničko vijeće, koje je više postojalo na papiru, nego u stvarnosti. Glavni ustaški stan bio je sastavljen od ustaša, Ženske loze Ustaškog pokreta i Ustaške mladeži. Na čelu Ženske loze bila je za cijelo vrijeme rata profesorica Irena Javor. Zapovjednici Ustaške mladeži bili su jedan za drugim profesor Ivan Oršanić *i* dr. Feliks Niedzielski. Ustaška vojnica, iako je zakonski bila u sklopu Glavnog ustaškog stana, bila je samostalna vojnička ustanova. Državni savezničar, koji je bio na čelu sviju društvenih formacija u državi (Hrvatski radnički savez, Savez hrvatskih privatnih namještenika, Savez kulturnih društava i t. d.) oscilirao je izmedju Glavnog ustaškog stana i Ministarstva udružbe. Bio je neke vrsti politička i državno-upravna ustanova. Profesor Aleksandar Seitz bio je prvi državni savezničar, a njega je naslijedio profesor Ivan Oršanić.

Organizacija ustaša, na čelu sa zapovjednikom ustaša, bila je najvažnija ustanova u sklopu Glavnog ustaškog stana. Rad zapovjedništva ustaša može se usporediti s radom jedne političke stranke. Zapovjednik ustaša bio je Božidar Kavran. Na terenu najvažniji su bili ustaški stožernici, koji su trebali organizirati ustaše na području pojedine Velike župe. U lipnju ili srpnju 1941. Pavelić je imenovao prve stožernike iz redova ustaša povratnika. To su bili dobri hrvatski borci, ali jedva pismeni, i nisu nipošto odgovarali za položaje, na koje su postavljeni. Taj Pavelićev potez bio je u biti izraz nepovjerenja prema

domovinskim ustašama i pripomogao je stvaranju politički nezdrave situacije. Stvaranje djelomičnog nepovjerenja izmedju domovinskih ustaša i ustaša povratnika datira od toga vremena.(120a)

Kakav je bio Pavelićev odnos prema ostalim vodećim ustašama? Već sam spomenuo, da se Mile Budak, Slavko Kvaternik, Mladen Lorković i Ivan Oršanić mogu označiti vodećim osobama Ustaškog pokreta u domovini. Budak je odmah u početku bio stavljen na nevažno političko mjesto ministra prosvjete i kasnije poslan za poslanika u Berlin. Poslije toga bio je kratko vrijeme ministar vanjskih poslova. Kad je u jesen 1943. prestao biti ministrom vanjskih poslova, završio je svoju političku karijeru u NDH. Slavko Kvaternik bio je u početku imenovan zamjenikom poglavnika i maršalom. Već koncem 1942. bio je maknut sa sviju položaja i morao je u emigraciju. Mladen Lorković politički je bio likvidiran 1944., a fizički koncem rata. Ivan Oršanić, zapovjednik Ustaške mladeži, te zatim državni savezničar, uspio se je održati na površini cijelo vrijeme rata vjerojatno zahvaljujući politički neistaknutim položajima, koje je zauzimao.

Moj je utisak, da ustaško vodstvo nije uopće kolektivno funkcioniralo u ratnom razdoblju. Pavelić je od početka nastojao izigravati jednog protiv drugog, da bi ih konačno sve uklonio. U tom kompleksu bilo bi vrijedno osvijetliti prvenstveno Pavelićevu igru Kvaternik-Budak.

Medju ustašama povratnicima bilo je nekoliko intelektualaca odnosno pismenih osoba (Bzik, Francetić, Herenčić, Eugen Kvaternik, Luburić, Moškov, Pečnikar, Servatzy, Singer i t. d.), koje su zauzimale važne položaje vojničko-policijske naravi. Mijo Bzik je bio iznimka u tom pogledu. On je, izgleda, bio u toj skupini najbliži Paveliću osobno i postao je službenim povjesničarom Ustaškog pokreta. Ti spomenuti ustaše nisu tvorili jednu skupinu tokom rata. Cilj Pavelićevih poteza je bio, da medju njima onemogući jedan zajednički rad i nastup. Uz Eugena Kvaternika, u emigraciji su sada Herenčić, Luburić i Pečnikar. Oni su prestali suradjivati s Pavelićem.

Pitanje Pavelićeve osobe vjerojatno je najvažniji problem, koga će budući povjesničari trebati odgonetnuti. Pavelić se je desetak godina spremao za poglavara države i sigurno je o problemu vlasti i upravljanja državom mnogo razmišljao prije svog dolaska na vlast 1941. Da li je on tu imao kakav uzor iz prošlosti? Već za vrijeme rata imao sam utisak, da je Pavelić morao studirati stvaranje srpske države u XIX. stoljeću i posebice politiku i vladanje Karadjordja i Miloša Obrenovića.(121) Meni se čini, da su Karadjordje i Miloš i njihov sustav vladanja bili inspiracija i putokaz Paveliću. Ta srpska politička škola bila je upotpunjena talijanskom, u prvom redu fašističkom. Rezultat tih dviju škola, srpske i talijanske, bila je Pavelićeva hrvatska unutrašnja politika 1941.-45. Čini se, da se na temelju ovih uzora dadu rastumačiti likvidacije eventualnih

budućih Pavelićevih političkih suparnika (Lorković, Vokić, i t. d.). Uz ove Pavelićeve vladalačke osobine, trebalo bi razjasniti i njegov karakter i ličnost. Tko su bile sive eminencije na Pavelićevom dvoru u NDH i da li su takve postojale, daljnje je pitanje, koje će takodjer jednom trebati razjasniti. Može li se takvom označiti gospodja Mara Pavelić, poglavnikova supruga? Njenu ulogu svakako će trebati objasniti budući povjesničar.(122)

III.

Možda će se kome činiti čudnim, da do sada još nije bilo riječi o vanjskoj politici. Čini mi se, da osovinska hrvatska orijentacija 1941. nije morala biti sudbonosna za opstanak države. Da je 1941. bila započeta trijezna i realna hrvatska unutrašnja politika, sigurno bi bilo moguće, da se poslije pada Italije provede bez većih potresa vanjskopolitička hrvatska preorijentacija. Hrvatski narod morao je iskoristiti osovinski napad na Jugoslaviju i proglasiti svoju samostalnost. Zadatak je hrvatske politike morao biti, da činjenicu samostalne hrvatske države priznaju sve velike sile. Stoga je trebalo naglašavati, da hrvatski ciljevi i hrvatska politika nisu bitno povezani sa silama osovine. Trebalo je naglašavati hrvatske ratne ciljeve, isticati hrvatske interese i uspostaviti jednu što samostalniju hrvatsku vanjsku politiku.(123) Hrvatska vanjska politika u razdoblju od 10. travnja 1941. do pada Italije, 8. rujna 1943., trebala je maksimalno iskoristiti njemačko-talijanski rivalitet na našem području u hrvatsku korist. U tom razdoblju trebalo je uspostaviti što uži dodir s državnicima malih država u jugoistočnoj Evropi, koji su imali iste brige i bojazni. Ovdje mislim na državnike Madjarske, Slovačke, Bugarske i Rumunjske. Poslije pada Italije trebalo je poduzeti sve, da konac rata dočeka hrvatsku državu na strani pobjednika.

Dr. Mladen Lorković, dr. Mile Budak, dr. Stijepo Perić i dr. Mehmed Alajbegović bili su ministri vanjskih poslova. Izgleda, da je arhiv hrvatskog ministarstva vanjskih poslova uglavnom sačuvan u domovini.(124)

Prvo opterećenje hrvatske vanjske politike bilo je stvaranje njemačko-talijanske demarkacione linije na hrvatskom teritoriju, ali bez hrvatskog sudjelovanja. Ta je demarkaciona linija prepolovila Hrvatsku i donekle je politički podijelila u dvije interesne sfere: njemačku i talijansku. Kada je ta linija uspostavljena? Vjekoslav Vrančić, bez ikakva pozivanja na vrelo informacije, tvrdi, da je ta linija uspostavljena na pregovorima izmedju izaslanika njemačkog i talijanskog glavnog stožera u Innsbrucku, 28. i 29. III. 1941. Dapače, on doslovno donosi i zaključke, koji su tom zgodom stvoreni.(125)

Njemački vojnički ataše u Rimu, Enno von Rintelen, koji je 28. III. 1941. donio Mussoliniju njemačke planove za napad na Jugoslaviju, ne

zna ništa o sastanku u Innsbrucku. Rintelen se je sastao kasnog popodneva 28. III. s Mussolinijem i generalom Guzzonijem. Poslije toga letio je u Albaniju, na razgovore s generalom Cavallerom. Zatim se je sastao u Gorici sa zapovjednikom II. talijanske armije, generalom Ambrosijem, u prisutnosti glavara glavnog stožera talijanske vojske, generala Roatte. Rintelen uopće ne spominje, da je kod tih vojničkih razgovora došlo do povlačenja njemačko-talijanske demarkacione linije.(126)

General Halder, tadašnji glavar njemačkog glavnog stožera, bilježi poslije podne 30. III. u svoj dnevnik: "Italija potpuno ispada kao partner [u ratu protiv Jugoslavije]. [Talijani] imaju samo bojazni u Albaniji; na Julijskoj granici navodno ne mogu napasti prije 22. IV. Nepotrebno je razgraničenje prema [talijanskoj] II. armiji, jer ona ipak ne nastupa".(127)

Helmuth Greiner, dnevni urednik službenog dnevnika njemačke vojske, piše na temelju svojih bilježaka, da je do povlačenja demarkacione linije došlo na sastanku u Beču, započetom 20. IV. 1941., izmedju Ciana i Ribbentropa. Ciano i Ribbentrop nisu se mogli složiti, jer je Italija za sebe tražila cijelu Hrvatsku, te je kao kompromis bila povučena njemačko-talijanska vojnička demarkaciona linija.(128)

Hrvatsko ministarstvo domobranstva bilo je o demarkacionoj liniji službeno obaviješteno. Tamo je linija ovako opisana:

> 23. travnja 1941.
>
> Granica izmedju talijanske i njemačke vojske: Samobor (njemački) — Petrinja (njemačka) — *cesta* Petrinja, Glina, Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Donji Vakuf, Travnik, Visoko, Sarajevo (mjesta njemačka) — *željeznička pruga* Sarajevo, Preča, Ustiprača, Rudo (mjesta na željezničkoj pruzi njemačka) — *cesta* Nova Varoš, Sjenica, Novipazar (mjesta njemačka), Mitrovica (njemačka) — *željeznička pruga* Mitrovica, Priština, Uroševac (mjesta njemačka).(129)

Najvažnije pitanje hrvatske vanjske politike bilo je, bez sumnje, hrvatsko-talijansko razgraničenje. Talijani su postavili hrvatskom pregovaraču teške zahtjeve. Da li bi Hrvati mogli bolje zaštititi svoje interese, da su se obratili Nijemcima za sudjelovanje u pregovorima? Sklon sam vjerovati, da bi takav hrvatski diplomatski potez bio na hrvatsku korist, jer Njemačka nije rado gledala širenje talijanskog utjecaja u Hrvatskoj. S druge strane, treba istaći, da je od talijanskog napadaja na Grčku Italija sve više postajala zavisnom od Njemačke i igrala podredjenu ulogu u osovinskim odnosima.

Čini mi se, da je bilo moguće bolje zaštititi hrvatske interese i pomoću designiranog hrvatskog kralja Vojvode od Spoleta. Hrvatski pregovarač, kad je već popustio u pitanju kralja, možda je trebao nastojati odugovlačiti pregovore u drugim pitanjima i uvući u njih

Vojvodu od Spoleta na hrvatskoj strani. Eugen Kvaternik tvrdi, da se je koncem 1941. moglo putem Vojvode od Spoleta i talijanske kraljevske kuće poboljšati hrvatske pozicije i Rimske ugovore izmijeniti u hrvatsku korist. On tvrdi, da mu ja Vojvoda od Spoleta rekao u lipnju 1941., dakle neposredno poslije potpisivanja Rimskih ugovora: "Pozdravite Vašeg g. oca i kažite mu, da od onog časa, kad stupim na hrvatsko tlo, počinje borba za povratak Dalmacije. Ja ne želim biti kralj bez mora i ratne mornarice. Ja sam pomorski časnik. Kažite Vašem g. ocu, da ću od časa, kad stupim na hrvatsko tlo, biti veći Hrvat od Poglavnika (piu Croato del Poglavnik)"(130)

Talijansko-hrvatski pregovori započeti su sastankom PavelićCiano u Ljubljani 25. IV., a završeni sastankom Pavelić-Mussolini 7. V. u Monfalcone-u (Tržiču) kod Trsta. Dakle, u ciglih trinaest dana bili su završeni tako zamašni granični, politički, vojnički i ekonomski pregovori. Jedini pregovorač s hrvatske strane bio je dr. Ante Pavelić i on snosi punu povijesnu odgovornost za ondašnje odluke.(131)

Za ilustraciju, kako hrvatski promatrači, odnosno sudionici, pišu o tadašnjim pregovorima, donosim opis Kasche-ovog posjeta Paveliću kasno uvečer 24. IV., neposredno prije sastanka u Ljubljani. Stijepo Perić piše:

> U predvečerje odlaska u Ljubljanu bio sam pozvan na večeru k dru Paveliću. Tamo su još bili dr. Andrija Artuković, dr. Jozo Sunarić, a mislim i dr. Edo Bulat. Oko 11 sati Pavelić je najavio dolazak njemačkog poslanika Kasche-a u svrhu nekoga važnoga priopćenja. Oko pola noći došao je Kasche držeći se prilično svečano, te je čitajući iz nekoga papira, koji je držao u ruci, kazao okrenut prema dru Paveliću slijedeće:
>
> "Ministar vanjskih poslova Reicha, von Ribbentrop, telefonski me je uputio, da Vam u ime vlade Reicha preporučim, da sutra u Ljubljani ne budete potpunoma nepristupačni talijanskim zahtjevima, jer se radi o neznačajnim zahtjevima Italije. (...weil es handelt sich von unbedeutenden italienischen Anspruechen)".(132)

Pavelić je izjavio Sinovčiću:

> Uoči moga polaska na sastanak s Cianom u Ljubljani, posjetio me je oko 10 sati navečer Kasche i uručio mi brzojavnu poruku njemačke vlade, koja je glasila: *"Saobćite Poglavniku, da na sutrašnjim pregovorima o granicama izmedju Hrvatske i Italije Njemačka nije zainteresirana".* — Kako vidiš, situacija nimalo ohrabrujuća! Nu, *s* druge pak strane, Nijemci su nam prisili "Pflaster" na tu ranu. Istoga dana poslali su drugi brzojav, koji je glasio: "U budućim pregovorima izmedju Hrvatske i Njemačke, Njemačka ne će tražiti nikakvih teritorijalnih ustupaka".(133)

Eugen Kvaternik, odgovarajući na gornji Pavelićev prikaz, kaže:

Ono poslije podne 24. IV. dr. Pavelić poslao me je u Ljubljanu, da razvidim sigurnosne mjere za njegov sutrašnji dolazak. Kad sam se oko 23 sata vratio u Zagreb, našao sam u vili dra Pavelića na okupu njega, Slavka Kvaternika, dra Lorkovića, dra Košaka i dra Jozu Sunarića. Dr. Pavelić mi je rekao, da je odlazak u Ljubljanu odredjen za 7 sati ujutro. Nakon kraćeg vremena ja sam se oprostio, i prema dogovoru drugo jutro potražio dra Pavelića, koji me je dočekao a riječima:
"Ti si već bio otišao, kad me je nazvao njemački poslanik i saopćio, da mi još iste noći imade izručiti jednu poruku njemačkog ministra vanjskih poslova. Došao je oko 2 sata u noći zajedno s Veesenmeyerom i pročitao jedan brzojav Ribbentropov, u kojem mi javlja, da u Ljubljani Talijani ne će tražiti ništa naročitog; 'radi se o sitnicama'." I dodao je: "Vidi se, da je sve dogovoreno i da se u svemu slažu". .. .Ono što mi je dr. Pavelić rekao onog jutra je, dakle, sasvim oprečno onom, što tvrdi danas. U stvari, njemački tekst onog brzojava — do kojeg sam kasnije došao — glasi ovako: "Die Reichsregierung legt Wert darauf, dass es bei der morgigen Zusammenkunft zwischen seiner Exzellenz dem kroatischen Staatschef dr. Pavelić und italienischen Aussenminister Graf Ciano zu einer Einigung kommt. da die italienischen Forderungen auch sonst nicht schwerer Natur sind", što u hrvatskom prijevodu glasi: "Njemačka vlada smatra važnim, da kod sutrašnjeg sastanka izmedju Nj. Preuzvišenosti glavara N.D.H. dra Pavelića i talijanskog ministra vanjskih poslova grofa Ciana dodje do sporazuma, jer talijanski zahtjevi i inače nisu teške prirode."

Od onda prisutnih jedino je dr. Perić ostao kao živi svjedok. Ja sam dra Perića i 1943. i 1944. u Slovačkoj i nekoliko puta ovdje u Argentini pitao, da li ovaj tekst odgovara onom originalu, i on je uvijek apodiktički potvrdio ispravnost ovog teksta. Pavelićeva, dakle, tvrdnja o njemačkom desinteresmentu ne odgovara povijesnim činjenicama, nego nosi biljeg jedne prigodne i nelogične improvizacije.(134)

Edo Bulat bio je te večeri na putu iz Splita za Zagreb. Kad je stigao na Markov trg, četvrt sata poslije pola noći, još je tamo zatekao Kasche-a. On piše:

Oko onižeg ovalnog stola sjede mnogi uzvanici. Pred svima iskrsne Poglavnik. Srdačno se rukujemo i onda me počne predstavljati nepoznatima. Najprije me predstavlja Kascheu, novom poslaniku Njemačkog Reicha, koji mi veli, zadržavši mi ruku u jakom stisku: *"Ne bojte se, Dalmacija će ostati hrvatska"*. Rukujem se i sa ostalima. Osim gdje Mare, supruge Poglavnikove, bili su prisutni, koliko se sjećam: dr. Stiepo Perić, dr. Jozo Sunarić, dr. Andrija Artuković i još nekolicina, koje nisam uspio zapamtiti. Odmah nakon pozdrava i upoznavanja pripoviedam što se je dogodilo u Splitu. Prevode Kascheu, koji mi ponovo veli: *"Ne brinite se, izaći ćemo s njima na kraj kao i s drugima. Platit 6e skupo tu svoju nelojalnost. Ali, treba se pridržavati političko-diplomatskih, pa i vojničkih norma".*

Razišli smo se oko dva sata s time, da sutra ujutro u šest sati budemo pred Banskim dvorima, spremni za polazak na pregovore u Ljubljanu.(135)

Eugen Kvaternik tvrdi, da Pavelić nije uopće pokušao zatražiti njemačku intervenciju u talijansko-hrvatskim pregovorima. On, dapače, tvrdi, da je Ribbentrop poslao Paveliću posebnog kurira poslije sastanka s Cianom u Beču, 20.-22. IV.:

Grof Ciano još nije Beč napustio, kad je Ribbentrop u najvećoj tajnosti posebnim kurirom otpremio u Zagreb poruku dru Paveliću, u kojoj veli:

"Talijani su u Beču od nas zahtijevali cijelu Hrvatsku. Mi smo im odgovorili, da, ako što traže od Hrvata, neka se izravno obrate na njih a ne na nas. Mi smo moralno na vašoj strani". Dr. Pavelić je tu poruku primio navečer onog dana, kad se je vratio iz Ljubljane. Nije ju saopćio nikome od svojih suradnika, a ja sam za nju saznao tek nekoliko godina kasnije.(136)

Kvaternik na istom mjestu obećaje, da će "ime kurira i pojedinosti ovog dogadjaja" objaviti drugom prilikom. U ovom pričanju čudna je činjenica, da je kurir trebao tri dana, da stigne iz Beča u Zagreb.

Kvaternik takodjer tvrdi, da je poslije podne 9. svibnja hrvatski poslanik u Berlinu, Branko Benzon, donio Paveliću Hitlerovu poruku, da je spreman razgovarati s Mussolinijem o hrvatsko-talijanskim odnosima. Pavelić je prekinuo Benzona riječima: "Prekasno je, s Talijanima je već sve gotovo".(137)

Pavelić nije odgovorio na gornje tvrdnje, ali se njegovim odgovorom može smatrati ono, što je o tome pisao Vjekoslav Vrančić:

Nakon neuspjelih pregovora u Ljubljani, i ne znajući za odluku Berlina, da se Rimu daju slobodne ruke prema Hrvatskoj, državni tajnik za vanjske poslove N.D.H., dr. Mladen Lorković, obratio se je na njemačkog poslanika u Zagrebu Siegfrieda Kasche molbom, da zamoli njemačkog ministra vanjskih poslova von Ribbentropa, eda bi on uložio svoj utjecaj u Rimu, da Ciano odustane od svojih neopravdanih zahtjeva prema Hrvatskoj. Par dana kasnije primio je poslanik Kasche brzojavni odgovor od ministra Ribbentropa, koji je službenim putom u priepisu dostavio državnom tajniku Lorkoviću. Ne posjedujem tekst ovoga brzojava, ali jer nam je poznat, možemo u cielosti rekonstruirati njeg-ov sadržaj, koji je sliedeći: "Njemački Reich priznaje hrvatsku granicu prema Njemačkoj onako, kako je ona tekla u godini 1918. Tražit će se samo neznatne izmjene na rieci Dravi kod Varaždina, što se tiče razgraničenja prema Italiji, to je pitanje izključiva stvar Zagreba i Rima". Nadamo se, da je tekst ovoga brzojava sačuvan, te da će jednoga dana moći biti objavljen.(138)

Ako se gore rekonstruirani brzojav usporedi s onim, što je Pavelić izjavio Sinovčiću o Kasche-ovom posjetu 24. IV., izgleda, da je to za-

pravo drugi telegram, koji je Kasche uručio Paveliću 24. IV., dakle prije sastanka u Ljubljani.

Rimski ugovori od 18. svibnja 1941. bili su vrlo teški udarac mladoj hrvatskoj državi. Njih se, uz hrvatsku unutrašnju politiku, može označiti glavnim uzrokom hrvatske katastrofe u prošlom svjetskom ratu. Sklon sam vjerovati, da Rimski ugovori ne bi bili tako katastrofalni, da je Pavelićeva unutrašnja politika bila trijezna i razumna. Od potpisa Rimskih ugovora počinje tamniti Pavelićeva zvijezda u Hrvatskoj.

Rimski ugovori podijelili su hrvatski teritorij južno od njemačko-talijanske demarkacione linije u tri zone. Prva zona bila je izravno pripojena Italiji i postala njen sastavni dio. Druga zona bila je razvojačena slijedećom formulacijom članka 1.: "Hrvatska se vlada obvezuje, da na otocima i na području izmedju mora i crte, prikazane na priloženoj karti, koja čini sastavni dio ovoga sporazuma, ne će podići ni podržavati nikakovu vojničku utvrdu ili uredjaj kopneni, pomorski ili zrakoplovni, nikakvu vojničku (operacionu) bazu i nikakvu napravu, koja bi se mogla iskoristiti u ratne svrhe, niti ikakvu tvornicu ili skladište streljiva i ratnoga tvoriva".(139) Granica druge zone, kako se iz gornjeg vidi, nije uopće tekstualno bila opisana u ugovoru, nego samo ucrtana na priloženoj karti. Prema Vrančiću, ta je granica tekla ovako: Severin — Kupa — Tounj — Plitvička jezera — Plješivica — linija na planine Šator, Cincar i Prenj — Volujak na hrvatskoj istočnoj granici.(140) Treća zona prostirala se je izmedju sjeverne granične linije II. zone i njemačko-talijanske demarkacione linije.

Obično se zaboravlja, da je po prilici tri mjeseca iza potpisa Rimskih ugovora dr. Ante Pavelić izvršio drugu kapitulaciju pred Talijanima, kad je II. talijanskoj armiji predao civilnu i vojnu vlast u gore označenoj drugoj zoni. Ta se je kapitulacija odigrala u ciglih sedam dana. Na 16. kolovoza Mussolini je jednim brzojavom zatražio predaju civilne i vojne vlasti u II. zoni.(141) Pavelić je taj Mussolinijev zahtjev prihvatio već na 22. kolovoza u proglasu na narod, koji u izvatku glasi:

Zagreb, 22. kolovoza.

OBAVIEST

Vlada savezničke Kraljevine Italije saobćila je hrvatskoj državnoj vladi, da smatra neophodno potrebnim, da se obalni pojas od Fiume (Rieke) pa do Crne Gore s obzirom na probitke vodjenja rata u pogledu vojničke pripravnosti znatno pojača.

Hrvatska je državna vlada sretna, da u pitanju zajedničke obrane probitaka Nezavisne Države Hrvatske i savezničke Kraljevine Italije u ratu može sa svoje strane doprinieti sve, što je od bilo kakove koristi.

Stoga sam za ono područje Nezavisne Države Hrvatske, koje spada u taj pojas, odredio sljedeće:

1.) Da bi gradjanska uprava u tom pojasu u pogledu javnog mira i poredka čim bolje odgovorila zadaći uskladjenja cjelokupne vojno obranbene djelatnosti, imenovao sam jednoga obćeg upravnog povjerenika, komu su podložne sve upravne oblasti u tom pojasu, te čije naloge svi upravni organi imaju bezuslovno izvršavati i svoju djelatnost u pogledu javne sigurnosti i poredka po njegovim uputama vršiti.

2.) Obće upravni povjerenik ima svoje sjedište u mjestu sjedišta zapovjedništva II. Armate talijanske vojske. On stoji na raspolaganju zapovjedniku rečene II. Armate u svim pitanjima uprave javne sigurnosti i poredka u tom pojasu. Time će osiguranje javne sigurnosti i poredka biti dovedeno podpuno u sklad sa probitcima vojne djelatnosti.

3.) Željeznička pruga Fiume (Rieka) — Ogulin — Split sa brzojavnom i brzoglasnom službom stavlja se pod vojno zapovjedničtvo.

4.) Vojne jedinice Hrvatskog domobranstva, što se nalaze u tom pojasu, stavljaju se operativno na razpolaganje jedinstvenom vojnom zapovjedničtvu II. Armate.

Obćim upravnim povjerenikom imenovao sam poslanika dr. Andriju Karčića.

Pojedinosti provedbe dogovorit će obći upravni povjerenik te predstavnici Hrvatskog domobranstva sa zapovjedništvom II. talijanske Armate.

Ovom se zgodom daje na znanje, da su gornje mjere poduzete privremeno, dok traje potreba vojnog osiguranja, a na zajednički probitak savezničkih država Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske.(142)

Prema pisanju Eugena Kvaternika, tadašnjeg ravnatelja javnog reda i sigurnosti, on i njegov otac, maršal Slavko Kvaternik, bili su protiv prihvatanja talijanskog zahtjeva i spremni, da se Talijanima i vojnički opru.(143) Modaliteti oko preuzimanja civilne i vojne vlasti po talijanskoj II. armiji utanačeni su na sastanku izmedju generala Ambrosija i Pavelića u Zagrebu na 26. kolovoza.(144) Tekst toga utanačenja nikada nije bio objavljen. General Ambrosio formalno je preuzeo civilnu i vojnu vlast u II. zoni svojim proglasom od 7. rujna 1941.(145) Ovi dogadjaji od 16. kolovoza do 7. rujna 1941. zaslužuju detaljnu obradbu.

Talijanske ovlasti u II. zoni bile su promijenjene ugovorom, potpisanim u Zagrebu sa strane generala Roatte i Pavelića na 19. lipnja 1942.(146) Tekst toga ugovora takodjer nikada nije bio objavljen.
Talijanska II. armija u razdoblju od 22. kolovoza 1941. do 8. rujna 1943. ponašala se je u II. zoni kao u svojoj koloniji. Planski je pomagala neprijatelje hrvatske državnosti, četnike i partizane. Provodila je politiku istrjebljenja hrvatskog življa. Politika pomaganja i naoružavanja četnika započeta je zapravo prvog dana, kad su Talijani stupili na hrvatsko tlo. Još

gora politika prema hrvatskom življu bila je provodjena u I. zoni, t. j. na teritoriju pripojenom Italiji.

U tom razdoblju hrvatski povjerenici kod II. armije bili su dr. Andrija Karčić, dr. Nikola Rušinović, dr. Vjekoslav Vrančić i David Sinčić. Sinčić je poslije rata pao u komunističke ruke i ne zna se, da li je mrtav ili živ, a ostala trojica žive u emigraciji i trebali bi opisati svoja iskustva. Na čelu II. armije u tom su se razdoblju izmijenili generali Ambrosio, Roatta i Robotti. Iskustvo, odnosno uspomene hrvatskih poslanika u Rimu, dra Stijepe Perića i dra Ante Nikšića, pripomoći će takodjer rasvjetljavanju tadašnje talijansko-hrvatske situacije.

Za ocjenu talijansko-hrvatskih odnosa bit će od najveće važnosti izvještaji Rafaela Casertana, tadašnjeg talijanskog poslanika u Zagrebu.(147) On je sigurno dnevno izvještavao Rim o svojim razgovorima s Pavelićem i ostalim vodećim ljudima ustaškog režima. Vjerojatno Pavelić i ostali hrvatski političari nisu vodili dnevnika i neposredno bilježili svoja gledišta i utiske. Bit će potrebno takodjer ispitati i uzeti u obzir svjedočanstva i uspomene ostalih talijanskih ličnosti, koje su bile u službenom dodiru s hrvatskim predstavnicima.

Poslije pada Mussolinija, 26. srpnja 1943., Pavelić je odbio da poduzme bilo kakve pripreme za slučaj talijanske kapitulacije, iako je o tome tada raspravljao na nekoliko sastanaka s predstavnicima dalmatinskih Hrvata. Pad Italije 8. rujna 1943. dočekao je Hrvatsku potpuno nespremnom, tako da je talijansko oružje najvećim dijelom palo u partizanske ruke. Hrvatske primorske gradove i sela Nijemci su morali osvajati od Talijana i od partizana. Pavelićev proglas od 9. rujna 1943. bile su prazne riječi, iza kojih nisu stajala djela.

Poslije pada Italije prvi korak hrvatske državne vlade trebao je biti povlačenje nove talijansko-hrvatske granice. Da bi se moglo što bolje formulirati hrvatsko stanovište, bio je u Hrvatskoj sabornici održan sastanak hrvatskih učenjaka i političara. Predstavnici hrvatske nauke tražili su, da se stave zahtjevi za cijelom hrvatskom Istrom do rieke Dragonje. Pavelić je na to rekao, da bi trebalo tražiti samo jedan mali dio Istre. Dr. Ivan Krajač otvoreno je nastupio protiv tog Pavelićevog stanovišta.(148) Tadašnji ministar vanjskih poslova, dr. Mile Budak, smatrao je najvažnijim zadacima tadašnje hrvatske vanjske politike: ponovno razjasniti hrvatsko-osovinske odnose. Tražio je, da se talijanskom zahtjevu za hrvatsko priznanje talijanske republike u sjevernoj Italiji stavi protuzahtjev za povlačenje Rimskih ugovora s talijanske strane. Drugo je tražio, da treba što prije povući talijansko-hrvatsku granicu. Treće je držao, da je potrebno hrvatsko-njemačke ekonomske odnose ponovno razmotriti i onemogućiti, da njemačka vojska rekvirira hrvatsko vlasništvo po svojoj volji. Pavelić nije htio potpomoći Budaka u ni jednoj od gornjih

točaka, te je tada usliedila Budakova ostavka, njegovo povlačenje iz politike i *razlaz* s Pavelićem.(149)

Do izmjena nota s Mussolinijevom talijanskom republikom ipak je bilo došlo. Note su izmijenjene izmedju hrvatskog poslanstva i talijanskog poklisarstva u Berlinu.(149a) Izgleda, da je Mile Budak poslao hrvatsku notu bez odobrenja Pavelića i, poslije talijanskog odbijanja hrvatske note, to je bilo glavnim razlogom, da je Budak morao napustiti položaj ministra vanjskih poslova.

Anfuso tvrdi, da je hrvatsko poslanstvo u Berlinu bilo obaviješteno, da Republika Italija želi poslati svoga poslanika u Zagreb. Blažeković kaže, da je ime predloženog poslanika bilo Tamburini. Anfuso zatim nastavlja, da je tada hrvatski poslanik u listopadu 1943. dostavio talijanskom poklisarstvu notu, u kojoj se zahtijeva, da se Italija odreče Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. prije izmjene poslanika. On je notu dostavio svojoj vladi, koja ju je odbila i naredila mu, da je povrati odašiljaču. Anfuso podrugljivo piše o pečatima na hrvatskoj noti, koji su, navodno, zapremali cijelu stranicu i bili plave boje. Radi tih pečata, njemu se je bilo teško odijeliti od note, te je vraćajući ju zamolio za jedan osebujan primjerak hrvatske narodne umjetnosti. U Anfusovoj noti, medjutim, nema govora o hrvatskoj narodnoj umjetnosti. Njegova nota glasi:

> Talijansko poklisarstvo 14776
> Poklisar
>
> Talijanskom poklisarstvu je čast saopćiti poslanstvu Nezavisne Države Hrvatske, da je obavijestilo Nacionalnorepublikansku vladu Italije o noti vlade Nezavisne Države Hrvatske, odnoseći se na njezino jednostrano poništenje talijansko-hrvatskog ugovora od 18. svibnja 1941. Na osnovu primljenih uputa, moli talijansko poklisarstvo, da bi hrvatsko poslanstvo izvijestilo vladu Nezavisne Države Hrvatske, da Nacionalnorepublikanska vlada Italije smatra gore spomenutu notu neprihvatljivom, zbog njezinog oblika i njezinog sadržaja te je odlučno odbija.
>
> Nota se vraća u prilogu.
>
> Pod ovim se okolnostima samo po sebi razumije, da će Nacionalnorepublikanska vlada Italije odustati od slanja talijanskog opunomoćenog poslanika u Zagreb i, bude li vlada Nezavisne Države Hrvatske ustrajala u svojem stavu, smatrat će Nacionalnorepublikanska vlada Italije nepoželjnim boravak hrvatskog poslanstva u Italiji.
>
> Talijansko poklisarstvo unaprijed najljepše zahvaljuje hrvatskom poslanstvu za saopćenje ove obavijesti vladi Nezavisne Države Hrvatske.
>
> Berlin, 17. studenoga

V.

Njemačka je od početka bila u prvom redu ekonomski zainteresirana u Hrvatskoj. Vršila je pritisak, da se Židovi uklone iz Hrvatske i da se

poboljša položaj njemačke narodne manjine. Kad se je kasnije situacija na istočnom bojištu pogoršala na njemačku štetu, Nijemci su nastojali iskoristiti hrvatsku vojničku snagu i upotrijebili je na tom bojištu. To su bili njemački kratkoročni interesi u Hrvatskoj. Hitlerova dugoročna politika imala je u planu potpuno germaniziranje slavenskog istoka i jugoistoka. Iako je hrvatski državnik morao računati i s Hitlerovom dugoročnom politikom, za cijelo vrijeme rata trebalo je uzeti u obzir u prvom redu njemačke tadašnje kratkoročne ciljeve u Hrvatskoj. Trebalo je maksimalno iskoristiti njemačku kartu u hrvatskom interesu. To je posebice bio slučaj u hrvatsko-talijanskim odnosima.

Da bi mogli realizirati svoje ciljeve u Hrvatskoj, bilo je u interesu Nijemaca, da u Hrvatskoj vlada mir i red, te da na vlasti budu takvi ljudi, koji će via facti isključiti talijanski utjecaj iz Hrvatske i suradjivati s Nijemcima. Prema njemačkoj ocjeni, Pavelić je bio previše pod talijanskim utjecajem i zato su u početku nastojali spriječiti njegovo preuzimanje vlasti u Hrvatskoj. Kasnije, kad su uvidjeli, da Pavelić, iako talijanski orijentiran, prihvaća njemačke zahtjeve i želje, uglavnom su potpomagali njegovu osobnu vladavinu.

Radi Pavelićeve unutrašnje politike i Rimskih ugovora, odnosno talijanske politike, već koncem 1941. i tokom 1942. razmahao se je u NDH četnički i partizanski pokret, oba podupirani od srpske narodne manjine. Zbog talijanske politike u anektiranim hrvatskim krajevima, tamošnji hrvatski živalj bježao je takodjer u šumu i bio iskorišten od partizana. U takvoj situaciji, Hrvatska je postala vojničkim teretom za Njemačku, umjesto da bude izvorom njemačke pomoći. Hitler je mislio, da će najbolje riješiti problem, ako hrvatsku vojsku podvrgne pod njemačko zapovjedništvo. Pavelić je taj njemački zahtjev prihvatio na sastanku s Hitlerom u Vinici, u Ukrajini, početkom rujna 1942., bez znanja i savjetovanja hrvatske vlade i Glavnog ustaškog stana.(150) Politika kapitulacije pred Italijom logično je morala dovesti i do kapitulacije pred Nijemcima. Pavelić je mislio na taj način najbolje sačuvati svoju vlast u Hrvatskoj.

Od rujna 1942. pa do svibnja 1945. njemačka se je ingerencija nad hrvatskom vojskom i hrvatskom državom samo povećavala. Iza pada Italije počelo se je uvidjati, da povezivanje hrvatske sudbine s Njemačkom, koja gubi rat, znači hrvatsku katastrofu. Politika od-kapčavanja hrvatske države od Njemačke i prelaska na stranu zapadnih saveznika, od 8. rujna 1943. do 31. kolovoza 1944., t. j. od pada Italije pa do izbacivanja iz vlade Lorkovića i Vokića, poznata je pod imenom Lorković-Vokićeva puča. Nemam namjere ovdje pisati o toj politici. Navest ću jedino, kako je Pavelić u emigraciji neodgovorno pisao o tome. Osvrćući se na Lubrićev članak o bitci na Lievča polju, Pavelić piše:

Njihova [četnička] namjera doći u Zagreb i tu uništiti hrvatska državu bila je u sporazumu s njemačkim generalom Glaise von Horstenau pripremana pola godine prije i tempirana na vrieme pod konac 1944. godine. Bilo je sve priredjeno, da im to uspije bez ikakova napora, a za to su imali poslužiti Vokić i Mladen Lorković, koje je general Glaise uveo u urotu, čiji je program bio sporazum s četnicima i postrojenje s njima zajedničke vlade u Zagrebu. Na taj bi način izpalo, da su sami Hrvati likvidirali svoju vlastitu državu, a velikosrbskim bi četnicima njihova namjera bila uspjela himbenim i lukavim načinom bez borbe i ikakovih žrtava.

Medjutim stvar je propala, jer je general Glaise na zahtjev hrvatske vlade morao zemlju napustiti, a Vokić i Lorković su bili uklonjeni sa svojih dužnosti, i time sva trojica onemogućena u svojoj daljnjoj raboti.

O svemu će tome svojedobno biti iznesene pojedinosti i obširni podatci.(151)

Luburić se je u nekoliko navrata nuzgredno osvrnuo na puč. U jednom članku iz 1953. obećao je iznijeti dokumentarni materijal o tome: "Moja malenkost posebno može sa autoritetom govoriti o uroti Lorković-Vokić i skoro ćemo i u tom pravcu učiniti korak napried i iznieti dokumentarni materijal, da se stane na kraj toj nečasnoj raboti, koja se vrši u vezi s tim".(152)

Bez obzira na mogući uspjeh ili neuspjeh Lorković-Vokićeve akcije, Pavelićeva reakcija poslije toga bila je nerazumna i unutrašnje-politički i vanjsko-politički. U unutrašnjoj politici uvedene su upravo terorističke metode i u samom ustaškom krugu. Ljudi su se počeli bojati raspravljati hrvatsku problematiku i sa svojim dojučerašnjim prijateljima. Pavelić je, izgleda, svijesno dao likvidirati sve učesnike puča, pa čak i one, za koje je samo i sumnjao, da su bili njegovi sudionici.(153) Uz Lorkovića i Vokića, bila je likvidirana skupina viših hrvatskih časnika, te predstavnici HSS kod priprema puča, narodni zastupnik profesor Ljudevit Tomašić i zamjenik narodnog zastupnika Ivanko Farolfi. Prema Mačeku (s. 256.), samo su Tomašać i Farolfi od vodećih ličnosti HSS sudjelovali u pripremama puča. Predstavnici Košutićeve skupine HSS, koja je pregovarala s partizanima, i koji su bili utamničeni radi tih veza, preživjeli su nečovječni postupak u ustaškom zatvoru u Lepoglavi i nisu bili likvidirani. Dr. Milutin Jurčić, bivši ravnatelj za javni red i sigurnost, bio je umoren na zagrebačkoj ulici.

Vlada, rekonstruirana 1. rujna 1944. izbacivanjem Lorkovića i Vokića, ostala je bez ikakve izmjene na upravi zemlje do hrvatske katastrofe u svibnju 1945. Preživjeli članovi te vlade, koji su u emigraciji, trebali bi progovoriti o tadašnjem svojem radu. Tadašnja vlada zavela je ekstremnu pronjemačku politiku u Hrvatskoj. Nastala je tolika pometnja i strah, da je hrvatska državna cenzura plijenila odlomke iz

Kvaternikovog djela Politička razmatranja,(154)koji su trebali biti objavljeni na naslovnoj stranici tjednika Plug, glasila hrvatskih sveučilištaraca. Izgleda, da je jedini Vjekoslav Luburić, od osoba bližih Paveliću u tom razdoblju, zastupao mišljenje odkapčanja od Nijemaca i potrebu samostalnog hrvatskog nastupa. To je svoje mišljenje branio u memorandumima upućenim Paveliću. Poslije povratka iz Sarajeva u Zagreb u prvoj polovini travnja 1945., Luburićev zrakoplov se je nezgodno spustio, i on je dobio teški potres mozga. Bio je smješten u bolnicu na Rebru. Pavelić ga je odmah posjetio. U prisutnosti Ljube Miloša Luburić je tri put polako ponovio Paveliću: "Poglavniče, Nijemci su nas izdali".(155) Usprkos te Luburi-ćeve opomene, Pavelić je i dalje nastavio najužu suradnju s Nijemcima. General Loehr, njemački zapovjednik Jugoistoka, bio je još 7. svibnja 1945. zapovjednik hrvatske vojske na povlačenju prema Austriji. Uvečer 7. svibnja Loehr je položio zapovjedništvo hrvatske vojske natrag u Pavelićeve ruke i na to je Pavelić imenovao generala Vjekoslava Luburića zapovjednikom hrvatske vojske i povlačenja. To je bio posljednji Pavelićev čin kao vladara hrvatske države i posljednja zapovijed, koju su zapovjednici hrvatskih vojnih jedinica dobili na terenu.(156)

Logična posljedica Pavelićeve politike bila je hrvatska katastrofa u Bleiburgu, gdje je hrvatska vojska predana na milost Titovim partizanima bez ikakve pismene kapitulacije. Danijel Crljen s tri hrvatska generala pregovarao je u Bleiburgu s Englezima i partizanima. Ni on, ni ostala trojica nisu još iznijeli, kako su tekli pregovori i što se je zapravo zbilo u Bleiburgu.(157)

Hrvatsko-njemački odnosi u prošlom svjetskom ratu zaslužili bi takodjer detaljnu obradu. Dr. Branko Benzon, dr. Mile Budak, profesor Stjepan Ratković i dr. Vladimir Košak bili su hrvatski poslanici u Berlinu za vrijeme rata. Siegfried Kasche bio je njemački poslanik u Zagrebu za čitavo vrijeme rata.(158) Uz Kasche-a najvažniji njemački čovjek u Zagrebu bio je general Glaise von Horstenau, koji je ostavio još neobjavljene uspomene. Memoari drugih Nijemaca, koji su bili na raznim, bilo vojničkim, bilo političkim dužnostima u NDH, bit će od koristi budućem povjesničaru ovog razdoblja.(159)

Na 11. travnja 1941. dr. Vladko Maček je napustio Zagreb i trajno se nastanio u Kupincu. Tamo je živio do 15. listopada 1941., kada je lišen slobode i odveden u Jasenovac. U vremenu do zatvaranja, Maček se je osjećao nekontroliranim od vlasti. Posjetio ga je i neki Cvetkovićev izaslanik.(160) Na 10. listopada 1941. Mačeka je posjetio jedan njemački časnik, vjerojatno poslan od njemačkog generala u Zagrebu, Glaise von Horstenau-a. On je želio znati, da li bi Maček preuzeo vlas« u Hrvatskoj u onoj situaciji. Maček je odgovorio negativno i savjetovao Nijemcu, da ustaše! zbace s vlasti i da jedan njemački general preuzme vladanje u Hrvatskoj (s. 239.). Pet dana kasnije, na 15. listopada 1941., Maček je bio uhićen i zatvoren u logoru Jasenovcu do 16. ožujka 1942. Tada je bio premješten u Kupinec i tamo s cijelom svojom obitelji zatočen do 10. siječnja 1943. Mačekova obitelj dijelila je s njim zatočeništvo od 16. ožujka 1942. do konca rata. Od 10. siječnja do 9. ožujka 1943. Maček je bio zatočen u Luburićevom stanu u Bulićevoj ul. u Zagrebu, te onda ponovno premješten u Kupinec.(160a) Zajedno s obitelju bio je premješten 9. prosinca 1943. iz Kupinca u svoj stan u Zagrebu i tamo zatočen do konca rata. Na 5. svibnja 1945. odlučio se je na emigraciju. Toga dana ili dan prije posjetio ga je nadbiskup Stepinac. Ratno razdoblje Maček je uglavnom opisao iz osobne perspektive. Tog osobnog teškog iskustva, koje nikako ne služi na čast ondašnjoj ustaškoj vlasti, nije se mogao otresti ni onda, kada pokušava ocijeniti ratna zbivanja u Hrvatskoj.

Kako sam već prije istaknuo, HSS se je tokom rata zapravo raspala u četiri frakcije. Frakcija, koja je suradjivala s ustašama, bila je većinom poslušna Paveliću. Njeno iskustvo trebali bi opisati Tortić, Berković i Hefer. Frakcija Tomašić-Farolfi pokušala je aktivirati politiku HSS na liniji hrvatske državnosti i vjerojatno je najsvjetlija točka ratne politike HSS. Košutić-Šubašićeva frakcija uzimala je svoje želje za političku realnost. Njihov pokušaj suradnje s komunistima nije mogao drugačije svršiti. Izgleda, da i deset godina nakon rata Košutić smatra, da su ondašnje njegove želje, odnosno pogrješna politička ocjena situacije, bile zapravo politička realnost.(161) Ako je k tome istina, da je Košutić u dopisivanju s partizanima 1944. ocrnjivao svoju stranku i svoga političkog šefa dra Mačeka, onda ocjena njegove političke sposobnosti mora biti vrlo nepovoljna.(162) Košutić i Šutej te njihovi suradnici trebali bi iznijeti svoja sjećanja na svoju ratnu politiku. Četvrta frakcija, zapravo jedino dr. Juraj Krnjević, lomila se je za cijelo vrijeme rata izmedju federalne Jugoslavije i samostalne Hrvatske. Krnjevićeve uspomene trebale bi objasniti njegovu dilemu i borbu.

VII.

Ovo poglavlje ne bi bilo potpuno, a da nekoliko riječi ne kažemo o Komunističkoj partiji Jugoslavije, odnosno o hrvatskim komunistima. KPJ je nekoliko puta mijenjala liniju u nacionalnom pitanju. Od partije, koja brani integralno jugoslavenstvo, postala je 1924. partija, koja razbija Jugoslaviju. Na Petom kongresu Kominterne, srpnja 1924., donesena je rezolucija, u kojoj se, medju ostalim, kaže:

> Pošto u Jugoslaviji postoji masovni pokret protiv nacionalnog ugnjetavanja u svim njegovim formama za samoopredeljenje, nacionalni problem ima aktuelan i oštar oblik i neposredno dodiruje interese radnih masa.

> Zbog toga se opšta parola prava naroda na samoopredeljenje, koju ističe KPJ, *mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Ma. kedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranje od njih nezavisnih repblika*.(163)

Na promjenu komunističkog stava sigurno je, pored hrvatskih komunista, utjecala uspješna politika HRSS oko okupljanja cijelog hrvatskog naroda na programu samostalne hrvatske države, a vjerojatno i Radićev boravak u Moskvi baš u to vrijeme.

Poslije ubijstva hrvatskih narodnih zastupnika u Narodnoj skupštini u Beogradu, KPJ na svom četvrtom kongresu, održanom listopada 1928., u Dresdenu, Njemačka, zaključuje:

> Budući da mase naroda teže ka otcepljenju, dobila je parola samoopredeljenja do otcepljenja u poslednje vreme naročito aktuelan značaj, i konkretizovanje ove naše parole znači najpunije pomaganje sviju akcija masa koje vode ka obrazovanju nezavisne Hrvatske.
> Pritom, Partija mora parolu nezavisne Hrvatske postaviti izravno nasuprot buržoaskom voćstvu HSS-e koja pokušava da iluzijama o postignuću nacionalnog oslobodjenja u okviru države SHS svede nastojanja hrvatskog naroda u gradu i na selu za otcepljenjem na put svoje politike pripreme novog sporazuma.(163a)

Gornji stav KPJ doživio je promjenu tek 1935. Od tada se KPJ bori za stvaranje jugoslavenske federacije po ugledu na SSSR. Ta je linija bila provedena u život dolaskom Tita za sekretara KPJ u 1937.168b Te je godine osnovana KP Hrvatske, uz KP Srbije i KP Slovenije u sklopu KPJ. Stvoreni su i Pokrajinski komiteti za Bosnu i Hercegovinu i Macedoniju. Izgleda, da ova promjena komunističke linije u nacionalnom pitanju nije zadovoljavala hrvatske komuniste. Od toga vremena, t. j. od 1937., hrvatski se komunisti lome u alternativi Hrvatska — Jugoslavija. U toku prošlog rata ta je alternativa bila izražena u politici dvojice vodećih hrvatskih komunista: Andrije He-branga i Vladimira Bakarića. Dapače, Bakarić je došao na položaj sekretara KPH zahvaljujući svojoj jugoslavenskoj orijentaciji.

Tito je bio potpuno svijestan gore spomenute osobne dileme svakog hrvatskog komuniste. Zato se je dogodilo, da je u travnju 1941. sekretar KPH bio Rade Končar, Srbin iz Hrvatske. Instruktor CK KPJ kod KPH bio je Vladimir Popović, Crnogorac. U isto vrijeme sekretar Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu bio je Srbin iz Banata, Isa Jovanović. Instruktor CK KPJ kod toga komiteta bio je Svetozar Vukmanović-Tempo, Crnogorac.(164) Dakle, na hrvatskom teritoriju glavnu riječ vodili su srpski i crnogorski komunisti.

Čini se, da je ovakva politika izgledala nesvrsishodnom Kominterni i ona je naredila u srpnju 1941. jednoj osobi, čije ime jugoslavenski komunisti još nisu otkrili, da preuzme u svoje ruke vodstvo KP u Hrvatskoj. Ta je osoba uspjela tek za tjedan dana preuzeti u svoje ruke zagrebački Mjesni komitet KPH. Vladimir Popović, potpomognut od Tita odnosno od KPJ,

onemogućio je tu akciju u zametku. S tom je osobom održavao veze Andrija Hebrang.(165)

Poslije pada Jugoslavije preselio se je iz Beograda u Zagreb Ivan Srebrenjak, šef sovjetske obavještajne službe za Balkan. On je imao svoju vlastitu mrežu obavještajaca bez veze s KPJ. S njim je takodjer suradjivao Andrija Hebrang. KPJ imala je takodjer sukob sa Srebrenjakom u ljetu 1941.(166) Da li je taj sukob bio na nacionalnom pitanju? Svakako će još trebati razjasniti, kako su Srebrenjak i Hebrang pali u ruke ustaškog redarstva u veljači 1942. Komunisti navode, da je Srebrenjaka odao njegov suradnik Slavko Djukić.(167) Hrvatski redarstvenik Nikola Heraković tvrdi u jednom izvještaju, da je Srebrenjaka izdao član KPJ Joca Djaković.(168)

U drugoj polovici 1941. komunisti su nastojali proširiti ustanak i u čisto hrvatske krajeve. Oprobana metoda kod toga je bila, da nahuškaju hrvatske ustaške vlasti na hrvatske seljake i da tako dobiju ljudstvo u šumu. Sigurno je, da su u toj taktici imali uspjeha tokom 1942. i kasnije. Na 29. studenoga 1941. Vladimir Popović ovako izvješ-tava Tita o neuspjehu te taktike u Hrvatskom Zagorju:

> Svi naši dosadašnji napori da pokrenemo u oružanu borbu Hrvat. Zagorje ostali su bez uspjeha. U tom nastojanju, koje je išlo do provociranja sukoba izmedju hrvat, seljaka i ustaša (slanjem odreda u skoro sve hrvatske srezove), izgubili smo dosta ljudi, zato što politički nije bio pripremljen teren, iako su nas drugovi iz tih krajeva obavještavali (lažno) da će hrvatski seljaci podupirati akcije partizana.(169)

Da li je hrvatsko redarstvo prozrelo ovu komunističku taktiku stvaranja nereda u Hrvatskoj pod svaku cijenu, tako da bi se stvorila povoljna atmosfera za proširenje njihovih akcija i dobivanje ljudstva?

U studenome 1941. počinje rasti zvijezda Vladimira Bakarića u KPJ. Poslije pogibije političkog komesara partizanskog Glavnog štaba Hrvatske, Marka Oreškovića-Krntije, na 20. listopada 1941. Vladimir Popović izabire za taj položaj Vladimira Bakarića. Pri tom se je Popović vodio u prvom redu mišlju, da Bakarić "zadovoljava politički", što je u ondašnjem komunističkom rječniku, koji je vidljiv iz objavljenih dokumenata, značilo, da je jugoslavenske orijentacije.(170)

Kako smo već spomenuli, Andrija Hebrang pao je u ruke ustaškog redarstva u veljači 1942. Linija njegovog političkog nastupa u uzama ustaškog redarstva spasila mu je život. Hebrang je govorio ustaškim voditeljima istrage: "Vi ste fašisti, a ja sam komunista. Nisam ništa manje hrvatski rodoljub od vas. Razlika je medju nama ta, da vi želite fašističku, a ja se borim za komunističku hrvatsku državu".(171)Da bi kasnije mogli opravdati Hebrangovo likvidiranje, srpski su komunisti jednostavno izmislili, da je Hebrang postao u zatvoru ustaškim agentom. U rujnu 1942. Hebrang je s nekolicinom komunista bio zamijenjen za dva ustaška redarstvena činovnika (Vutuca i Wagnera), koje su bili zarobili partizani.

Koncem 1942. ili početkom 1943. Hebrang je imenovan sekretarom KPH. Rade Končar je u medjuvremenu bio uhvaćen od Talijana na 17. studenoga 1941. u Splitu i strijeljan u šibenskom zatvoru 22. svibnja 1942., a da Talijani nisu otkrili njegov identitet. Početkom 1943. Hebrang je kooptiran u CK i Politbiro CK KPJ. Hebrangova politika, za vrijeme dok je on bio na položaju sekretara KPH, zaslužuje posebnu pažnju. U rujnu 1944. Hebrang je bio skinut s toga položaja i zamijenjen Vladimirom Bakarićem. Izvještaj istražne komisije CK KPJ iz 1948. ovako karakterizira Hebrangovu ratnu politiku: "...da je A. Hebrang 1944 godine smenjen s dužnosti sekretara CK KPH zbog šovinističkih ispada u odnosu na Srbe u Hrvatskoj, zbog pogrešne politike po pitanju Narodnog fronta, zbog pogrešne politike prema masama koje su bile pod utjecajem HSS-a i zbog otupljivanja borbe protiv ustaša".(172)

Sto se je odigralo u rujnu 1944. i radi čega je tada Hebrang zamijenjen Bakarićem? Adil Zulfikarpašić, koji je, čini se, bio sudionik tadašnjih vijećanja CK KPJ na Visu, piše: "Godina 1944., 25. rujna došlo je do svadje izmedju Tita i nekih članova Centralnog komiteta radi budućih granica federativnih republika. Nisu bili zadovoljni s Titom ni Hrvati ni Makedonci".(173) Prema daljnjim obavijestima jedne osobe, koja može o tome znati, navodim slijedeće podatke uz dužnu rezervu. U rujnu 1944. CK KPJ raspravljao je opširno o budućem unutrašnjem uredjenju Jugoslavije. Tada su bile odredjene granice pojedinih republika. Hebrang je tražio, da Srijem bude uključen u Narodnu republiku Hrvatsku. Još teži sukob izbio je zbog pitanja kompetencija pojedinih republika. Hebrang je tražio što veće ovlasti za pojedine republike. Tražio je stvaranje posebne hrvatske vojske. Vojnici s područja NRH trebali bi služiti vojsku samo na njenom teritoriju. Slično je tražio i u organizaciji redarstvene službe i ostalim granama državne uprave. Tražio je, da, u načelu, osobe s područja jedne republike mogu biti zaposlene samo na teritoriju iste republike. Tražio je takodjer, da CK KPH ima pravo direktne veze s Moskvom. U ovom raspravljanju Bakarić nije podupro Hebranga, tako da su hrvatski komunisti bili podijeljeni na pitanju buduće organizacije federativne Jugoslavije. Tadašnjem svom stavu Bakarić može zahvaliti, da je postao sekretarom KPH.

Kako se iz gornjeg vidi, nacionalna problematika mučila je i hrvatske komuniste. Oni su, kao i svi ostali komunisti, stavljali na prvo mjesto društveno uredjenje i ekonomske probleme, ali nisu mogli preći preko nacionalnog pitanja. Nisam imao vremena ni mogućnosti proučiti sve, što su komunisti u domovini napisali o stavu vodećih hrvatskih komunista za vrijeme rata. Svakako, i oni su bili dio hrvatskog ratnog zbivanja. Budući hrvatski povjesničar treba obraditi i njihovo stanovište i borbu.

Komunističku, odnosno partizansku, borbu na hrvatskom terenu za vrijeme rata trebat će takodjer kritički ocijeniti i analizirati. Tokom rata komunisti nisu, uglavnom, provodili masovna klanja u Hrvatskoj, nego su se ograničili na ubijanje istaknutih hrvatskih ličnosti s bilo kojeg područja javnog života. Dapače, kod tih ubijanja veću su pažnju posvećivali svojim mogućim budućim političkim protivnicima nego tadašnjim. Veliki broj predstavnika HSS bio je likvidiran za vrijeme rata, jer su partizani smatrali, da HSS može biti njihov jaki budući protivnik na savezničkoj strani. Masovna komunistička klanja hrvatskog življa izvršena su neposredno poslije svršetka rata, u proljeće i ljeto 1945.

VIII.

Usprkos zabluda, pogrješaka i nesposobnosti režima, na koje sam uglavnom ukazao na predhodnim stranicama, četirigodišnje postojanje Nezavisne Države Hrvatske svijetla je pojava u hrvatskoj povijesti. Hrvatski narod htio je svoju državu. Naporom i učešćem ogromne većine hrvatskog naroda država je bila ostvarena 10. travnja 1941. Hrvatski narod mučio se je, borio i žrtvovao kroz sve četiri ratne godine, da bi državu očuvao. Nezavisna Država Hrvatska ne može biti poistovjećena samo s Pavelićem i ustaškim režimom, nego je se treba, u prvom redu, poistovjetiti s ogromnim brojem pripadnika hrvatskog naroda: seljaka, radnika, gradjana, činovnika, profesora, književnika i naučenjaka, koji su požrtvovno pregarali, stvarali, trpjeli i borili se za njeno održanje. Iako se nije slagala s politikom ustaškog režima, ogromna većina hrvatskog naroda instiktivno je osjećala, da joj je mjesto na strani njezine države, a ne na strani partizana i četnika. Radi toga jest Nezavisna Država Hrvatska svijetla pojava: svijetla je po pregaranju i idealizmu ogromne većine jednog malog naroda, koji se bori za svoju slobodu. Ta će činjenica biti jasnija, kad nestane generacije, koja je doživjela ratne strahote. Ta generacija uvijek će imati pred očima i svjetlost i tamu tih četiriju godina. Buduće generacije imat će više sklonosti, da zaborave tamne strane hrvatske ratne politike, te da vide samo ono, što je bilo pozitivno i veliko. Dogodit će se slično, kao i svakom pojedinom čovjeku, koji se rado sjeća lijepih doživljaja, a brzo zaboravlja neugodne časove.

Hrvatski narod se je borio za stvaranje i očuvanje svoje države kroz četiri ratne godine. Mali čovjek, Hrvat borac, koji je spreman ginuti za svoju osobnu i zajedničku slobodu, najsvjetlija je pojava četirigodišnjeg hrvatskog rata. Za slobodu se je borio i dalmatinski i istarski Hrvat, koji se je radi sticaja okolnosti našao u partizanskoj vojsci. Idealizam, borba za slobodu i hrvatstvo jednako su bili zajednički hrvatskim vojnicima, domobranima i ustašama, kao i hrvatskim partizanima iz Dalmatinske i Istarske Hrvatske.

Hrvatska politika, posebice Ustaški pokret, potpuno je zakazala u vodjenju državnih poslova i očuvanju države u poslijeratnoj Evropi. HSS nije bila uopće spremna za slučaj rata i takodjer je potpuno zakazala u ratnom vihoru, kada su njezini odgovorni političari morali stvarati odluke. Usprkos potpunog zakazivanja hrvatske političke elite, hrvatski narod kao etnička cjelina nije zatajio ni zakazao. Njegova spremnost na žrtve zalog su njegove bolje budućnosti. Na sadašnjoj i budućim hrvatskim generacijama leži velika odgovornost. One trebaju upoznati sve pogrješke i propuste hrvatske politike i iz njih izvući pouku za budućnost.

HRVATSKA POLITIKA POSLIJE 1945.

Slijedeći retci više su kratki osvrt nego zaokruženo poglavlje, jer se sadašnji suvremeni odsjek hrvatske povijesti odvija pred našim očima i ne može se predvidjeti, kada i kako će završiti. Namjera mi je tek kratko nabrojiti i karakterizirati sadašnje hrvatske političke snage.

Težište hrvatske politike u poslijeratnom razdoblju, 1945.-1959., nalazi se u Hrvatskoj, usprkos brojčano jake hrvatske emigracije. Domaći hrvatski teren uvijek je najvažniji za prosudjivanje hrvatske politike, iako se je kadgod, kao 1929.-1934., vodstvo političkih narodnih snaga smjestilo u emigraciju i imalo za posljedicu prebacivanje političkog težišta na emigraciju. Za vrijeme Aleksandrove diktature hrvatska emigracija bila je u živom dodiru s domovinom i gledala je u budućnost. Bila je nosilac novih ideja i pobuda. Sadašnja hrvatska emigracija, 1945.-1959., sva živi u prošlosti i ima malo dodira s hrvatskim domovinskim terenom. Sve se emigrantske stare političke formacije nalaze u teškoj krizi, a nove snage s novim idejama i pogledima u budućnost još nisu formirane. Izgleda, da posljednje dvije godine, 1958.-1959., mogu biti prekretnicom u tom pogledu, jer se počinje pojavljivati svježi glas, nadamo se, hrvatske budućnosti.

I.

Na domaćem hrvatskom terenu jedina politička snaga, koja može djelovati, jesu hrvatski komunisti. Oni su malobrojno zastupani u središnjim jugoslavenskim vladinim tijelima, posebice policiji, vojsci i diplomaciji. Komunistička Jugoslavija tu slijedi velikosrpsku politiku bivše kraljevine. Vojska, policija i diplomacija skoro isključivo su u srpskim rukama, s dosta velikim učešćem Crnogoraca na vojničkom sektoru. S izuzetkom, neposredno poslije rata, kad je Hebrang bio ministar industrije, sva središnja ekonomska tijela takodjer su skoro isključivo srpska sfera, uz djelomičnu potporu Slovenaca. Ivan Gošnjak je jedini vodeći hrvatski komunista, koji se nalazi na jednom važnom položaju u Beogradu. On je državni sekretar narodne obrane, ali njegova je okolina srpsko-crnogorska. Pitanje Titova podrijetla, odgoja i ličnosti još nije potpuno razjašnjeno, te ga ne smatram hrvatskim predstavnikom u Beogradu. Ostali hrvatski komunisti, koji su se

uspjeli zaposliti u središnjim tijelima u Beogradu, većinom se moraju ponašati kao da i nisu Hrvati, t. j. izjašnjuju se kao Jugoslaveni. Dogadja se potpuno isto, kao i za kraljevine Jugoslavije.

Hrvatski teritorij uglavnom je podijeljen u dvije narodne republike: Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Prema popisu pučanstva iz 1948., na teritoriju tih obiju narodnih republika živjelo je 6,322.084 duše. Od toga je bilo Hrvata katolika i muslimana ukupno 4,451.267 (70.40%), odnosno 3,561.015 (56.32%) Hrvata katolika i 890.252 (14.08%) Hrvata muslimana. Srba pravoslavaca bilo je 1,607.646 (25.43%). Od ostalih narodnih manjina ukupno je bilo 263.171 (4.17 posto); od toga 77.057 Talijana, 51.931 Madjara, 33.329 Slovenaca, 30.969 Čeha, 14.280 Ukrajinaca, 11.318 Nijemaca, 10.371 Slovaka, 5.965 Crnogoraca, 4.526 Rusa, 2.062 Makedonaca i t. d.

Na teritoriju Narodne Republike Hrvatske živjelo je, prema istom popisu pučanstva, 3,756.807 duša. Od toga je bilo Hrvata katolika i muslimana 2,976.750 (79.24%), odnosno 2,972.187 (79.12%) Hrvata katolika i 4.563 (0.12%) Hrvata muslimana. Srba pravoslavaca bilo je 543.521 (14.47%). Od ostalih narodnih manjina ukupno je bilo 236.536 (6.29%); od toga 76.093 Talijana, 51.399 Madjara, 38.734 Slovenaca, 28.991 Ceha, 10.144 Nijemaca, 10.097 Slovaka, 6.397 Ukrajinaca, 3.210 Rusa, 2.871 Crnogoraca i t. d.

Kod istog popisa pučanstva na teritoriju Narodne Republike Bosne i Hercegovine živjelo je 2,565.277 duša. Od toga je bilo 1,064.125 (41.48 posto) Srba pravoslavaca; 1,474.517 (57.48%) Hrvata katolika i muslimana. Muslimana Hrvata bilo je 885.689 (34.53%), a Hrvata katolika 588.828 (22.95%). Narodnih manjina bilo je ukupno 26.635 (1.04 posto); od toga 7.883 Ukrajinaca, 4.338 Slovenaca, 3.094 Crnogoraca, 1.978 Ceha, 1.316 Rusa, 1.174 Nijemaca i t. d.(174)

U gornjim brojkama svi su muslimani brojeni skupno, odnosno ubrojeni su medju Hrvate, bez obzira, da li su se oni izjasnili Srbima, Hrvatima ili nacionalno neopredijeljenima. Tako je postupljeno, prvo, radi lakše usporedbe sa statistikama iz 1931. i 1921., i, drugo, jer muslimani, koji su se izjasnili Srbima, većinom su to učinili protiv svoga uvjerenja zato, da bi zaštitili svoj Život i imetak, odnosno karijeru. Radi što potpunijeg pregleda donosimo detaljne podatke i o muslimanima. Na teritoriju obiju republika bilo je 1948. ukupno 890.252 muslimana. Od toga ih se je broja izjavilo neopredijeljenima 789.480 (88.68 posto), 72.265 (8.12%) Srbima i 28.507 (3.2%) Hrvatima. Na teritoriju Bosne i Hercegovine ukupan broj muslimana iznosi 885.689, od toga je neopredijeljenih 788.403, Srba 71.991 i Hrvata 25.295. U narodnoj Republici Hrvatskoj živi ukupno 4.403 muslimana; od njih se je 3.212 izjasnilo Hrvatima, 1.077 neopredijeljenima i 274 Srbima.(175)

Donijeli smo statistiku, da bismo mogli naglasiti, kako se na teritoriju Bosne i Hercegovine danas provodi nerazumna politika. Iako su tamošnji Srbi narodna manjina, u njihovim su rukama skoro svi, a ne samo važniji, položaji. Nema iole značajnijeg Hrvata-katolika na vlasti u Bosni i

Hercegovini, iako oni predstavljaju skoro 23% pučanstva. Ukoliko je koji musliman dospio na koji važniji položaj, obično se je izjavio Srbinom ili bar Jugoslavenom.(176) Vjerojatno, nikada još u povijesti Bosne i Hercegovine u mirnom vremenu nije bilo provedeno takvo nacionalno ugnjetavanje većine njenog pučanstva. Vodeći bosanski srpski komunisti, Rodoljub Colaković i Djuro Pucar, morali bi se duboko zamisliti pred mogućim sutrašnjim posljedicama ovakve politike.

S druge strane, uloga srpske manjine u NRH, koja predstavlja oko 15% pučanstva, vjerojatno je više nego deseterostruko važnija od uloge 57.48% katoličkog i muslimanskog pučanstva u Bosni i Hercegovini. Srpska manjina u NRH zauzima mnoge odgovorne položaje u političkom, ekonomskom i kulturnom životu republike.(177) Hrvati se donekle i u samoj republici Hrvatskoj osjećaju kao gradjani drugoga reda. Srpski vodeći komunisti u Hrvatskoj, Članovi Izvršnog komiteta KPH, Nikola Sekulić, Mile Počuča i Božidar Maslarić, trebali bi o ovoj situaciji povesti računa. K ovom prevelikom utjecaju domaće srpske manjine u Hrvatskoj pridružila se je, izgleda, sustavna srbijanska penetracija u Istru i uzduž hrvatske jadranske obale. Kad se objave konačni rezultati popisa pučanstva iz 1953., onda će se ovo pitanje moći bolje prosuditi.

Jedan od najtežih grijeha i propusta hrvatskih komunista jest, što poslije svršetka rata nisu zaštitili hrvatsku mladež, koja je bila u hrvatskim vojničkim postrojbama. Tadašnje komunističko klanje hrvatske vojske i ostalih Hrvata vjerojatno je najveći mirnodobski pokolj hrvatskog pučanstva u cijeloj hrvatskoj povijesti. Čini se, da taj pokolj premašuje brojku od 100.000. Izgleda, da je jedini Andrija Hebrang pokušao zaštititi hrvatsku mladež od pokolja, ali ne samo da nije bio podpomognut od ostalih hrvatskih komunista, nego ni Šubašić ni Šutej, tadašnji Titovi ministri, nisu smatrali potrebnim pokušati zaštititi hrvatske živote.

Ništa nije bolje ni u ekonomskom pogledu. Gradilo se je i gradi se u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini od 1945., ali trebalo bi objaviti brojke, koliki je bio doprinos središnjoj vladi s hrvatskog teritorija. Na ekonomskom području otvaraju se oči i hrvatskim komunistima, te i oni postaju nervozni, udaraju šakom o stol. Komunističko jugoslavenstvo i na ekonomskom području znači izrabljivanje hrvatskog naroda. Dvije bitne točke hrvatske ekonomske politike hrvatski komunisti nisu uspjeli ostvariti: povezivanje Bosne i Hercegovine sa Splitom i povezivanje Pule s Rijekom. Još nisu ni u stadiju ozbiljnog planiranja željezničke pruge: Split — Livno — Zenica i Pazin — Rijeka.(178)Izgradnja splitske i riječke luke odgodjena je, ali se zato punom parom izgradjuju Bar i Kopar, te željeznica Bar—Beograd. Ekonomski interesi nalažu srpskim vodećim komunistima iz Bosne i Hrvatske, da zajedno s hrvatskim komunistima onemoguće gospodarsko eksploatiranje i zarobljavanje svojih domovina Bosne i Hrvatske.

Komunizam od 1945. do 1959. na hrvatskom teritoriju pojavljuje se u ruhu srpskog imperijalizma. Hrvatski narod danas je isto tako nacionalno ugnjetavan i ekonomski iskorištavan, kao i u kraljevskoj Jugoslaviji. Komunizam na hrvatskom području u današnjoj FNRJ doživiljuje se kao srbo-komunizam.(179) U povijesnoj perspektivi današnja uloga hrvatskih komunista u hrvatskom narodnom razvitku jednaka je ulozi hrvatskih madjarona 1868.-1918.; stoga ih se s pravom može označiti neomadjaronima.

Andrija Hebrang, izgleda, da je od početka bio svijestan gore izloženog hrvatskog položaja. On je, čini se, nastojao taj položaj promijeniti pomoću svog uskog povezivanja s Moskvom, te je 1948. kao kominformista bio maknut s položaja. Potrebno je istaknuti, da je od sviju kominformista jedino Andrija Hebrang platio glavom. Bio je likvidiran samo zato, jer je branio hrvatske ekonomske i nacionalne interese.(180) S druge strane, vodeći srpski komunista Aleksandar Ranković mogao je i može isticati svoju borbu za Srbiju, a ne za Jugoslaviju. Kad je bio uhićen od njemačke policije u Beogradu srpnja 1941., Ranković se je odupro te bio ranjen i smješten u bolnicu. U polusvijesnom stanju u bolnici je vikao: "Srbijo, majko, pobedićemo".(181) To je najbolji dokaz, da je Ranković tada reagirao kao srpski rodoljub, a ne kao Jugoslaven.

Poslije Staljinovog izbacivanja KPJ iz Kominforma, hrvatski komunisti, izgleda, naklanjaju se bivšoj Djilasovoj struji. Nije bila dovoljno uočena činjenica, da je s Djilasovim izbacivanjem s položaja, tjednik Naprijed, glasilo KPH, bio zabranjen i njegovi urednici zatvoreni (Dušan Diminić, Guste Šprljan i t. d.). Šprljan je morao počiniti samoubojstvo ili je pak bio likvidiran, jer je napisao u tjedniku "Naprijed", da KP spada u muzej.

Uz gore označene negativnosti, hrvatski komunisti mogu se pohvaliti nekim pozitivnim činjenicama svoje politike u hrvatskom narodnom životu. Povlačenje hrvatske jugozapadne granice u Istri etničkom slovensko-hrvatskom linijom, te izbacivanje Talijana s cijele hrvatske obale, od rta Savudrije u Istri do Boke Kotorske, sigurno je veliki doprinos hrvatskoj nacionalnoj afirmaciji. Napori napravljeni u cilju industrijalizacije trebali bi biti podvrgnuti stvarnoj i objektivnoj ocjeni u hrvatskoj emigraciji. Posebice bi trebalo naglasiti elektrifikaciju i izgradnju modernih cesta. Da su hrvatski komunisti došli na vlast u jednoj samostalnoj hrvatskoj državi, sigurno bi na tom području bili mogli postići kudikamo veće uspjehe.

Potrebno je upozoriti na još jedan problem. Dok veliki dio Hrvata u domovini doživljuje komunizam kao srbokomunizam, hrvatska emigracija ne smije smetnuti s uma, da komunizam isto tako ugnjetava i Srbe u Srbiji, Slovence, Crnogorce i Makedonce, i da mu se ti narodi odupiru, kao i Hrvati. Stoga je potrebno izraz srbokomunizam upotrebljavati velikom pažnjom. Kad bi narodi u Jugoslaviji imali pravo odluke, komunizam se nigdje ne bi mogao održati. Zato se još više mora osuditi uloga srpske narodne manjine u Hrvatskoj i Bosni, koja je poslušno komunističko orudje u ugnjetavanju Hrvata.

Na prvom komunističkom udaru u hrvatskom narodu bile su katolička crkva i muslimanska vjerska zajednica. Kardinal Stepinac postao je ne samo simbolom vjerskih progona, nego i hrvatskim narodnim herojem i predstavnikom, jer je neustrašivo na sudu istakao pravo hrvatskog naroda na slobodu i samostalnu državu. Kardinal Stepinac ostao je poslije rata, kao ošto je to bio i u ratu, braniteljem vječnih humanih i kršćanskih načela, pravim predstavnikom hrvatskih povijesnih i etičkih značajki.

Hrvatski narod, posebice hrvatsko seljaštvo i intelektualna mladež, odupire se komunističkoj diktaturi na svakom koraku. Poslije ovog doživljaja jugoslavenstva, odnosno "bratstva i jedinstva" u komunističkom ruhu, sigurno je, da je ideja zajedničke države sa Srbima manje popularna u Hrvatskoj, nego li u razdoblju 1929.-1941. To osjećaju i sami srpski komunisti. Zbog toga posljednjih godina sve više investiraju u srbijanske krajeve i vode brigu u prvom redu o srpskim interesima. Sve hrvatske opozicione snage u domovini, koliko o njima dospiju glasovi u emigraciju, aktivne su na liniji hrvatske države. Još nije bilo glasa, da bi se u domovini pojavila i jedna hrvatska opoziciona skupina, koja bi tražila federativnu demokratsku Jugoslaviju. Nema sumnje, da su i hrvatski komunisti svakog dana sve manje jugoslavenski orijentirani, jer ih politička svakodnevna realnost upućuje na jedini mogući put: stvaranje samostalne hrvatske države. Hrvatski komunisti mogli bi iskupiti svoje zablude, ako se u' kritičnom času orijentiraju hrvatski, demokratski i slobodarski.

II.

Zahvaljujući u prvom redu svojoj politici i političkoj nesposobnosti, dvije vodeće hrvatske političke stranke, HSS i Ustaški pokret, našli su se u svibnju 1945. u emigraciji. Obje se nalaze u teškoj krizi od 1945. do danas. HSS se još uvijek nije uspjela snaći, a Ustaški pokret svakog dana gubi svoje pristalice. Ovdje ćemo pokušati upozoriti tek na glavne točke ovog razvitka.

III.

Neposredno poslije hrvatske katastrofe u svibnju 1945. HSS je imala priliku, da se na programu samostalne hrvatske države aktivira i povede hrvatsku emigraciju i hrvatski narod u borbu za ostvarenje toga cilja. Dr. Vladko Maček nije shvatio taj čas, pa je od 1945. do 1950. vodio neuspješne pregovore sa Srbima o stvaranju jedne zajedničke političke platforme s njima. Prema pisanju jednog Srbina, Maček je Srbima kod tih pregovora stavljao slijedeće uvjete: "Priznanje Sporazuma od 1939; proširenje

Banovine Hrvatske na severu sa Baranjom i Bačkom (uključujući Suboticu); plebiscit u preostalim delovima Bosne i Hercegovine; zasebna hrvatska vojska; hrvatska ustavotvorna skupština i konfederacija sa Srbijom".(182) Svoje stanovište Maček je najbolje do sada formulirao u jednom pismu, upućenom g. Vlahi Raiću 1953.: "Ja sam toliko oprezan, da se cjelo vrijeme boravka u emigraciji nisam nikada izjasnio ni za održanje ni za raspad Jugoslavije. Za ovo potonje ne ću se izjasniti, jer ne vidim ni maglovitih kontura, što bi od srušene Jugoslavije pripalo Srbima, što Madjarima, što Talijanima i što bi konačno ostalo nama".(183) S druge strane, od 1945. do danas Maček se je više put izjasnio za suverenu i samostalnu hrvatsku državu. Prema tome bi se dalo zaključiti, da je Mačekov sadašnji politički koncept stvaranje jedne konfederacije, bilo južnoslavenske bilo srednjoevropske, u koju bi bila uključena hrvatska država. Taj utisak dobiva se takodjer iz završnog poglavlja njegove knjige. U tom poglavlju Maček uopće ne spominje Jugoslavije, nego naglašava svoju suradnju u Medjunarodnoj Seljačkoj Uniji, u kojoj su okupljene seljačke stranke onog dijela Evrope, koji je pod komunističkim jarmom. Knjigu završava s vjerom u bolju budućnost hrvatskog i ostalih seljačkih naroda. Iako u tekstu nema govora o budućnosti Jugoslavije, omot Mačekove knjige rese jugoslavenske boje: plavo-bijelo-crveno s hrvatskim grbom, što, zapravo, znači: simbolički spoj jugoslavenstva i hrvatstva.

Dr. Juraj Krnjević od 1952. do danas stalno se i na nedvojben način izjašnjava za stvaranje samostalne hrvatske države izvan jugoslavenskog okvira. Krnjević je, po svojem položaju u HSS, po svojoj aktivnosti i političkom iskustvu, najvažnija osoba hrvatske emigracije. Njegova nastojanja, da HSS orijentira državotvorno hrvatski, ne samo teoretski, nego i praktički, treba pozdraviti svaki hrvatski rodoljub. Od Krnjevićeva uspjeha u tom pravcu zavisi, da li će HSS uspjeti izići iz krize, u koju je zapala 1941. Krnjević je 7. listopada 1959. u razgovoru s predstavnikom slovenskog lista K l i c T r i g l a v a , koji izlazi u Engleskoj, jasno precizirao svoje stanovište. On je na početku log razgovora rekao:

> Hrvatski narod hoće da bude svoj gospodar. Hrvati hoće radi toga imati svoju vlastitu državu. Srbi, ili točnije rečeno Srbijanci, prikazuju taj osjećaj i tu težnju hrvatskoga naroda kao nešto upereno protiv Srba i Srpstva, što nije ni najmanje točno. Hrvati su htjeli i borili se za svoju državu i daleko prije nego je postojala Jugoslavija... Ako ima danas spora izmedju Srba i Hrvata to je u stvari borba Srba da zadrže svoju vlast nad Hrvatskom i hrvatskim narodom, i s druge strane borba Hrvata da se srpske vlasti nad Hrvatskom i hrvatskim narodom riješe i dodju do svoje samostalne hrvatske države, koja će u medjunarodnom svijetu biti jednakopravni faktor sa Srbijom.(183a)

Od užih suradnika dra Mačeka iz predratnog razdoblja, u emigraciji živi još dr. Josip Torbar. On se drži po strani i šutnjom prikriva svoj politički stav.

U Hrvatskoj su još na životu od užih Mačekovih suradnika Košutić, Šutej i Bariša Smoljan. Njima je danas onemogućen bilo kakvi politički rad.

Svih šest prvaka HSS danas su prešli šesdesetu godinu života. Već po tome, bez obzira na politički program, stranka se nalazi u krizi. Maček je rodjen 1879., Smoljan 1888., Šutej i Torbar 1889., Košutić 1893. i Krnjević 1895.

HSS je u medjuratnom razdoblju 1918.-1941. stekla ugled kod zapadnih demokratskih država i bilo bi od velike koristi, da taj politički kapital ne bi bio ututanj. HSS ima mogućnosti lakše i uspješnije djelovati u svjetskim središtima: Washingtonu, Londonu, Parizu, Bonnu i Rimu, nego ostale hrvatske političke snage. Bilo bi od velike općehrvatske koristi, kad bi dr. Vladko Maček shvatio ovu, vjerojatno posljednju mogućnost HSS, da se modernizira i reformira, te zajedno s drom Jurjem Krnjevićem pokazao svjetlije vidike napaćenom narodu i hrvatskoj emigraciji diljem svijeta.

IV.

Ustaški pokret poslije 1945. u neprekidnom je raspadanju. Dr. Ante Pavelić nije bio shvatio, da je njegovo vrijeme prošlo, i da je trebao potaknuti mladje snage, da okupe hrvatske nacionaliste iz ustaških redova na jednom suvremenom, novom i demokratskom temelju. Kavranova akcija, Hrvatska Državotvorna Stranka, izbacivanje profesora Vinka Nikolića i dr. Franje Nevistića iz uredništva Hrvatske, obnova Hrvatske vlade, spletke u vezi s časopisom I z b o r , tajni pregovori sa Stojadinovićem, prekid s Luburićem, stvaranje Vijeća Hrvatskog Oslobodilačkog Pokreta i izbacivanje dra. Vjekoslava Vrančića — sve su to jalovi potezi Pavelićeve emigrantske politike, koju će jednom trebati kritički analizirati. Oni dokazuju samo jedno, da je dr. Ante Pavelić živio sve do svoje smrti, 28. prosinca 1959., u predratnoj prošlosti i da ništa nije naučio od svoje katastrofalne ratne politike.

Poslije Pavelićeve smrti, čini se, nema nijedne osobe, koja bi mogla naslijediti njegov autoritet medju njegovim pristašama. Vjerovatno će se hrvatski borci i idealisti, koji su slijedili dra Antu Pavelića do njegove smrti, u skoroj budućnosti priključiti jednoj od državotvornih demokratskih političkih grupa, proizišlih iz nacionalističkog pokreta, ili će se još jedna takva grupa posebno organizirati. Ustaštvo i Ustaški pokret trebalo bi ostati hrvatskom povijesnom pojavom od 1930. do 1959.

U emigraciji još djeluju tri političke skupine, koje su se razvile iz nacionalističko-ustaškog gibanja 1929.-1945. To su: Hrvatski Narodni Odbor u Münchenu, Hrvatska Republikanska Stranka i Demokratski Odbor u Buenos Airesu.

Hrvatski Narodni Odbor u Münchenu nalazi se više ili manje u krizi od svoga postanka 1950. Njegove tri središnje ličnosti, dr. Branko Jelić, dr. Stjepan Buć i dr. Mate Frković, previše su povezani s prošlošću, a da bi mogli shvatiti hrvatsku sadašnjicu i realno gledati u hrvatsku budućnost. Taj je odbor imao sve preduvjete, da se razvije u jednu široku, mladu, snažnu i poletnu hrvatsku političku skupinu. Širok, slobodarski i tolerantni stav samo bi bio podigao ugled Jelića, Buća i Frkovića. To oni još ne shvaćaju. Da li će se HNO uspjeti reformirati, teško je reći. Sklon sam negativnom odgovoru. Mlade snage, koje su okupljene u tom odboru, trebale bi misliti na stvaranje nove organizacije.

Hrvatska Republikanska Stranka osnovana je 1951. u Buenos Airesu pod predsjedništvom profesora Ivana Oršanića. Dr. Ivo Korskjr je uz Oršanića najvažnija ličnost stranke. Stranka je svoj rad ograničila na izdavanje časopisa Republika Hrvatska i održavanje predavanja i diskusija iz suvremene hrvatske političke problematike. Šteta je, što se ta aktivna i pozitivna grupa ne nalazi na području koje velike demokracije, da može svakodnevnim iskustvom upoznati njezino djelovanje: složenost demokratskog društva, kompliciranost političkih odluka i djelovanja različitih organiziranih snaga u slobodnom društvu.

Hrvatski Demokratski Odbor organiziran je u Buenos Airesu 1957. godinu dana poslije prekida Pavelića s Luburićem. To su hrvatski rodoljubi, koji su se uglavnom razočarali u dru Anti Paveliću posljednjih godina. Odbor još nema svoje jasne fizionomije, ni jačih predstavnika. Sudeći prema izjavama, odbor je spreman pomoći svaku pozitivnu hrvatsku akciju na liniji samostalne hrvatske države.

V.

Jugoslavenska Muslimanska Organizacija, politička stranka hrvat, skih muslimana, ušla je u krizu tokom prošlog rata, kao i ostale hrvatske stranke. Većina njenih narodnih zastupnika suradjivala je na izgradnji hrvatske države. Njen predsjednik dr. Džafer Kulenović bio je podpredsjednikom hrvatske državne vlade. Ustaška politika u Bosni i Hercegovini bila je kritizirana od većeg dijela muslimanskih predstavnika. Tjednik Osvit (Sarajevo) bio je javno glasilo kritičnog muslimanskog stava. Poslije rata u emigraciji Kulenović je nastavio suradnju s Pavelićem, i do svoje smrti, 3. X. 1956., bio je smatran predsjednikom hrvatske državne vlade u izbjeglištvu. Kulenovića je slijedio manji broj hrvatskih muslimana u emigraciji.

Mladje muslimanske snage organizirale su 1950. Društvo bosansko-hercegovačkih i sandžačkih Hrvata muslimana u Denholme, Engleska. Društvo je bilo osnovalo neke vrsti svojih ogranaka diljem svijeta, te je od društvenog odbora u Engleskoj i predstavnika tih ogranaka bio organiziran

Glavni odbor. Društvo je najuže suradjivalo i suradjuje s drom Jurjem Krnjevićem i preko njega s HSS. Ta je društvena linija bila kritizirana od strane mnogih Hrvata muslimana, posebice intelektualaca. Njihovo je stanovište bilo, da se Hrvati muslimani trebaju organizirati kao samostalna snaga, bez užeg povezivanja bilo s kojom drugom hrvatskom strankom. Smjer Društva došao je u ozbiljnu krizu, kad je u lipnju 1955. g. Vlaho Raić objavio pismo, koje mu je 1953. uputio dr. Vladko Maček, povodom izdanja Raićeve knjige: "Hrvatska i Srbija". U tom pismu Maček je medju ostalim rekao:

> Vi [Raić] ste se dotakli pitanja razgraničenja. Držim da ste veliki optimista, kada mislite, da bi plebiscitom Bosna pripala Hrvatskoj. Ja se bojim, da bi se u Bosni i Hercegovini kod plebiscita opredjelilo za Hrvatsku tek ono, što se je opredielilo kod izbora 1938. Muslimani stoje svi na stanovištu "autonomne" Bosne, pa im je to dr. Krnjević, (držim iz propagandističkih razloga) koncedirao, dodavši naravno da ima biti ta autonomija unutar Hrvatske. Bojim se ali, da se autonomna Bosna ne će htjeti uklopiti ni u Hrvatsku ni u Srbiju, nego će htjeti ostati nešto posebna.(184)

Politika suradnje muslimana s HSS doživjela je daljnji udarac nenadanom smrću profesora Hazima Šatrića, 30. XII. 1957., idejnog predstavnika te suradnje. Društvo i nadalje nastavlja usku suradnju s drom Jurjem Krnjevićem, ali ga na tom putu ne slijede ostali Hrvati muslimani, naseljeni diljem svijeta.

Stanovište Društva Hrvata muslimana u Engleskoj bilo je naglašeno u rezoluciji, koja je bila donesena u travnju 1950., prigodom osnivanja Društva. Politički dio te rezolucije glasi:

> Temeljna načela ove organizacije su:
> 1. Hrvatska Država u povjesnim i etničkim granicama.
> 2. Federativna Bosna i Hercegovina u Hrvatskoj Državi.
> 3. Pripojenje Sandžaka Bosni i Hercegovini.
> 4. Osnovne demokratske slobode za svakog gradjanina bez razlike vjere, spola i uvjerenja.
> 5. Slobodno i tajnim glasanjem birati narodne predstavnike.
> 6. Raditi za socijalno, kulturno i zdravstveno podizanje musliman skog življa.
> 7. Boriti se svim sredstvima dostojnih čovjeka protiv nasilja i agresije ma s koje strane dolazili.
> 8. Živjeti u slozi i ljubavi sa svim lojalnim gradjanima Hrvatske.(185)

Na inicijativu "Vjersko-kulturne zajednice evropskih muslimana u Argentini", u kojoj su brojčano najjači Hrvati muslimani, osnovan je privremeni "Središnji odbor bosansko-hercegovačkih i sandžačkih muslimana u emigraciji". Odbor je započeo radom 1. siječnja 1959. Glavne ličnosti u tome odboru bile su: dr. Smail Balić iz Beča, privremeni predsjednik, Enver Mehmedagić iz Buenos Airesa, privremeni tajnik, i Derviš Sehović iz Pariza.

U odboru su bili zastupani i Hrvati muslimani naseljeni u Engleskoj, preko Mehmeda Bašića i Asima Lepića.(186) Tokom 1959. iz odbora je istupio njegov predsjednik dr. Smail Balić i sama "Vjersko-kulturna zajednica evropskih muslimana u Argentini".(187) Na inicijativu privremenog tajnika Envera Mehmedagića i Derviša Šehovića, privremeni Središnji odbor organizirao je Prvi kongres bosansko-hercegovačkih i sandžačkih muslimana u emigraciji, održan u Münchenu 28. i 29. prosinca 1959. Kongres je trebao izabrati stalni Središnji odbor i dati smjernice za rad i okupljanje Hrvata muslimana u emigraciji. Medjutim je kongresu prisustvovalo tek petnaest osoba, od kojih su se petorica povukla prije konca vijećanja. Prisutni nisu uzeli u obzir pismene upute Hrvata muslimana, koji nisu mogli prisustvovati kongresu, i uglavnom su izabrali odbor izmedju sebe. Odbor, izabran na tom vijećanju, nije se poslije kongresa uopće predstavio javnosti s nekom izjavom. Enver Mehmedagić, iako nije bio prisutan, izabran je u odbor, ali je izjavom od 20. veljače 1960. osudio rad kongresa kao nedemokratski. Središnji odbor, koji je kongres sazvao, nije priznao novi odbor, nego je 25. veljače započeo unutrašnje izbore za Izvršno vijeće Središnjeg odbora. Sastav novog Izvršnog vijeća Središnjeg odbora, izabranog pismenim putem, objavljen je 1. svibnja 1960. U njemu su glavne osobe: Profesor Alija Horić iz Kanade, predsjednik; Enver Mehmedagić iz Argentine, prvi podpredsjednik; Alija Kuštrić iz Sjedinjenih Američkih Država, drugi podpredsjednik i Derviš Šehović iz Francuske, glavni tajnik. U vijeću su još zastupani muslimani iz Belgije, Holandije, Italije, Švedske i Libana. U njemu nema muslimanskih predstavnika iz Njemačke i Engleske. Novo Izvršno vijeće Središnjeg odbora trebalo bi nastojati uspostaviti suradnju s osobama iz odbora, koji je bio izabran u Münchenu, te zajedno s njima i s predstavnicima muslimana iz Engleske započeti ustrajnim radom na afirmaciji Hrvata muslimana u hrvatskom emigrantskom životu i svjetskoj javnosti.(187a)

Iz neuspjeha kongresa u Münchenu mogu se za budući rad povući dva zaključka. Nije poželjno aktivno učestvovanje hrvatskih katoličkih političkih grupacija u vijećanjima Hrvata muslimana. Prisustvo i sudjelovanje skoro cijelog Izvršnog vijeća Hrvatskog Narodnog Odbora iz Münchena na kongresu bilo je više na uštrb nego na korist hrvatske narodne borbe. Drugi zaključak, koji se nameće, jest, da ne može biti muslimanskog predstavništva u emigraciji bez jasne muslimanske hrvatske orijentacije.

Nekoliko hrvatskih muslimanskih intelektualaca, koji u pogledu hrvatske muslimanske, nacionalne i državne, orijentacije žele biti nejasni i neutralni, trebali bi ponovno ispitati svoje poglede.

Izuzevši nekolicinu intelektualaca, svi se muslimani u emigraciji izjašnjuju kao Hrvati. Hrvati katolici trebaju potpomoći akcije i okupljanje svoje braće muslimana, te u stvaranju političkih programa i davanju izjava uzeti u obzir njihove interese i želje.

VI.

Početkom 1958. počeli su najnoviji hrvatski emigranti izdavati mimiografirani mjesečnik Hrvatski bilten, koji od početka 1959. izlazi kao mjesečne novine Nova Hrvatska. To je novi, svježi glas u hrvatskoj emigraciji i, čini se, možda početak jačeg zahvata mladjih snaga u hrvatsku politiku.

Od konca 1953. Roko Kaleb izdaje u Münchenu mjesečne novine Hrvatska Zora. Stojeći na načelu hrvatske narodne individualnosti, on želi hrvatsku narodnu i državnu ideju zaštititi u širem jugoslavenskom okviru. Pametno i trijezno, s gornjih premisa, prosudjuje jugoslavenstvo. Njegova je politička parola: Savez Južnoslavenskih Država. U hrvatskoj narodnoj zajednici pojava "Hrvatske Zore" u toliko je pozitivna, ukoliko uspijeva Jugoslavene hrvatskog podrijetla vratiti natrag hrvatstvu i ukoliko pomaže Srbima trjeznije gledati na hrvatsku političku problematiku. Pogledi ove grupe trebali bi u hrvatskoj emigraciji biti susretani s poštenom i otvorenom kritikom, kako dolikuje pripadnicima jednog istog kulturnog naroda.

Hrvatska inteligencija u emigraciji uglavnom živi i djeluje van gornjih političkih snaga i skupina. Pojedinci se snalaze kako znadu i mogu. Općenito govoreći, hrvatska je inteligencija spremna pomoći svaku pozitivnu hrvatsku akciju. Izdavanje Hrvatske Revije i Croatia Press, pojedinih knjiga, uz osobne materijalne žrtve, te emisije Radio Madrida služe na čast malobrojnim hrvatskim intelektualcima, koji nisu zaboravili svoje rodne grude.

ZAKLJUČAK

O MAČEKOVOJ AUTOBIOGRAFIJI

Mačekova autobiografija namijenjena je, uglavnom, američkoj publici, narodima engleskog govora i vanjskopolitičkim stručnjacima, koji vladaju engleskim jezikom. Takva namjena diktirala je obradu knjige, pa je Mačekova kratkoća na mnogim mjestima potpuno razumljiva. U tom smislu treba shvatiti i našu kritiku u ovoj raspravi.

Maček je bez uljepšavanja prikazao pošteno i iskreno svoju politiku i svoje poglede na svjetsku i domaću situaciju. Bez sumnje, Mačekovo je djelo do sada najbolja knjiga o hrvatskom pitanju na engleskom jeziku. Jedini prigovor općenite naravi mogao bi se staviti na posljednje poglavlje, što nije u pogledu hrvatskih težnji za samostalnom hrvatskom državom jasnije i otvorenije. Ali, tko pozna američki i anglosaksonski način diskusije i pisanja, ni to ne će ocijeniti velikim propustom, jer, bez sumnje, cijela knjiga nameće takav zaključak.

Dr. Vladko Maček slavio je na 20. srpnja 1959. osamdesetgodišnjicu svoga života u Washingtonu, glavnom gradu SAD. Cijeli njegov život bio je protkan humanošću i kršćanskim načelima. U sredjenijim prilikama, u jednoj samostalnoj hrvatskoj državi, Maček bi bio idealan predsjednik republike, čiji rad treba biti objektivno prosudjivanje i uskladjivanje sviju nacionalnih političkih snaga. U teškim prilikama, u kojima se je hrvatski narod našao, on je nastojao popraviti položaj svoga naroda prema svom najboljem shvaćanju i mogućnostima. Nije uspio, ali i njegov neuspjeh dio je hrvatskog povijesnog iskustva i tragedije. Stoga bismo zaželjeli, da Svemogući dade dru Vladku Mačeku još snage i vremena, da napiše opširno svoje uspomene i iskustva na hrvatskom jeziku za sadašnja i poznija hrvatska pokoljenja. Zaželjeli bismo, da njegova posljednja riječ, njegova politička oporuka, bude svesrdna i otvorena potpora u borbi za samostalnu hrvatsku republiku, sagradjenu na načelima kršćanstva i islama, humanim načelima političke i ekonomske demokracije.

P O G O V O R I

Godina 1895. predstavlja početak novog odsjeka hrvatske povijesti. Takvom je označuju: spaljivanje madjarske zastave i rascjep Hrvatske Stranke Prava. Spaljivanje madjarske zastave imalo je za posljedicu odlazak većeg broja hrvatskih sveučilištaraca u Prag i preorijentaciju mladje generacije prema fikciji hrvatsko-srpskog jedinstva. Rascjep Hrvatske Stranke Prava doveo je u krizu tadašnju najjaču hrvatsku stranku, što je imalo za posljedicu krizu hrvatske politike. U ovoj raspravi nastojao sam kritički osvijetliti i analizirati glavne političko-državne ideje hrvatske politike u razdoblju 1895.-1945., ukoliko je to bilo moguće na temelju kratkog studija i škrtih izvora. Svijestan sam, da ova rasprava ima mnogo manjaka, te je smatram samo prvim nacrtom za jednu opširnu povijest toga razdoblja. Da bi takvu povijest bilo moguće napisati, potrebno je, da svi živi sudionici, koji su djelovali u ovom razdoblju, napisu svoje uspomene, ne iz sadašnje perspektive, nego iz perspektive vremena, u kojem su djelovali i radili. U tom smislu bit ću zahvalan svakome onom, koji se bilo javno, bilo privatnim pismom osvrne na ovu raspravu, upozori na njene propuste u činjenicama, utiscima ili sudovima.(188)

Uz političku povijest trebat će proučiti ekonomski i socijalni razvitak hrvatskog naroda u ovom razdoblju. Bez uvida u ta dva područja ne može se u cijelosti ocijeniti hrvatski povijesni razvitak 1895.-1945. U tom je razdoblju započeo svojim radom i djelovao sve do 1945 hrvatski katolički pokret. Takodjer su počele radom i djelovale socijalističke stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, Bosni, Dalmaciji i Istri. Bio se je razmahao protuvjerski liberalizam i antiklerikalizam. Hrvatska kultura i kulturne ustanove takodjer su dio tadašnje hrvatske problematike. Sve te pojave zaslužuju proučavanje, analizu, kritiku i ocjenu.

Vanjskopolitička, evropska i svjetska situacija takodjer nije uzeta u obzir kod pisanja ove rasprave. Mali narodi, u koje spada hrvatski narod, ne mogu utjecati na odnose velikih sila, ali njihovi odgovorni političari trebaju neprestano voditi računa o svjetskoj situaciji. To posebice vrijedi za neoslobodjene male narode, medju koje takodjer spada hrvatski narod. Hrvatski političari trebali bi nastojali iskoristiti svaku situaciju, da bi se hrvatski narod oslobodio i uspostavio svoju državu. U vanjskoj politici nema prijateljstva i simpatija, nego su odlučni u prvom redu interesi pojedinog naroda i države. U ratnim situacijama, kad postoje blokovi velikih sila u borbi, mali narodi trebaju u prvom redu nastojati zaštititi

svoje interese i politiku voditi u alternativama, a ne igrati samo na jednu kartu. To znači, da u ratnim zbivanjima svjetskih razmjera političari jednog malog naroda trebaju biti svijesni, da — iako časovito stoje u protivnim ratnim taborima — moraju imati pred očima isti cilj: kako najbolje pomoći svome narodu. Ako budu pred očima imali taj zajednički isti cilj, onda će moći izmedju njih biti dodira, diskusije i suradnje. Onda će znati naći načina, da zajednički suradjuju, iako se nalaze u protivnim vanjskopolitičkim taborima. Gornje misli trebale bi biti kriterijem za povijesno prosudjivanje hrvatske politike u Prvom i Drugom svjetskom ratu.

Hrvatska povijesna nauka do sada je, uglavnom, obradjivala povijest za vrijeme narodnih vladara i ponešto ostala udaljena stoljeća hrvatske povijesti. Novije doba hrvatske povijesti od 1790. do danas skoro je potpuno neobradjena njiva. Hrvatski povjesničari nisu mogli proučavati to razdoblje *sine ira et studio*, da se ne bi zamjerili vladajućim režimima, o kojima je ovisila njihova egzistencija. Po prvi put u našoj povijesti postoji mogućnost, da taj manjak hrvatske povijesne nauke na domaćem tlu ispuni, odnosno nadoknadi, hrvatska emigracija. Ima već nekoliko mladjih Hrvata, koji su se posvetili izučavanju povijesti, i koji bi trebali pridonijeti svoj obol hrvatskoj nauci, a ne samo nauci onih zemalja, čiji su gradjani nedavno postali.

Hrvatska povijesna nauka na domaćem hrvatskom tlu ne bi smjela potpuno zapustiti hrvatsko devetnaesto i dvadeseto stoljeće. Prvi zadatak trebao bi biti sustavno sakupljanje i objavljivanje primarnih izvora. Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti trebao bi početi sustavnim skupljanjem ostavština hrvatskih političara i javnih radnika, kao što to radi Institut za književnost, sakupljajući ostavštine i rukopise hrvatskih književnika. Trebalo bi potaknuti bivše aktivne hrvatske političare i javne radnike, da pišu svoje memoare, i omogućiti potpunu slobodu izražaja u njima. Ti memoari ne bi nužno trebali biti pisani za tisak, odnosno za objavljivanje, nego bi ih se moglo pohraniti u arhive, za kasniju upotrebu i objavljivanje Zahvaljujući sadašnjoj političkoj situaciji, dr. Vaso Bogdanov postao je sveučilišnim profesorom "novije historije naroda Jugoslavije".(189)On se, uglavnom, bavi poviješću od 1790.-1918. Njegova bi dužnost bila, u prvom redu, sakupljanje i objavljivanje izvora za to razdoblje. Imam utisak, da on želi biti objektivan u hrvatsko-srpskom sukobu. Ali početna premisa njegovog povijesnog rezoniranja može samo još Više zavaditi Hrvate i Srbe, a ne dovesti do normalnih odnosa medju njima. Naime, Bogdanov prikazuje borbu za hrvatsku slobodu i samostalnu državu kao reakciju, regres, a borbu za jugoslavenstvo i jugoslavensku državu proglasuje progresom, napretkom, logičnim povijesnim tokom. Hrvatsko povijesno iskustvo od 1918. do danas potpuna je negacija te teze. Takva polazna točka njegovog rezoniranja, uz činjenicu, da je on, Srbin iz

Pančeva, zasjeo na katedru hrvatske nacionalne povijesti,(190) da je postao nasljednikom Mesića, Smičiklasa, Šišića i Barade, može samo pogoršati hrvatsko-srpske odnose. Bogdanovljevo pisanje većim dijelom ima značaj novinarstva, bez temeljitog je povijesnog studija i temeljeno na škrtim sekundarnim djelima, te ne može podnijeti ni metodološki iole ozbiljnu kritiku.(191)

Hrvatskom narodu, kao svakoj živoj zajednici, potrebna je kritika i analiza njegovog nedavnog života, jer je današnjica samo rezultanta neposredne prošlosti. Već su stari Rimljani rekli, da je povijest učiteljica života. U slučaju hrvatskog naroda to znači, da upoznavanje nedavne prošlosti, pogrješaka, propusta i uspjeha, tamnih i svijetlih strana, može biti samo od koristi za sadašnja i buduća pokoljenja.

B I L J E Š K E

POGOVOR PRETISKANOM IZDANJU

1 Milan Ristović, »Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom (1941-1943)«, *Istorija 20. veka* (Beograd), god. I (1983.), broj l, 59-72 i Milovan Ristović, »Ivan-Vanča Mihailov između Nezavisne Države Hrvatske i Bugarske (1941-1944)«, *isto,* IV (1986), 1-2, 139-152.

2 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (Beograd: Vojnoistorijski Institut, 1949-1986), 173 knjige u 15 tomova: Tom I, *Srbija* (uključivši Vojvodinu, Srijem, Sandžak i Kosovo), 21 knjiga; Tom II, *Vrhovni Štab,* 15 knjiga; Tom III, *Crna Gora,* 10 knjiga; Tom IV, *Bosna i Hercegovina,* 35 knjiga; Tom V, Hrvatska, 39 knjiga, Tom VI, *Slovenija,* 19 knjiga; Tom VII, *Makedonija,* 4 knjige; Tom VIII, *Dejstva na Jadranu,* 3 knjige; Tom IX, *Partijsko-politička dokumenta,* 9 knjiga; Tom X, *Jugoslavensko ratno vazduhoplovstvo,* 1942-1945, 2 knjige; Tom XI, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, 4 knjige; Tom XII, *Njemačka dokumenta,* 4 knjige; Tom XIII *Italijanska dokumenta,* 3 knjige; Tom XIV, *Dokumenta četničkog pokreta Draže Mihailovica, 1941-1945,* 4 knjige i Tom XV, *Mađarska dokumenta,* 1 knjiga.

3 Stanko *Lasić, Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži,3* knjige (Zagreb: Globus, 1989), Knjiga treća ima podnaslov: *Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10.4.1941-8.5.1945),* a u njoj je posebice važno poglavlje 5., 110-133, u kojem se donosi popis svih važnijih publikacija i Knjiga u vrijeme NDH. Lasić, u uvodnim mislima tome poglavlju, kaže: »Ostaje mi nada, da će možda... biti moguće smirenije istraživati povijest kulture u doba NDH. Vjerujem da će ovaj bogat i zanimljiv predmet privući književne povjesničare svih metodoloških orijentacija i da će oni u njemu otkriti stvari koje i ne slute« (111). Lasić ističe *Plavu Reviju (1941 .-1943.) i polumjesečnu novinu Plug* (1944.) kao glasila mladih književnika. *Zapazio* je, da je Milivoj Karamarko uređivao, zapravo i osnovao, tjednik *Ustašku Mladež,* koji se je pojavio ljeti 1941. kao prilog tjedniku *Ustaša.* Od početka 1942. *Ustaška Mladež izlazi* kao samostalni tjednik pod Karamarkovim uredništvom. Početkom 1943. Karamarko odlazi na studije u Berlin i prestaje biti urednikom *Ustaške Mladeži.* Naslovnu stranicu *Ustaške Mladeži* u godištu 1942. stilizira je Ljubo Babić, poznati hrvatski slikar. Urednik kulturne rubrike *Ustaške Mladeži* kroz 1942. bio je mladi hrvatski pjesnik Dražen Panjkota i u njoj surađuje priličan broj mladih književnika. Karamarko je postao sveučilišnim stožernikom Ustaškog Pokreta početkom siječnja 1944. i uskoro pokrenuo polumjesečnu novinu *Plug.* Dakle, godište 1942. *Ustaške Mladeži* može se označiti predhodnikom *Pluga.*

4 *Šišić je objavio pet debelih knjiga, na ukupno 2290 stranica, u toj seriji i to: Korespodencija Rački-Strossmayer: O stogodišnjici rođenja Franje Račkoga,* 4 knjige (Zagreb: JAZU, 1928-1931), te *Josip Juraj Strossmayer: Dokumenti i korespodencija,* Knjiga prva, *1815-1859* (Zagreb: JAZU, 1933).

5 Ante Starčević, »Pisma Magjarolacah«, *Hervatska* (Zagreb), 1869 192.

6 Strossmayer Račkome, 10.IV.1884., F. Šišić, ur., *Korespondencija Rački-Strossmayer,* III, 118.

7 Franjo Rački, »Zablude srpske politike«, *Obzor* (Zagreb), 18.-22.II.1886., pretiskano u: Dr. Vladimir Košćak, priredio, *Josip J. Strossmayer/ Franjo Rački: Politički Spisi* (Zagreb: Znanje, 1971.), 483.

8 Govor na skupštini u Borongaju, zagrebačkom predgrađu, 14.IV.1923., J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske, 1918-1929* (Zagreb: Velzek, 1938.), 321.

9 Charles Rivet je tu izjavu objavio u uglednom francuskom dnevniku *Le temps* od 1. travnja 1919., a preveo ju je nepoznati službenik beogradskog ministarstva unutrašnjih poslova, u svome izvještaju ministru Svetozaru Pribićeviću od 15. srpnja 1919. Toga je službenika Pribićević poslao u Bosnu, da ga izvjesti o tamošnjem stanju. Izvještaj je sačuvao Dr. Ante Trumbić i pohranio među spise Jugoslavenskog Odbora, koji se nalaze u Arhivu JAZU, JO, 85, 18. Izvještaj donosi djelomično u sažetku odnosno citatima Dr. Atif Purivatra, *Jugoslavenska Muslimanska Organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Sarajevo: Svjetlost, 1974.), 86-90, Čauševićeva izjava, 90. I taj bi izvještaj trebalo objaviti u cijelosti.

10 *Isto,* 94-95. Purivatrina knjiga na mnogo mjesta govori o progonima, zlostavljanjima i ubijanjima muslimana Bosne i Hercegovine i Sandžaka.

11 Tjednik *Danas* (Zagreb), 11. lipnja 1991., 65. Citat je iz Krležinog eseja, »Stjepan Radić na odru 8. VIII.1928.«, objavljenog u knjizi, *Deset krvavih godina.* Do danas nema nijedne povjesne studije o ubijstvima i fizičkim zlostavljanjima hrvatskih vojnika zarobljenika u Rusiji u Prvom svjetskom ratu, koji nisu htjeli postati srpski dobrovoljci.

12 Ti prilozi *Narodnim Novinama* objavljeni su na stranicama veličine oveće knjige tako da su se mogli uvezati u knjigu. Netko je tih 6044 stranica uvezao u šest knjiga. Uspio sam te knjige kupiti u jednom njemačkom antikvarijatu, ali nažalost knjige 2. i 3. propale su poštom, te posjedujem u mojoj knjižnici knjige l i 4-6, stranice 1-107 i 2597-6044.

13 Mnogi dokumenti u vezi s kupnjom dokumenata u Beogradu i Friedjungovim procesom objavljeni su u kolekciji diplomatskih dokumenata Austro-Ugarske: *Oesterreich Ungarn Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914,* 9 svezaka (Beč: Oesterreichische Bundesverlag, 1929-1930). Ne poznam nijednu hrvatsku povjesnu raspravu, koja je upotrebila te dokumente.

14 Dr. Ljubo Boban, *Kontroverzije iz povijesti Jugoslavije,* 3 knjige (Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1987-1990), str. 309-442 u knjizi 1., str. 278-391 u knjizi 2. i str. 275-345 u knjizi 3. Prema svjedočanstvu Dra Vlastimira Stojanovića, Adam Pribićević brat Svetozarov, prvooptuženi na veleizdajničkom procesu protiv Srba u Zagrebu 1909. i prvak Srpske Samostalne Stranke krivotvorio je pismo Dra Prvislava Grisogona, upućeno nadbiskupu Stepincu, početkom 1942.: Boban, II, 306.

O MAČEKOVOJ AUTOBIOGRAFIJI

1 Vladko Maček, *In the Struggle for Freedom.* Translated by Elisabeth and Stjepan Gaži, New York: Robert Speller & Sons, 1957. 280 ss. — Stranice označene u zagradama u tekstu ove studije dnose se na ovu knjigu.

2 M. Petanjek kaže, da se je Mačekova majka zvala Ida Matasović i da je Vladka od milja nazivala Adek. M. Petanjek, *Dr. Vladimir Maček* (Zagreb: Binoza, 1937., *passim.* — Još dvije knjige, koje su 1930-tih godina izišle o Mačeku i njegovu radu (Mirko Glojnarić, *Vodja Govori* i Božidar Murgić, *Dr. Vlatko Maček)* nisam mogao dobiti ovdje u New Yorku.

3 M. Petanjek, *ibidem,* s. 53.-59. — Stevo Osterman tvrdi, da je Maček tamo suradjivao pod pseudonimom Plješivički. St. Osterman. "Milutin Cihlar Nehajev kao Nadaš (Iz oveće radnje o 'Nadaškom pokretu')", *Hrvatska Revija* (Zagreb), g. 14., br. 4., travanj 1941., s. 194.

4 Na 23. III. 1883. Starčević piše u dnevniku *Sloboda* (Sušak):

"Pisac pita kakvo smo stajalište 2auzeli naprama pučanstvu, koje se u Hrvatsko] izdaje za srbsko. Mi smo naprama njemu zauzeli sasvim isto stajalište, koje i naprama bilo kojemu drugomu pučanstvu.

U svakoj zemlji ima pučanstva različnih jezikom, vjerom, pasminom i t.d., pa se po tom i različnimi imeni zovu. I u Hrvatskoj ima pučanstva talijanskoga, židovskoga, ciganskoga i t. d.

Mi ne uvidjamo, da ti nazivi obćenitosti stanovničtva ili domovini škode. Dok je tako, naše je načelo: te nazive ne otimati ni narivavati; neka ih svatko rabi i mijenja, kako hoće.

……..

... mi iskreno ljubimo i za brata držimo i Srba, i Njemca, i Talijana, i Zida, i Ciganina, i Luterovca, i t. d., svakoga tko radi za obćenito dobro svega naroda i ciele domovine; a plašimo se jednako i Hrvata i Srba i t. d., svakoga tko je proti... skupnim svetinfam." (A. Starčević, *Izabrani Spisi,* Priredio B. Jurišić, Zagreb: HIBZ, 1943., s. 248.)

5 Maček je tako pričao Vladi Singeru, koji je bio zajedno s njime utamničen u logoru Jasenovcu, u zimi 1941.-1942. Singer je Mačekovo pričanje o tome i o drugim stvarima natipkao na jedanaesf stranica dvostrukog razmaka. Te su bilješke sačuvane i donesene u emigraciju 1945. Radi opreznosti s posljednje je strane istrgano Singerovo ime. Imao sam prilike pročitati te bilješke početkom 1947., kad sam bio na liječenju u bolnici u Klagenfurtu.
Donio mi ih je velečasni Zec, tajnik nadbiskupa Šarića. On mi reče, da je te bilješke donio u emigraciju i predao mu ih g. Ivo Bogdan. Velečasni Zec je kasnije tragično završio u Švicarskoj, i vjerujemo, da su te bilješke sačuvane u njegovoj ostavštini. Mislimo, da je došlo vrijeme, da se one objave. Prema sjećanju mi ćemo se u ovoj raspravi pozivati na te bilješke.

6 Vladko Maček, "Malo uspomena na pok. dr. Antu Radića", *Kalendar Hrvatski Glas* za g. 1955., s. 32. — Iz ovog se članka vidi, da Ante Radić nije bio Mačekov profesor u gimnaziji, premda se to tvrdi, valjda krivnjom prevodioca, u autobiografiji: "Ante Radić had been my professor at the gymnasium..." (s. 43.)

7 Vladko Maček, "Nešto uspomena na Stjepana Radića", *Kalendar Hrvatski Glas za, g.* 1954., s. 34.

8 *Ibidem,* s. 35.

9 M. Petanjek, op. c*it.,* s. 117., i Mirko Glojnarić, *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti.* Zagreb: Velzek, 1940., s. 27., spominju to bez oznake godine. Maček, u meni poznatim djelima, nigdje na spominje svog boravka u Ivancu. čini mi se najzgodnije staviti tamošnji Mačekov boravak iza njegovog povratka iz vojske.

10 Vladko Maček "Tri uspomene", objavljeno u: Stjepan Gazi, ur., *Spomenica na dvadeset godina Hrvatskih Seljačkih Organizacija u Kanadi* (Winnipeg, Kanada: Glavni odbor Hrvatskih Seljačkih Organizacija u Kanadi, 1952.), s. 15.-16.

11 Vladko Maček, "Sličica iz djačkih vremena", *Kalendar Hrvatski Glas* za *g.* 1957., s. 55.

11a Neodvisna Narodna Stranka osnovana je 15. lipnja 1880. Mato Mrazović i drugovi, nezadovoljni politikom bana Ladislava Pejačevića, istupili su toga dana iz Narodne Stranke, koja je pomagala Pejačevićevu vladu. Od 1880. do 1902. stranka se nalazi u opoziciji i 1890-tih godina stalno pokušava uspostaviti usku suradnju sa Strankom Prava. Glasilo stranke bio je dnevnik *Obzor,* te se zbog toga stranka obično nazivala obzoraškom ili Strossmayerovom. Uz Matu Mrazovića, koji umire 1896., glavni su predstavnici stranke dr. Marijan Derenčin i dr. šime Mazzura.

12 Stranka se je od 1904. do prosinca 1918. tako nazivala. Tada mijenja ime m Hrvatska Republikanska Seljačka Stranka, pod kojim se imenom bori do ožujka 1925. Posljedica tadašnje aporazumaške politike bila je ponovna promjena imena stranke. Od tada je stranka poznata kao Hrvatska Seljačka Stranka.

13 Do tada je pravaštvo već prošlo dvije faze. U prvoj fazi 1861.-1871. pravaštvo se radja i formira. Kao stranka počinje funkcionirati tek 1868. stvaranjem svoga glasila. Duša tadašnjeg pravaškog gibanja bio je Eugen Kvaternik. Ante Starčević je već tada bio povučeni učitelj i vodja stranke, koji se ne bavi sitnom političkom taktikom, kortešacijom i dnevnim pitanjima. To je razdoblje završilo Rakovičkim ustankom, listopada 1871. Slijedećih sedam godina stranka ne postoji i ne kandidira na izborima 1872. i 1875.

Druga faza pravaštva započinje s obnovom stranke 1878. i traje do rascjepa stranke, listopada 1895. Starčević u toj fazi uživa isti položaj kao i u prijašnjoj. David Starčević i Fran Folnegović glavni su organizatori stranke u tom razdoblju. David Starčević, koji je bez sumnje imao velikog utjecaja na Antu Starčevića, bio je uništen moralno, materijalno i fizički od Khuenovih sudskih organa poslije 1885. Dr. Josip Frank, nezavisni kandidat na izborima 1884. i 1887., približava se tada pravaštvu i ulazi u stranku prosinca 1890. Od 1. siječnja 1892. Frank preuzima u svoje ruke pravaško dnevno glasilo *Hrvatsku.* Njegov utjecaj na Antu Starčevića u tim godinama postaje odlučujući. Vjerojatno bez sudskog umorstva nad Davidom Starčevićem, Frank nikada ne bi bio postigao takav utjecaj u stranci.

U drugoj fazi pravaštvo je postalo ne samo glavnom opozicionom strankom nego pravim pokretom. Osvojilo je nezavisno gradjanstvo i sveučilištarce. Plejadu novih hrvatskih književnika (Kumičić, Kovačić, Gjalski, Kranjčević, i t. d.) odnjihalo je pravaštvo. Većina kasnijih grobara hrvatske državnosti koncem 1918. bili su tada takodjer oduševljeni pravaši.

14 Eugen Kvaternik je predvidjao razvitak nacionalne svijesti kod širokih narodnih slojeva i već 1861. preporučio banu Šokčeviću osnivanje Hrvatske Pravoslavne Crkve. (Kvaternikov Dnevnik, 3. XII. 1861., kako je naveden u: Kerubin Šegvić, *Prvo progonstvo Eugena Kvaternika,* Zagreb 1907., g. 10.). U prvoj fazi pravaštva jedna od glavnih pravaških snaga bilo je pravoslavno pučanstvo Like i Korduna, koje je tada bez sumnje u svojoj većini imalo hrvatsku nacionalnu svijest. Potrebno je istaknuti, da su pravoslavci s Korduna predstavljali ogromnu većinu prisutnih na prvoj proslavi Zrinsko-Frankopanske urote u Maksimiru u Zagrebu, travnja 1871. Tu je proslavu organizirala Stranka Prava i njome započela taj narodni blagdan. Ustanak u^ Rakovici bio je uglavnom poduprt od pravoslavnog pučanstva. Prvi zapovjednik hrvatske ustaške vojske bio je pravoslavac Rade Čuić. Ustaše je blagoslovio i održao službu Božju prota Kosanović.

15 Šime Mazzura i Marijan Derenčin, *Programi oporbenih stranaka u Hrvatskoj,* (Zagreb: Preštampano iz "Obzora", 1894.), s. 31. — Tamo je na s. 31.-32. doslovno naveden taj program, a cijela brošura (obuhvaća 68 stranica) opisuje opširno, kako je do programa došlo.

16 U prvom, nepotpisanom, programatskom članku u *Hrvatskoj Misli* (Zagreb, godina L, br. I., 16. I. 1902.), koju su izdavali Stjepan Radić i drugovi, nova politička generacija ovako formulira svoj program:

"Mladja generacija osjeća jednako kao i stariji naši, da konačni cilj svakoga političkoga rada mora biti ujedinjenje i sloboda hrvatskoga naroda...

…Znamo, da najšira politička autonomija, pače ni potpuna državna samostalnost ne će Hrvatskoj ništa pomoći, ako Hrvati kao narod ostanu tudje sluge u poljodjelstvu, u obrtu i trgovini... Za to se ne zadovoljavamo samo geslom o financijalnoj samostalnosti hrvatske države, nego ćemo u *"Hrvatskoj misli"* u prvom redu buditi smisao za općenitu gospodarsku samostalnost hrvatskoga naroda, jer bez te samostalnosti naše bi financije bile samo zlatan ključ k praznoj blagajni.

Kao što u tom, tako i u političkom životu zahtijevamo u prvom redu realan rad.

…………

Isti taj smisao za realnu politiku ukida za nas pitanje, ima li u Hrvatskoj Srba ili nema. Kad i ne bi bilo narodne svijesti i istoga jezika, svatko, tko ima samo mrvu zdravoga razuma, morao bi uvidjeti potrebu, da je upravo zato, što mi Hrvati i Srbi, (kao državljani jedne hrvatske države) živimo pod istim krovom, jedno od prvih pitanja tražiti s jedne i s druge strane sporazumak i slogu barem u radu za narodnu obranu. Ne nasilje, nego politička zrelost i razvita narodna svijest na jednoj i na drugoj strani izgladit će opreke i utrti put, po kojem će Srbi u Hrvatskoj postati isto tako odlučni branitelji Hrvatske, kao što amo i mi." (s. 3.-4. članak ima naslov: "Hrvatska Misao".) U travnju 1902. Stjepan Radić se je razišao sa svojim drugovima i od tada više ne potpisuje niti suradjuje u *Hrvatskoj Misli.* Taj polumjesečnik dalje potpisuje u ime svojih drugova, kao odgovorni urednik, dr. Lav Mazzura.

Milan Marjanović, kasniji ideolog jugoslavenskog integralizma, ovako piše godine 1903.: "Ideal jake, slobodne i cjelokupne hrvatske države stoji kao ideal sviju Hrvata izvan diskusije". (M. Marjanović, *Hrvatski Pokret, Opažnja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda g.* 1903. Dubrovnik 1903., svezak I., s. 48.).

Kako protumačiti ovu nelogičnost: s jedne strane prihvaćanje hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, a s druge strane borba za posebnu hrvatsku državu, a ne zajedničku hrvatskp-srpsku? čini mi se, da se ta kontradikcija rješava, ako prihvatimo mišljenje, da su ondašnji pristaše hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva mislili zapravo samo na srpsku manjinu u Hrvatskoj, a potpuno zaboravljali Srbijance i Crnogorce, Dakle, hrvatski narod i srpska manjina u Hrvatskoj zapravo su jedan narod. Uključivanje Srbijanaca i Crnogoraca u taj koncept poslije godine 1908. odvodi veliki dio pristaša koncepcije hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva s linije hrvatske državnosti na liniju jugoslavenske državne ideje.

17 Takvom stavu pogodovalo je vrlo skučeno izborno pravo u Hrvatskoj i Slavoniji, prema kojem je tek mali broj seljaka mogao glasovati.

18 Govor na skupštini u Borongaju, 14. IV. 1923. J. Horvat, *Politička Povijest Hrvatske,* 1918.-1929. (Zagreb: Velzek, 1938.), s. 321.

19 Dr. I. Pernar, "Tragedija dr. Beneša", *Hrvatski Glas,* (Winnipeg, Kanada), br. 40. od 28. IX. 1948. Donio sam ovaj dugački citat, jer su stari brojevi novina teško pristupačni. — Taj Radićev put u Prag spominje i Marija ud. Radić ovako: "Koncem iste godine [1918.] svršetkom studenoga odputovao je sam Stjepan Radić ponovno u Prag, da vijeća s predsjednikom češke vlade Švehlom, te da vidi razvoj prilika u čehoslovačkoj. Medjutim su 5. prosinca u Zagrebu buknule krvave demonstracije i to protiv beogradske vlade. A Radić je bio osumnjičen da ja njihov začetnik, makar je bio još u Pragu, te se vratio tek nekoliko dana nakon demonstracija." ("Uspomene i sjećanja na mog nezaboravnog supruga Stjepana Radića", *Kalendar Hrvatski Glas za g.* 1957., s. 45.).

20 Lovre Katić, *Pregled povijesti Hrvata* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1938.), s. 266.

21 Vladko Maček, "Nešto uspomena na Stjepana Radića", *Kalendar Hrvatski Glas za g.* 1954., s. 39.-40.

22 David Hunter Miller, *My Diary at the Conference of Paris* (New York: Vlastita naklada u 40 primjeraka, 1924.-1928. Djelo ima 21 svezak.), svezak IV., Dokument br. 268., "Bilješke o razgovoru izmedju Predsjednika Wilsona, Gosp. Orlanda, Pukovnika House-a i Gosp. Scialoje, održanom 30. siječnja, 1919.", s. 341.-43. Razgovor se je vodio o nacrtu ustava Lige Naroda. Orlando je oponirao nacrtu jednog paragrafa držeći, da bi se mogao primijeniti na Južni Tirol ili Trst. Na to mu je Wilson odgovorio: "Da je razlog zašto je paragraf sastavljen u ovoj formi to, što bi Jugoslavija mogla biti podijeljena u jednu, dvije ili tri države. On je spreman pripustiti dvije jugoslavenske države u Ligu Naroda, ali, ako bi se našlo uputnim podijeliti ih u tri dijela, on bi više volio staviti neoblikovaniju i manje razvijenu od novih država pod mandat Lige Naroda". Radi važnosti ovog Wilsonovog stanovišta donosimo i engleski original gornjeg citata: "He [Wilson] said that the reason why he had drafted the paragraph jn this form, was because YugoSlavia might be divided into one, two or three States. He was prepared to admit two Yugo-Slav States to the League of Nations but, if it were found advisable to separate them into three parts, he would prefer to place the more unformed and less developed of the new States under the mandatory of the League pf Nations", (s. 341.). — Trebat će, kako se vidi iz gornjeg, detaljno proučiti stanovišta ondašnjih velikih sila o stvaranju Kraljevine SHS, a ne ponavljati netočnu tezu, da su zapadne sile krive za njezino stvaranje i gospodstvo Srba nad Hrvatima.

23 Poručnik LeRoy King boravio je koncem veljače 1919. u Beogradu i od tamo poslao nekoliko izvještaja u Pariz. Početkom ožujka stigao je u Zagreb i tu ostao do polovine svibnja 1919. S hrvatskog teritorija poslao je u Pariz 31 izvještaj. Prvi je datiran 6. ožujka a posljednji 16. svibnja. Izvještaji br. 1., 2., 11. i djelomično 29. već su objavljeni u svesku XII. američke kolekcije dokumenata o Mirovnoj Konferenciji u Parizu, izišloj u 13 svezaka: Paris *Peace Conference* 1919. *Papers Relating to Foreign Relations of the United States.* Washington: Government Printing Office, 1942.-1947.

Iz gornje sam publikacije doznao za te izvještaje. Obratio sam se kasnije na National Archives u Washingtonu, da bih dobio sve Ringove izvještaje. Od 31 izvještaja uspjelo se pronaći 25, a nadam se, da će se doći i do ostalih. Te sam izvještaje objavio u *Journal of Croatian Studies* (New York, 1960.), ko2[ajXnedavno pokrenula Croatian Academy of America u New Yorku. U izvještaju br. 2., King kaže: "Dok se vladini predstavnici naprežu čvrsto uvjeravati, da su Srbi i Hrvati jedan narod, absurdno je to kazati."

24 Stjepan Gazi u članku "Predsjednikova godišnjica", *(Hrvatski Glas,* Winnipeg, Kanada, *g.* 29., br. 28. od 15. VII. 1957.), navodi, da je Maček bio biran za narodnog zastupnika 1920. u bjelovarsko-križevačkoj županiji, god. 1923. i 1925. u Karlovcu, te 1927. u Bjelovaru.

25 Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra* (Beograd: Prosveta. 1953. II. izdanje), s. 144.: "U januaru 1920 imao sam jedan tajni sastanak sa Djurom Basaričekom. Uz jemstvo za najpotpunije čuvanje tajne, on mi je predao Radićevu poruku da će njegova stranka učestvovati na izborima za Privremeno narodno pretstavništvo i u pripremnom radu za Ustavotvornu skupštinu. Tu poruku zadržao sam za sebe. Ali vjerujem da bi ćela državna Politika uzela drugi razvoj da je taj plan izvršen.

Medjutim, u februaru 1920 prestolonaslednik-regent Aleksandar odbio Je potpis na ukaz o izbornom zakonu za novo Privremeno narodno pretstavništvo."

Pribićevićevp prezime inače je u cijeloj Mačekovoj knjizi pisano pogrešno Pribičević, dok je točno Pribićević.

26 Josip Horvat, *op. cit., s.* 312. Horvat donosi doslovno cijelu obavijest i Radićevu izjavu tim povodom, s. 311.-13. — Dr. Lazar Marković, *Jugoslavenska država i hrvatsko pitanje* (1914.-1919.), (Zagreb: Komisiona naklada St. Kugli, 1935.) s 237., tvrdi, da je inicijativa za pregovore, koji su doveli do Markovog protokola, potekla od strane HRSS preko pokrajinskog namjesnika dra Čimića. Dakle, on tvrdi sasvim suprotno od Mačeka. — Dr. Ernest Čimić, u pismu autoru ove resprave, potvrdjuje Mačekovu verziju. Naime, Čimić piše, da je neposredno poslije izbora od 18. III. 1923. podnio Pašiću pismeni izvještaj o situaciji u Hrvatskoj, u kojem je pledirao za pregovore s Radićem. Pašić je sa zanimanjem primio taj izvještaj na znanje, te je Čimić tada stupio u vezu s Radićem.

27 Marija Radić, *op. cit., s.* 48.

28 J. Horvat, *op. cit., s.* 334.-35.

29 Prema Drljeviću, Petrović je tako postupao, jer mu je Davidović obećao mjesto ministra unutrašnjih poslova u svojoj budućoj vladi: Sekula Drljević. *Balkanski Sukobi* 1905.-1941., (Zagreb: Putevi. 1944.), s. 125. Ali možda je tako postupao na kraljev mig, jer Davidović prikazuje Mačeku Petrovima kao kraljevog čovjeka u svojoj vladi (s. 100.). Može takodjer biti, da su oba momenta igrala ulogu.

30 Na 14. kolovoza 1924. Radić je rekao u Zagrebu: "Da je bila onda imenovana Davidovićeva vlada, čovjek bi se promislio bi li išao u Rusiju ili ne bi, jer moj put u sovjetsku Rusiju i direktni saobraćaj hrvatskog naroda sa Moskvom sam po s«bi znači radikaliziranje naše politike u očima javnoga mišljenja Europe. Da je Davidović dobio sastav vlade a da sam ja otišao u Moskvu vi biste rekli da je Radić norc." J. Horvat, *op. cit., s.* 346.

31 Marija Radić, *op. cit.,* s. 48.

32 J. Horvat, *op. cit.*, s. 340. Tamo je donesen cijeli proglas, s. 339.-41.

33 To je moje nagadjanje, jer u literaturi nisam mogao nigdje naći točnog dana Radićevog polaska u Rusiju i povratka natrag.

34 S. Drljević, *op. cit., s.* 125.

34a Možda bi Radićevo republikanstvo bilo dalo povoda kralju Aleksandru i Pašiću, da progone HRSS i da zatvore vodstvo, te na taj način prisile Radića na promjenu politike. Za takav potez trebalo bi bilo izglasati jedan novi zakon. Radićev boravak u Moskvi i pristup HRSS Seljačkoj Internacionali dao je Kralju i Pašiću zgodnu izliku, da HRSS proglase komunističkom strankom i na nju primijene Obznanu iz 1921., kojom je bio zabranjen rad Komunističkoj Stranci.

34b Sporazum izmedju radikalne stranke i HSS bio je potpisan 14. srpnja 1925., dakle četiri dana prije sastava koalicione vlade. Tekst sporazuma ostao je tajnim sve do 17. veljače 1926., kada je bio objavljen u novinama. Sa strane HSS sporazum su podpisali Pavle Radić, dr. Benjamin Šuperina i dr. Nikola Nikić, a sa strane radikala Marko N. Trifković, Marko S. Djuričić i Ljuba Živković. Tekst sporazuma donijet je u cijelosti u brošuri: *Putem sporazuma Srba i Hrvata* (Beograd: Izdanje Sedme Sile; Dokumenti Današnjice sv. 12., 1939.), s. 35.-39.

35 S. Drljević, *op. cit., s.* 138.-39.

36 Dragan Bublić, *Ogled o životu i smrti Stjepana Radića* (Zagreb: Knjižara Preporod, 1943.). s. 82. Bublić je tada suradjivao s Radićem i bio urednikom dnevnika *Narodni Val,* glasila HSS.

37 Marija Radić, *op. cit., s.* 51. Radićeva izjava sucu istražitelju bila je dobrotom Radićeve udove, Marije Radić, objavljena u cijelosti u podnevnom dnevniku *Danas* (Zagreb), 20. VI. 1941. Odatle ju je doslovno prenio *Hrvatski Narod* (Zagreb), 21. VI. 1941. — Ilija Jukić, "Neke misli uz osamdesetu godišnjicu predsjednika dra Vladka Mačeka", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), *g.* 31., br. 28. od 13. VII. 1959., piše: "Kralj Aleksandar radio je svijesno i po utvrdjenom planu da prigrabi u svoje ruke svu vlast. Taj toliko željeni cilj postigao je konačno s uvodjenjem osobne diktature na 6. siječnja 1929. Doći će vrijeme, kad će se odkriti sve niti njegove neljudske politike i tad će se tek vidjeti, koliko je on sam stajao iza spremljenog atentata na život pok. predsjednika Radića i njegovih drugova."

38 M. Radić, *op. cit.,* s. 50.-51.

38a M. Glojnarić, *op. cit.,* s. 50.

38b Ivan Krajač, "Dvije političke sinteze", *Hrvatska Revija* (Zagreb), g. 11., br. 11., studeni 1938., s. B66.-67. Krajač je za vrijeme prošlog rata o tom razgovoru pisao opširnije u dnevniku *Hrvatskom Narodu* (Zagreb). Nemam pri ruci toga članka.

38c M. Glojnarić, op. cit, s. 51., prema informacijama ing. Košutića, piše o tom razgovoru slijedeće: "O tome razgovoru, koji je bio posljednji politički razgovor Stjepana Radića obavijestio je ing. Košutić samo predsjednika dra Vladka Mačeka. Razgovor se odnosio na domaću i vanjsku politiku, upravo kao da je osjećao, da je to zadnji njegov razgovor. Predvidjanja Stjepana Radića bila su proročanska i za njegova nasljednika dra Mačka upravo dragocjena."

39 J. Horvat, *op. cit.,* «. 308.

40 S. Pribićević, *op. cit.*, s. 99.

41 Izvještaj Sir James Rennell Rodd-a, britanskog poklisara u Rimu, Lordu Curzonu, britanskom ministru vanjskih poslova, 2. listopada 1919., objavljen u Great Britain, Foreign Office, *Documents on British Foreign Policy* 1919-1939. Prva serija, 1919.-1929. Svezak IV. (London: Her Majestiy's Stationery Office, 1952.) Dok. 54., s. 96.-97.

41a U razgovoru s Bogdanom Radićom koncem 1955. Maček je rekao "Fašizma ili nacizma niie pak bilo ni medju [hrvatskom] inteligencijom. Postojala je frankovština. koju treba lučiti od ustaštva. Frankovci su bili hrvatski šovinisti, plod malogradjanske u glavnom zagrebačke sredine, koji su smatrali Srbe jedinim neprijateljem Hrvata, ali se je njihov hrvatski šovinizam iživljavao u plamenim govorima. Ustaštvo pak, kao i četničtvo je plod naše balkanske nekulture." Bogdan Radića, "Razgovor s predsjednikom Mačekom", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 27.. br. 50.-51. od 25. XII. 1955.

42 Izgleda, da je Pavelic svijesno započeo mistifikacijama oko postanka Ustaškog pokreta. Na s. 6. brošure: *Ustav Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije* (Tisak i naklada Glavnog Ustaškog Stana, 1932., bez oznake mjesta) stoji, da taj ustav sačiniše i vlastoručno potpisaše ustaše utemeljitelji dne 7. siječnja 1929. Prema tome, to bi bio datum postanka Ustaškog pokreta. Taj se je datum spominjao za cijelo vrijeme rata u Hrvatskoj. Dapače, bila je postavljena i spomen-ploča na kuću na Kaptolu, u kojoj je toga dana, navodno, započeo svojim radom Ustaški pokret. Ali, prigodom 25. godišnjice Ustaškog pokreta, 1954., Pavelic u *Hrvatskoj* (Buenos Aires) i prema njemu Luburić u *Drini* (Madrid) označiše dne 12. siječnja 1929. kao datum osnivanja pokreta. Da zabuna bude još veća, 1959., prigodom 30. godišnjice Ustaškog pokreta, Pavelic je ponovno promijenio datum postanka i ovaj puta i zgradu, u kojoj je pokret osnovan. On piše: "Dne desetoga siečnja 1929. na večer, sastao se je potajno na Jelačićevom trgu u Zagrebu u prostorijama zabranjene Hrvatske Stranke Prava jedan mali skup sviestnih ljudi, te je stvoren zametak hrvatske revolucionarne organizacije, Hrvatskog Oslobodilačkog Pokreta, koji je proveo borbu pod imenom 'Ustaša' a pod geslom: 'Na ljutu ranu — ljutu travu'." *(Hrvatska,* Buenos Aires, g. XII., br. 1. od 12. I. 1959.) U istom broju *Hrvatske* donosi se *Ustav Ustaše — Hrvatskog Revolucionarnog Pokreta,* ali s izmjenom, koja je bila provedena pet godina prije, t. j. konac ustava glasi: "Ovaj Ustaški Ustav sačiniše i vlastoručno podpisaše ustaše utemeljitelji u Zagrebu, dne 12. siječnja 1929." Čudna činjenica, da bi se tako važan datum mogao zaboraviti i već tri puta mijenjati.

Nasuprot gornjem, Eugen Kvaternik tvrdi: "Dr. Pavelic otputovao je 9. I. iz Zagreba u Beč, da se skloni od redarstvenog zahvata. Nipošto ne stoji tvrdnja, da je dr. Pavelic toga dana u Zagrebu osnovao ustašku organizaciju. Ta basna nastala je kasnije u Bzikovoj mašti. Ustaško ime pojavljuje se prvi put u jednoj šapirografiranoj publikaciji, koju je dr. Pavelic izdavao u Pesaru u Italiji, godine 1930." (E. Kvaternik, "Još nešto o Rimskim ugovorima", *Hrvatska Revija,* Buenos Aires, god. III., br. 2., lipanj 1953., s 256.).

Koliko sam dosad mogao ustanoviti, Ustaški pokret se počinje formirati sredinom 1930. te tokom 1931., a njegova aktivnost već je vidljiva u 1932. Te je godine Glavni Ustaški Stan izdao gore spomenuti ustav i *Propis o ustaškoj disciplini.* Oba su djela male brošurice džepnog formata, svaka sa 6 stranica teksta. Trebalo bi, da učesnici u radu Ustaškog pokreta, koji su još na životu, iznesu svoja sjećanja na rad tog pokreta. Bilo bi interesantno ustanoviti kratke životopise i političku prošlost svih ustaša, koji su bili u logorima, što ih je ponukalo i kako su dospjeli u logore, i t.d.

43 Domovinski Ustaški pokret imao je malo veza s drom Pavelićem i emigracijom. Izgleda, da je u tom cijelom razdoblju Pavelic poslao u domovinu samo nekoliko uputa općenite naravi. To navodim prema sjećanju, kako je izneseno u knjizi: Mijo Bzik, *Ustaška Pobjeda* (Zagreb, 1942.).

43a Na drugom mjestu Maček je istakao razliku izmedju frankovštine i ustaštva. Vidi opasku 41a. U istom razgovoru s Bogdanom Radicom rekao je Maček o genezi ustaštva slijedeće: "Uvjeren sam, da ne bi nikada došlo do ustaštva, da nisu usred beogradskog parlamenta poubijani i ranjeni hrvatski narodni zastupnici sa Stjepanom Radićem na čelu, i da nije kralj Aleksandar, umjesto da dade Hrvatima kakovu takovu zadovoljštinu, uveo diktaturu i oktroirao t, zv. ustav, kojim je zaniekao Hrvatima čak i narodnu individualnost. Nakon zločina počinjenog u parlamentu, što nikako nije bilo djelo samo Puniše Račića, mnogi frankovci su se bili priklonili Hrvatskoj Seljačkoj Stranci. Kada je ali proglašen famozni Aleksandrov ustav [ukaz?] rekao mi Je jedan od agilnih zagrebačkih frankovaca, Stipe Javor, koji je 1936. umro u Mitrovačkoj kaznioni: 'Sada vidimo da ne ima ništa bez krvavih gaća.' "

44 Pismo je objavljeno djelomično u engleskom prijevodu u P. D. Ostović, *The Truth About Yugoslavia* (New York: Roy Publishers, 1952.), s. 148.-49.

45 S. Pribićević, *op. cit.,* s. 90.-93.

46 *Ibid.,* s. 90.

47 P. D. Ostović, *op. cit.,* s. 148.

48 Izraz "sedam federalnih jedinica" pojavljuje se tek u pismu Meštroviću (P. D. Ostović, *op. cit.,* s 148.), dočim u suvremenoj izjavi novinarima Maček općenito kaže: "Rekao sam da mi tražimo ponovno uspostavljanje istonskih i narodnih teritorija sa njihovim skupštinama, koje će imati potpuno zakonodavnu i izvršnu vlast" (S. Pribićević, *op. cit., s.* 90.). U svojoj knjizi Maček uopće ne spominje federalne jedinice u vezi s prvom audijencijom (s. 121.-22.).

49 Ovo je zabilježeno jedino kod Pribićevića, *op. cit.,* s. 93.-94.

50 To se nalazi u sve tri verzije.

51 Specifično nabrajanje zajedničkih poslova zabilježeno je jedino u pismu Meštroviću, P. D. Ostović, *op. cit.,* s. 148.

52 Jedino kod Pribićevića, op. cit., s. 92.

53 Jedino u pismu Meštroviću, P. D. Ostović, *op. cit.,* s. 148.

54 S. Pribićević, *op. cit.,* s. 92.

55 Maček je izjavio: "Kak vidite lajbek je raskopčan. Vidovdanski ustav, koji je preko sedam godina tištio hrvatski narod srušen je!... Posve sam siguran za slogu, zrelost, a prema tome i jakost hrvatskog naroda, te obzirom na veliku mudrost Nj. Vel. Kralja, da će nam uspjeti da ostvarimo ideal hrvatskog naroda. Da Hrvat bude gospodar u svojoj slobodnoj Hrvatskoj." J. Horvat, *op. cit..* s. 452.

56 Maček tvrdi, da su otišli rujna 1929. *(s. 128),* ali M. Glojnarić, *op. cit.,* opisuje detaljno, kako su napustili Hrvatsku kolovoza 1929. Košutić je otišao ilegalno s Raba na Cres (s. 54.), a Krnjević je prešao madjarsku granicu na seljačkim kolima punim slame (s. 70.).

57 Ta deklaracija glasi: "Prigodom bratskog posjeta hrvatskog narodnog zastupnika Dra Ante Pavelića i gradskog zastupnika grada Zagreba Gustava Perčeca Nacionalnom Komitetu Makedonskih Emigrantskih Organizacija u Bugarskoj, konstatirano je s obje strane, da im nemogući režim, kome su podvrgnute Hrvatska i Makedonija, podjednako nalaže, da koordiniraju svoju legalnu djelatnost za izvojštenje čovječjih i narodnih prava, političke slobode te potpune nezavisnosti i Hrvatske i Makedonije.

Tom zgodom izjavljeno je s obje strane, da će u buduće upeti sve svoje napore za postignuće tih ideala obih bratskih naroda.

Sofija, 20. travnja 1929. (Potpisi)."

Tako deklaraciju donosi *Godišnjak (Kalendar) Hrvatskog Domobrana* 1941 (Pittsburgh: Hrvatski Domobran, 1940.), s. 69.

57a Tako je autora ove rasprave obavijestio Eugen Kvaternik pismom od 3. travnja 1960.

58 Zanimljiva je činjenica, da zbroj datuma proglašenja diktature i oktroiranog ustava (6. I. i 3. IX.) daje datum Aleksandrovog ubijstva (9. X.).

59 Većeslav Vilder, *Na putu preporoda* (London, 1959.), s. 107. Vilder je opisao sastanak SDK, na kojem su donesene punktacije u *Almanahu "Nove Riječi"* 1940. Nemam pri ruci taj almanah.

60 Dr. Ivan Ribar, *Politički zapisi.* Treći svezak. (Beograd: Prosveta, Izdavačko Preduzeće Srbije, 1951.), s. 11. Tamo je donesen cijeli tekst punktacija, onako, kako ih je objavila beogradska *Politika,* koncem studenoga 1932. Maček donosi cjeloviti engleski prijevod, *s.* 139.-40. Izgleda, da je cjeloviti originalni tekst punktacija donesen u brošuri, *Putevi sporazuma..., op.* cit., s. 43.-45. Taj tekst ima uvod i točku 6., te podpise učesnika. Sve se to ne nalazi kod Ribara i Mačeka. Prema tome tekstu sastanak je trajao tri dana, 6.-7. studenoga, te su punktacije potpisane 7. studenoga. U uvodu su nabrojene sve osobe, koje su prisustvovale vijećanjima, ali se medju podpisnicima nalazi i dr. Bariša Smoljan, koji nije spomenut u uvodu.

Podaci o Ribarovom djelu su slijedeći: Dr. Ivan Ribar, *Politički zapisi.* Četiri svezka. Beograd: Prosveta, Izdavačko Preduzeće Srbije, 1948.-1952. Ri-barovo pisanje ima karakter uspomena, ali je vrlo nepouzdano i gdjegod kontradiktorno. Naime, za iste stvari daju se na raznim mjestima suprotni podaci. Izgleda, da je neka poglavlja pisao neki komunistički propagandista, a Ribar ih samo prihvatio kao svoja.

61 Meštrovićeve uspomene o razgovoru s kraljem Aleksandrom prije puta u Francusku prevedene su iz rukopisa na engleski i objavljene u P. D. Ostović, op. *cit., s.* 151.-63.

62 *Ibid., s* 152.-53. — Jedan Mačekov suradnik u pismu autoru ove studije kaže, da je čudno, da Meštrović o ovome razgovoru nije obavijestio Mačeka poslije Aleksandrove pogibije.

63 Iz Milan Marjanović, *Borba za Jadran* 1914.-1946. (Split: Redakcija listova Jug. Ratne Mornarice, 1963.) poznato mi je, da je poslije rata objavio u Italiji Pompeo Aloisi, šef Mussolinijevog kabineta, svoj dnevnik od 25. VI. 1932. do 14. VII. 1936. U tom dnevniku ima dosta podataka o talijansko-hrvatskim odnosima. Takodjer ima nešto podataka u uspomenama austrijskog političara Starhemberga: Ernst Rudiger Starhemberg, *Between Hitler and Mussolini* (London-New York, 1942.). Sigurno će biti još meni

nepoznate literature, posebice na talijanskom. Gornje dvije knjige nisu bile zapažene u hrvatskoj publicistici.

64 As. [Ante Pavelić], "Značenje i uloga emigracije", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. V., br. 2. (78.) od 20. I. 1951. Pod tim naslovom Pavelić objavio je članak u osam nastavaka: *Hrvatska* (Buenos Aires), g. IV., br. 22.-24. (74.-76.) od 18. XI., 2. i 20. XII. 1950.; g. V., br. 1.-4. (77.-80.) od 6. i 20. I., 3. i 17 II i br 6 (82) od 17. III. 1951. Članak je uglavnom memoarskog karaktera i dodiruje dogadjaje do 1932. Kod posljednjeg nastavka bilo je označeno: nastavit će se, ali nastavak nije uslijedio.

65 *Hrvatski Oslobodilački Pokret* 1929.-1959. ([Buenos Aires]: Hrvatski Oslobodilački Pokret, 1959.), s. 47-48. Tamo je donesena kronologija najvažnijih dogadjaja.

Eugen Kvaternik u već spomenutom pismu od 3. travnja 1960., opaska 57a *supra*, piše: "Pavelić je uhapšen 16. X. 1934., a pušten iz zatvora 29. III. 1936. Ti su nadnevci *sigurno točni. Iza*, puštanja iz zatvora Pavelić je preselio u Salerno, gdje je živio sa obitelji sve do potpisa ugovora Stojadinović-Ciano 25. III. 1937. Onda je interniran u Sieni. U razdoblju 29. III. 1936. do 25. III. 1937. on je politički aktivan i drži vezu s domovinom."

66 Tako je Maček pričao Singeru. Vidi opasku 5. Tko je bio tadašnji Mussolinijev izaslanik, nije zabilježeno, ali je Maček pričao, da je s njime već od prije u ime Talijana održavao vezu činovnik talijanskog konzulata u Zagrebu, Zacharia. Njega je Maček poznavao osobno iz vremena Prvog svjetskog rata, kad su obojica bili pričuvni časnici austro-ugarske vojske. Maček u svojoj knjizi uopće ne govori o bilo kakvim doticajima s Italijom, ili ostalim velikim silama u razdoblju 1928.-1938.

67 Vidi: Elisabeth Wiskemann, *The Rome-Berlin Axis. A History of the Relations Between Hitler and Mussolini.* London-New York: Oxford University Press, 1949.

68 I. Ribar, *op. cit., sv.* III, s. 20.

69 Ante Valenta, "Domovina i Iseljena Hrvatska", *Hrvatski Domobran, Godišnjak (Kalendar)* 1936. Uredio Ante Valenta. (Buenos Aires-Pittsburgh: Hrvatski Domobran, 1935.), s. 32.

70 M. fToinarić, *oj), cit.,* s. 34. Tamo je donesen cijeli govor, s. 32.-34.

71 I. Ribar, *op. cit.,* sv. III, s. 37.

72 *Ibid.,* s. 158.-161. Tamo je donesen tekst sporazuma i komentar *Hrvatskog Dnevnika.*

73 *Ibid.,* s. 169.-70.

74 Na toj stranici kaže Maček, da dr. Ante Pavelić nije nikada bio članom HSS, a u opaski na s. 116. tvrdi, da je pristupio u HSS prosinca 1928. i povukao se iz nje dva tjedna kasnije.

74a Ilija Jukić tvrdi, da je Budak razgovarao s Mačekom nekoliko dana prije 27. rujna u Rogaškoj Slatini. Na 27. rujna Jukić je na Mačekov poziv došao u Rogašku Slatinu, jer se je Maček baš u vezi s Budakovim prijedlogom htio s njime posavjetovati. Maček je rekao Jukiću, "kako ga je posjetio prije par dana dr. Mile Budak i tražio od njega u ime svoje i svojih najbližih drugova da se u ime hrvatskog naroda obrati na Hitlera i zatraži njegovu zaštitu i proglasi da se hrvatski narod stavlja na stranu osi Berlin-R m u predstojećem ratu... Pitao me je, što ja mislim o tom Budakovom prijedlogu.

Moje mišljenje da tog časa ne će doći do evropskog rata bilo je predsjedniku već poznato..., pa smo preko te eventualnosti brzo prošli na sve posljedice koje bi prihvat Budakova prijedloga neizbježno za sobom donio. Išli smo redom od najjednostavnijih k složenijim posljedicama. Istakao sam na prvom mjestu, da je absolutno sigurno da će se pregovori glavnih evropskih velesila ograničiti ovaj put samo na Hitlerove zahtjeve prema Čeho-Slovačkoj, a da će i madžarsko-poljski zahtjevi bit ostavljeni za kasniju odluku. Predvidjao sam jednu vrst nove konferencije ne pokušavajući predvidjati, kakav bi mogao biti njen sastav. Tek, kad se završi rad te konferencije, bit će moguće zaključiti da li će se moći održati duži mir u Evropi ili će ta konferencija biti posljednja pred izbijanje novog, strašnog evropskog rata, koji će se u toku vremena pretvoriti neminovno u novi svjetski rat."

Poslije toga je Jukić dodao, da treba pričekati, da li će se poslije Mün-chena razviti suradnja izmedju četiri velike sile. "Ako bi se to dogodilo", nastavlja Jukić, "a Beograd ne bi pristao udovoljiti našim opravdanim narodnim zahtjevima, onda će [Maček] imati dosta prigode pokrenuti naše narodno pitanje pred tim forumom. Ako se to medjutim ne dogodi, pa se odnosi izmedju ove četiri sile upute prema ratu, jedan vaš [Mačekov] apel sad na Hitlera otjerao bi vas tamo, kamo vi ni u snu ne želite poći. Automatski biste tim prekinuli sve svoje veze sa Zapadom i proigrali biste veliki politički i moralni kapital koji ste na toj strani stekli. Tim biste prekinuli i sve niti naših veza s knezom Pavlom i srpskom opozicijom koje ste do sada uspostavili. A kako danas stvari stoje, i Hitler i Mussolini bi vaš apel odbili." Ilija Jukić, *op. cit.,* br. 29. od 20. VII. 1959. Vidi opasku 37.

75 M. Glojnarić, *op. cit.*, s. 292.

76 Hija Jukić, "Hrvatska u burno proljeće 1939. godine", *Hrvatski Ginu* (Winnipeg, Kanada), god. 26., br. 11. od 15. III. 1954., s. 9. — Jukić tu tvrdi, da su ukupno održana tri sastanka izmedju Šubašića i kneza Pavla u roku od šestnaest dana, te je, prema tome, prvi sastanak bio koncem 1938.

Dragiša Cvetković priča, da je na osobni zahtjev kneza Pavla otišao u Zagreb poslije prosinačkih izbora 1938. Trebao je ugovoriti svoj sastanak s Mačekom putem nekih političara HSS. Kad je sve u tom pogledu bilo pripremljeno, obavijestio je Stojadinovića o predstojećem sastanku s Mačekom. Stojadinović mu je istoga dana, 22. prosinca 1938., poslao radiotelegram: "Prekinite svaki kontakt sa Hrvatima i odmah se vratite u Beograd". Cvetković je poslušao Stojadinovića i nije se sastao s Mačekom. Dragiša Cvetković, "Srpsko-hrvatski sporazum 1939", *Dokumenti o Jugoslaviji.* [Svezak Treći]. *Srpsko-hrvatsko pitanje i putevi sporazuma* (Pariš, 1952.), s. 18.

77 Tomo Jančiković, *Hrvati u izborima* 11. *prosinca* 1938. (Zagreb, siječanj 1939.), s 64. Tamo je objavljena cijela razolucija, s. 52.-64. Jukić, *op. cit., 3.* 9., navodi, da je rezolucija iste večeri bila poslana poslanicima velikih sila u Beogradu preporučenom poštom.

78 Jukić, *op. cit.,* s. 11. i 12.. smatra Bombellesa "mračnim tipom". Prema njegovom pisanju dalo bi se zaključiti, da je radio za novac i za Beograd i za Rim i pokušao prevariti i Pavelića. Jukić dalje tvrdi, da je saznao "iz drugih izvora", valjda talijanskih, da je Bombelles bio prisutan kod sastanka Ciano-Pavelić, u stanu prvoga, na 23. I. 1940. — O Bombellesu je takodjer pisao Milan Martinović, "Moje Uspomene iz velikog doba II.", *Kalendar Hrvatski Glas* 1958., s. 33.-S5. On ga na temelju jednog povjerljivog izvještaja Vladete Milićevića, pisanog prošlog rata u Londonu, označuje beogradskim

agentom. Jukić tvrdi, da je Bombelles bio ubijen u logoru Stara Gradiška u proljeće 1942., a Martinović premješta vrijeme ubijstva na početak 1942. — Maček je odbio, da bilo što kaže Singeru o Bombellesu, s razloga, što je tada Bombelles bio u ustaškim rukama. Vidi opasku 5.

79 Jukićeva ocjena Carneluttijevih dodira, *op. cit.,* s. 11., slaže se s Mačekovom, jer tvrdi: "jasno je, da je Rim izazvao dolazak njegov [Carneluttijev]". — Milan Martinović, op. *cit., s.* 35.-36., tvrdi, da je ing. Amadeo Carnelutti ima jednog brata (ne spominje mu imena), koji je bio nastanjen u Italiji i "ranije bio u talijanskoj konzularnoj službi". Amadeo je često putovao u Italiju. "Jedan od zastupnika HSS, koji je održavao veze s konzularnim predstavništvom u Zagrebu", doznavši za to, zamolio ga je u ime dra Mačeka, da bi ispitao službeno talijansko gledište o hrvatsko-srpskim odnosima i napose obaveze, koje je preuzela beogradska vlada prema Italiji, "možda na uštrb hrvatskih interesa". Carnelutti je pristao, "i u ožujku 1939. putem svoga brata u Italiji upoznao se s Giovanni Ansaldom, glavnim urednikom Cianovog lista 'U Telegrafe'. Ansaldo ga je preporučio Filippe-u Anfuso".

S druge strane, Martinović tvrdi, da je ing. Amadeo Carnelutti bio znanac i prijatelj grofa Bombellesa *(ibid.,* s. 34.). Grof Bombelles, naime, prodao je svoju tvornicu žeste u Varaždinu Amadeovu bratu Alfredu. Tako je došlo do poznanstva i prijateljstva.

Sve gornje podatke pisac je doznao "od vjerodostojnih svjedoka, no njihova imena za sada nije moguće iznijeti, jer se još nalaze u domovini" *(ibid.,* s. 33.-34.) Ing. Amadeo Carnelutti, prema Martinoviću, bio je zatvoren poslije prošlog rata. Kasnije je postao članom Titove trgovačke delegacije za pregovore s Talijanima, često je putovao u inozemstvo u raznim trgovačkim misijama. Umro je u Zagrebu 1956.

Maček i Singer razgovarali su se takodjer i o Carneluttiju. Singeru su bili poznati Carneluttijevi dodiri s Talijanima. Ne sjećam se, što je Maček o njemu pričao Singeru. Vidi opasku 5.

80 Dr. Stjepan Antolić [Vilko Rieger?], "Hrvatska država u svijetlu dokumenata", *Danica* (Chicago), god. 30., br. 17. od 26. IV. 1950.

Ilija Jukić u pismima od 26. I. i 7. IV. 1960., javlia autoru ove rasprave, da nitko od predstavnika HSS nije bio u Berlinu u to vrijeme. Dr. Tomo Jančiković i prof. Ljudevit Tomašić posjetili su u jesen 1940. sajam u Leipzigu, kao predstavnici Gospodarske Sloge i Ureda za izvoz Banovine Hrvatske. Nisu imali nikakve političke misije.

8l Prema tome pregovori su započeli 2. travnja. Cvetković, *op. cit.,* s. 20. tvrdi, da je razgovore "otpočeo sa Dr. Mačekom 3 marta 1939, godine u banskim dvorima u Zagrebu".

82 Izraz "preliminary agreement with Prince Paul" u kontradikciji je s onim, što sam Maček priča o dotadašnjim dodirima s knezom Pavlom (s. 186.). Namjesto "agreement" trebalo bi bilo reći "feeler" (dodir) ili slično.

83 M. Glojnarić, *op. cit.,* *s.* 297.-9S. — Ilija Jukić, *op. cit.* u našoj opaski 37., br. 29. od 20. VII. 1959., opisuje pregovore s Udruženom opozicijom kako slijedi. Jukić je prema Mačekovoj želji pratio Košutića u Beograd. Imao je kao zadatak izraditi Košutiću audijenciju kod kneza Pavla i obavijestiti engleskog i francuskog poslanika o toku pregovora s Ovetkovićem. Maček je, u prisutnosti Košutića, na slijedeći način informirao Jukića na Veliku Subotu, 8. travnja, o svojim pregovorima s Cvetkovićem, vodjenim početkom travnja: "Ostalo se na slijedećem: Predsjednik je imao pridobiti šefove srpske opozicije da se uključe u pregovore, a g. Cvetković kneza Pavla, jer je dr. Maček iz javio kategorički g. Cvetkoviću, da ne može praviti nikakav sporazum s njim bez predhodnog sporazuma sa svojim drugovima iz opozicije o tom. Ovetfccrvifi mu je rekao: 'Pokušajte ali ne ćete uspjeti. Ja nisam protiv rada s njima. Gledati ću pridobiti za to i kneza Pavla'. D r .Maček uze tad iz ruku ing. Košutića jedan papir žute boje i reče mi: pročitajte ga. Vidio sam da je to kraći izvod iz nekog memoranduma, koji je bio upućen knezu Pavlu. U tim redcima je stajalo da srpska opozicija strahuje od popustljivosti g. Cvetko. vica dru Mačeku i da ona ne bi nikad daleko išla kao on. Na to mi predsjednik reče: 'Meni je sasvim dosta igre i izgovora izmedju Dvora i opozicije. Jedna mi strana poručuje da bi pristala na moje uvjete, ali se boji druge. Ja sam odlučio presjeći tu igru da vidim koja strana istinu govori. Stavio sam g. Cvetkoviću svoje minimalne uvjete kao uvod u potpuni preobražaj sadanje državne zajednice... Gusta [ing. August Košutić] će sad saopćiti šefovima opozicije te uvjete i reći im u moje ime, da nikada ni s kim neću napraviti sporazum bez njih, ako prihvate te uvjete..."

Na Uskrsni ponedjeljak, 11. travnja, "Ing. Košutić vidio je prije podne predsjednika vlade g. Cvetkovića i kneza Pavla. Popodne je počela konferencija u vili dra M. Ninčića blizu kafane 'Ruski Car'. Od strane srpske o.po-zicije učestovali su na njoj pto dva glavna člana svih stranaka (bez šefova). Ona je trajala od 4 sata do blizu 9.30 popodne." U medjuvremenu Jukić je posjetio engleskog i francuskog poslanika, te nije prisustvovao pregovorima s Udruženom opozicijom. Košutić ga je obavijestio, "da nije bio zadovoljan s tokom sastanka u vili dra Ninčića, jer da nije nikako mogao navesti predstavnike srpske opozicije na prihvat predsjednikovih [Mačekovih] poruka i uvjeta. Isticali su neprekidno ove ili one poteškoće i tražili neku vrstu Krunskog Vijeća. Kazao mi je da su na tom sastanku najrazumniji bili predstavnici Jugoslavenske Nacionalne Stranke gg. Banjanin i Jeftić. — Njih su dva nokoliko puta predlagali da se poruka predsjednikova preda odmah na odluku samim šefovima stranaka, pošto je nastupila sasvim nova situacija i pošto se radi o meritornoj poruci šefa HSS, ali da ni to nije prihvaćeno."

Bitna razlika izmedju Jukićevog pričanja i Košutićevog izlaganja u govoru od 8. svibnja 1939., dakle niti mjesec dana poslije tih razgovora, jest: Košutić tvrdi, da je pregovarao "dva dana", a Jukić ograničava pregovore na jedan dugi sastanak.

U istom članku Jukić piše, da je desetak dana poslije Košutića, dakle oko 21. travnja, otišao u Beograd Većeslav Vilder, "da na istoj osnovi uspostavi most izmedju šefova srpske opozicije. Nije ni on uspio. Tako su prekinuti odnosi iz.-nedju ovih dviju strana." Odlazak Vildera na pregovore u Beograd spomenuo je takodjer i dr. Maček u svom govoru od 8. svibnja 1939. M. Glojnarić, *op. cit., a.* 285.

84 M. Glojnarić, *ibid., s.* 287.-89.

85 Opširne podatke o sastanku ima Glojnarić, *ibid., s.* 278.-318. Tamo je u cijelosti donesena rezolucija, te Mačekov, Košutićev i Šutejev govor. Sastanak je održan u dvorani Obrtničke Komore na Mažuranićevom trgu, jer vlast nije htjela staviti na raspolaganje hrvatsku sabornicu.

86 M. Martinović, *op. cit.,* s. 40. Martinović piše o pregovorima za sporazum na s. 38.-40. Njegovo se pisanje ne podudara u svemu s Mačekovim.

87 O tom sastanku opširno piše Glojnarić, op. *cit.,* s. 353.-65. Tamo su doneseni govori Mačeka, Šubašića i Košutića. Sastanak je bio održan u hrvatskoj sabornici i povezan s ustoličenjem Šubašića za bana.

88 I. Ribar, *op.cit.*, sv. IV., s. 67.

89 Branko Miljuš, *Sporazum* 1939 *godine* (Windsor, Kanada: Pretiskano iz *Glasa Kanadskih Srba*, 1967.), s. 5.

90 D. Cvetković, *op. cit., s.* 26. Drugi članak je: D. Cvetković, "Kako se imao dalje razvijati srpsko-hrvatski sporazum", *Dokumenti o Jugoslaviji.* Sv. 5. *Namesništvo; unutrašnja i spoljna politika Jugoslavije* (Paris, 1954.), s. 3.-10.

90a Dr. Juraj Šutej u svom govoru na sjednici hrvatskog narodnog zastupstva, 8. svibnja 1939., iznio je, da su se za autonomiju Bosne i Hercegovine, čim su pregovori oko sporazuma započeli, izjasnile sve tri muslimanske skupine: JMO. koja je tada sudjelovala u vladi, muslimanska organizacija HSS, kao i Srbi muslimani. S druge strane bosanski Srbi željeli su podjelu Bosne i Hercegovine izmedju Srbije i Hrvatske, šutej, odnosno HSS, prihvatili su tezu bosanskih Srba, a prešli preko zahtjeva svojih sunarodnjaka muslimana. M. Glojnarić, *op. cit.*, 307.-8., cijeli govor, s. 305.-16.

Na temelju toga Šutejevog govora ne može se braniti ondašnje stanovište HSS s tvrdnjom, da su muslimani bili u Cvetkovićevoj vladi i da je njihove interese zastupao Cvetković. JMO se je javno tada izjavila za autonomnu Bosnu i Hercegovinu i bilo je u hrvatskom interesu tu tezu podpomoći, a ne prihvatiti srpsko stanovište bez ikakve diskusije.

Radmilo Grdjić, "Razgovori o Bosni", *Glas Kanadskih Srba* (Windsor, Kanada), g. 24., br. 1463.-4. od 31. XII. 1959. — 7. I. 1960., piše: "Baš u doba tog Sporazuma [1939] otpočeo je snažan pokret medju muslimanima za ostvarenje autonomije Bosne. U toj su akciji učestvovale uz pristalice JMO, i sve ostale muslimanske grupe i organizacije, medju njima Srpsko-muslimansko prosvetno društvo 'Gajret' i hrvatsko- muslimanska 'Narodna Uzdanica'. U pretsedništvu Akcionog odbora kome je bio na čelu Dr. Spaho, nalazili su se kao potpretsednici pretsednici tih dviju kulturno-prosvetnih organizacija."

U istom članku Grdjić spominje, da je u vrijeme pregovora za sporazum posjetio u Zagrebu dra Mačeka. On mu je u razgovoru o problemu Bosne i Hercegovine, "pokazao na rpu pozdravnih telegrama od strane Hrvata muslimana. Svi su tražili — autonomiju Bosne."

Šutej je. u već spomenutom govoru, aludirao na taj sastanak Maček-Grdjić na slijedeći način: "Došao je tu nedavno predstavnih JNS i glavni urednik 'Jugoslavenske Pošte' iz Sarajeva, kome je predsjednik Maček otvoreno rekao, kako misli, da bi se trebala Bosna i Hercegovina podijeliti. On se nije revoltirao na to, nego se revoltirao protiv autonomije i izjavio: ja volim, da je i cijepamo, nego ostavimo mi to pitanje neriješeno." M. Glojnarić, *op. cit., s.* 309.

91 Prvi Cvetkovićev članak, *op. cit., s.* 21. Tamo je donesen cjeloviti tekst sporazuma na s. 20.-22. Ribar, *op. cit.*, sv. IV., s. 67.-69., takodjer donosi cijeli tekst, kako ga je objavila *Politika* (Beograd) od 27. VIII. 1939. Cvetkovićev i Ribarov tekst je identičan. Ne stoji tvrdnja, koja se je pojavila u emigraciji, da bi treći odlomak toga članka bio "tajni dodatak sporazuma", jer, kako se vidi, takav je tekst bio odmah objavljen.

92 M. Glojnarić, *op. c*it., s. 329. Tamo je donesen cjeloviti tekst uredbe, s. 329.-35.

93 *Ibid.*, s. 354-65.

94 Drugi Cvetkovićev članak, *op. cit.*, s. 10.

94a Tako je autora ove rasprave obavijestio dr. Vladko Maček u pismu od 19. IV. 1960.

95 Politički urednik *Obzora*, g. Vlaho Raić posjetio je u tom razdoblju Beograd, da na izvoru ispita srpsko raspoloženje. Razgovarao je i s Božidarom Vlajićem i ovako opisuje taj razgovor: "G. Vlajić je praskao; nije imao dovoljno oštrih riječi da osudi sporazum. Tvrdio je sasvim ozbiljno, da je namjera dra. Mačeka stjerati Srbiju u predkumanovske granice... Srdžba se je g. Vlajića pak pojačala do paroksizma, kad je razgovor prešao na komentiranje držanja dvaju glavnih faktora sa srpske strane kod pregovora i potpisa sporazuma, princa Pavla i predsjednika vlade Cvetkovića. Protiv kneza Pavla iznio je razne optužbe, koje su tih dana širene anonimnim letcima po Beogradu, a u kojima se nije štedilo ni njegov privatni život." Vlaho A. Raić, *Hrvatska i Srbija* (Buenos Aires: Piščeva naklada, 1953.), s. 163.

96 Maček navodi, da je i ministar dvora, Antić, sabotirao sporazum, i da je njegov "nepomirljiv antagonizam prema bilo kakvom sporazumu s Hrvatima, bio općenito poznat" (s. 199.). Maček i Cvetković predlagali su besuspješno knezu Pavhi njegovo smjenjivanje. "Do danas ne shvaćam, koji su motivi priječili kneza Pavla, da ga ne odpusti", kaže Maček (s. 200.).

97 *Ljetopis Jugoslavenske Akademije*, knjiga 43. (Zagreb, 1941.), s. 43.

98 Krunoslav Batušić, "Kako je srušena Jugoslavija", *Hrvatska Država* (Munchen), god. II., br. 10.-11., lipanj 1956., piše o eksplozijama u Zagrebu poslije Simovićevog puča: "Tih dana je u Zagrebu eksplodiralo nekoliko paklenih mašina: Paklena mašina u susjednom dvorištu stana Dra Mačka, paklena mašina u stanu Dra Jurice Krnjevića, paklena mašina u tiskari Veće-slava Vildera i paklena mašina kod Lea Grivičića. Agenti svih mogućih špijunskih službi bili su u punoj akciji. Naknadno je utvrdjeno, da su sve paklene mašine, osim one kod Vildera, bile djelo špijunske službe IV. Armijske Oblasti u Zagrebu".

Krunoslav Batušić, član dobrovoljne osobne Mačekove pratnje od 2. I. 1929. do 3. IV. 1941., objavio je memoarski članak u devet nastavaka pod gornjim naslovom (naslov prvog nastavka bio 'je: "'27 mart' — i Hrvati", a drugog: "Povijesno razdoblje od 27, ožujka do 10. travnja 1941.", dočim svi ostali nastavci imaju gornji naslov). *Hrvatska Država* (Munchen), «od. II., br. 7.-8., 9., 10.-11., 12., 13., 16.-17. iz 1956. i br. 18.-19., 20.-21. i 23. iz god. III., 1957. članak je vrlo važan za hrvatsku povijest.

Većeslav Vilder, *op. cit.*, s. 110., kaže za Banovinu Hrvatsku, da "je bila i centralistička (bez Dalmatinaca u Vladi) i nimalo čovečanska (s tolikim ustaškim uličnim ubistvima, bez istrage i kazne)". čudna je briga g. Vildera, a i nekih Srba u emigraciji, za dalmatinske Hrvate. Oni bi ih svakako željeli dijeliti od ostalih Hrvata. Kao karakterističnu pojavu navodim slijedeće. U ustavotvornom odboru Titove ustavotvorne skupštine, neki su Srbi predlagali, da Dalmacija bude autonomna oblast unutar Narodne Republike Hrvatske. Sami dalmatinski komunisti taj su prijedlog odbili i nije došao pred plenum konstituante.

99 Izborni rezultati uzeti su iz: Tomo Jančiković. *op. cit., s.* 27.

100 To je Maček otvoreno rekao engleskom poslaniku u Beogradu Sir Fonald Campbell-u u Meštrovićevom stanu u Zagrebu, u prvoj polovini ožujka 1941. Tu se je engleski poslanik, u pratnji engleskog generalnog konzula u Zagrebu T. C. Rapp-a, sastao 3 Mačekom, Košutićem i Krnjevićem. P. D. Ostović, *op. cit.*, s. 159.-60. Maček taj sastanak ne spominje u svojoj knjizi.

101 Tako ga je identificirao K. St. Pavlović, "Vodj opet govori (Uspomene Dr Vladka Mačeka)", *Bratstvo* (Toronto, Kanada), god. V., br. 4S.-49., srpanj-kolovoz 1958., s. 27. Maček inače govori o "prophecy of Cremona" (cremonskom proročanstvu), misleći na talijanski grad Cremonu. — Ivo Degrel iznosi slijedeće o tome: "U tom je selu [Kremni] u polovini prošloga stoljeća živio seljak Mata Tarabaić. Njega su smatrali čudakom, ali i prorokom, koji je mnoge stvari prorekao. Vlastima je postao sumnjiv, kad je o podne 29. svibnja 1868. [po starom kalendaru] digao viku u Uzicama, jaućući i plačući. Kad su ga zapitali, što mu je, reče, da vidi, kako kneza Srbije ubijaju kao psa. Oružnici ga strpaše u zatvor, a već istoga dana popodne stiže vijest, da je knez Mihajlo III. Obrenović na grozan način ubijen u Košutnjaku. Matu najprije podvrgnu ispitivanju, a kako su njegovi iskazi bili zanimljivi, otpreme ga u Beograd na ispitivanje. Neki kažu, da ga je i sam Mihajlov nasljednik Milan osobno ispitivao. Matina su 'vidjenja' budućnosti bila toliko značajna, da su ih popisali i čuvali u državnoj pismohrani kao službeni spis.

Mata je uglavnom prorekao, da će rodjak i nasljednik Mihajla postići kraljevsku krunu, da će se Srbija pod njegovom vladavinom povećati i ojačati, ali sam vladar, da će biti vrlo nesretan. Njegov sin i nasljednik, da će biti još nesretniji, da će umrijeti mlad, zajedno s kraljicom, i da će se s njim ugasiti kandilo. Na vlast u Srbiji da će doći druga kuća, ali da ta ne će dugo vladati. A Srbija, da će tek nakon teških patnja doživjeti bolje dane..." [Točke u originalu.] [Ivo Degrel] I. D., "Proročanstvo iz Kremne", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. IX., br. 2., lipanj 1959., s. 250.

102 Maček spominje samo, da je tada žandarmerija stavljena pod potpunu kontrolu bana. — Krunoslav Batušić, op. *cit.*, kaže: "Simović je pristao *na sve* prijedloge Dra Mačka, iznesene preko Ing. Košutića, koji su od prilike glasili, kako slijedi:

— Ima se osnovati regentsko vijeće, u kome će sudjelovati Nadbiskup zagrebački preuzv. Stepinac, patrijarh pravoslavni Gavrilo i još trojica ljudi: jedan Srbin, jedan Hrvat i jedan Slovenac. Regentsko vijeće treba staviti uz bok kralju, koji može važne zaključke i odluke donašati samo uz pristanak Regentskog vijeća.

Pravoslavna crkva i vojska imadu se depolitizirati, i ne smije se više dogoditi, da se vojska aktivno miješa u politiku, kao na primjer 27. III. 1941. Ministar vojske trebao bi biti civilna osoba. Simović mora priznati sporazum od 26. VIII. 1939. u cijelosti, a Kralj ga potvrditi. Vlada mora dati izjavu, da priznaje pristupanje *Trojnom paktu,* I Simović je obećao sve... I tako je g. Dr. Maček 4. IV. 1941., po posljednji put, osvanuo u Beogradu, gdje je imao priliku, već nakon par sati, osvjedočiti se, da Simović ne kani izvršiti *niti jednu točku,* po njemu već usvojenih zahtjeva, i da ga je naprosto prevario, pa je Simoviću i sasuo u lice: — 'Vi ste obećali sve, a sada ne ćete ništa da ispunite!? Vi ste me dakle prevarili'! "

Danilo Gregorić, *So endete Jugoslawien* (Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, 1943.), s. 22Š.-26., u bitnosti priča isto što i Batušić. Jedino spominje, da je Košutić dva puta putovao u Beograd na pregovore sa Simovićem, prije Mačekove odluke, da podje u Beograd. Milan Martinović, *op. cit.,* s. 43.-44., tvrdi takodjer, da je Košutić dva put putovao u Beograd na pregovore Simoviću.

103 Dr. Ernest Bauer objavio je na temelju Mitterhammerove izjave (Bauer piše Mitterhammer, a ne Mittefliammer), dane njemu osobno, članak: "Dr. Maček i Njemačka uoči postanja N.D.H.", *Hrvatska* (Buenos Aires) od 5. travnja 1952. U tom članku Bauer djelomično doslovno prevodi tu izjavu, a djelomično je donosi u indirektnom govoru. Bilo bi vrijedno, da tu izjavu dr. Bauer objavi u njemačkom originalu i hrvatskom prijevodu. Dvije bitne točke Mitterhammerove izjave su slijedeće: (1) Njega je kontaktirao ing. Košutić i odveo Mačeku. "Maček me je tom prilikom zapitao, da li postoji mogućnost mimo službenog puta upitati Berlin, koje će držanje vlada Reicha zauzeti u pogledu priznanja Simovićeve vlade, 'jer da on sam tu ne vidi jasno, da li će u njoj sudjelovati ili ne će'." (2) Mitterhammer je uskoro dobio odgovor iz Berlina, "da vlada Reicha predlaže autonomiju Hrvatske u okviru Jugoslavije i ujedno želi znati, koje će držanje prema tome zauzeti dr. Maček". Mitterhammer je tražio, da to saopći Mačeku njemački generalni konzul u Zagrebu Freundt (neki pišu to ime Freund). Freundt se nije s time složio i zatražio je od Ribbentropa, da se Mitterhammer i Kopp, činovnik informativnog odsjeka njemačkog generalnog konzulata u Zagrebu, ovlaste za pregovore s Mačekom. Ribbentrop je to odobrio. Mitterhammer i Kopp saopćili su gornje njemačko stanovište Mačeku i ovaj se je složio s njime i izjavio se "za autonomiju Hrvatske u okviru bivše Banovine Hrvatske, s većim ovlastima, korekturi u Bosni (osobito kod Vrbaske Banovine) i s posebnim Ministarstvom za Hrvatsku u Centralno vladi."

Krunoslav Batušić, "Povijesno razdoblje od 27. ožujka do 10. travnja 1941.", *Hrvatska Država* (München), g. II., br. 9., travanj 1956., govori općenito o pregovorima s Nijemcima. "Razgovori s Nijemcima vode se noću, poslije 22 sata u stanu dra. Mačka. Nažalost se pokazalo, da gospoda iz Berlina, nisu imala potrebnih širih ovlasti za izvjesna utanačenja i garancije... Kao posljednji sastanak s Nijemcima bio je predvidjen 3. IV. u 22 sati". Maček je tada već bio na putu za Beograd, te je Batušić, prema Mačekovom naredjenju, dočekao njemačke delegate skupa s prijateljem B. [Belakom?] i obavijestio ih, da je Maček otputovao u Beograd.

103a Bilješka Slobodana Jovanovića o sjednici vlade 5. travnja uvečer ne slaže se s onim, što je iznio Maček. Jovanović tvrdi, da to uopće nije bila sjednica vlade, nego konferenciia najvažnijih ministara (Simović, Ninčić, Maček, Jovanović. Trifunović. Grol, Jevtić i Kulovec). "Ninčić je prvi uzeo reč i rekao da, ako želimo izbeći nemački napad u najkraćem roku, moramo stupiti u vezu s nemačkom vladom. On je bio gotov otići lično kod Hitlera, ali morao je prethodno znati na kojoj bi osnovi imao da vodi s njime razgovore." Ministri su te večeri o tome raspravljali bez da su postigli zaključak. Bilo je odlučeno, da se sutra. 6. travnja, ponovno sastanu. Jovanović dalje kaže, da on i Jeftić nisu uopće sudjelovali u diskusiji. Maček, Kulovec i Simović jedini su jasno formulirali svoja stanovišta. Maček i Kulovec želili su izbjeći rat pod svaku cijenu. Maček "nije pokazivao nikakve simpatije za Osovinu, ali je smatrao da naše učešće u svetskom ratu nema nikakva smisla, jer ne može promijeniti njegov ishod, nego može samo na naš narod navući veliku nesreću. On je gotov bio na sve ustupke Nemcima, pa čak i na propust njihovih trupa preko naše teritorije; jedino ako bj nas oni napali, trebalo bi primiti s njima borbu. Simović je govorio da ne možemo pustiti da Nemci udju u Solun i preseku vezu izmedju nas i Grka. U tom slučaju mi bismo bili sa svih strana okruženi Silama Osovine i njihovim satelitima, tako da bi nam Osovina i bez rata mogla nametnuti svoju volju. Ako nismo radi da se potpuno potčinimo Osovini, moramo joj dati otpora dokle još ima izgleda za Tieki ozbiljniji otpor, a to je pre ulaska Nemaca u Solun. Razlika izmedju Simovića i Mačeka bila je tako velika uveče 5 aprila, da su neki članovi konferencije predvidjali mogućnost raspada Vlade na sastanku zakazanom za 6 april prepodne." R. L. Knežević, "Slobodan Jovanović u politici. U svetlosti dokumenata", *Poruka* (London), br. 53.-54., siječanj-ožujak 1959., s. 30.

Dr. Vladislav Stakić, tadašnji posrednik izmedju Simovića i talijanskog poslanika u Beogradu Mameli-a, iznio je, kako su tekli iugoslavensko-talijanski pregovori od 31. III. do 2. IV. 1941. Prema njemu, Mussolini je bio spreman posredovati kod Njemačke, da Jugoslaviju poštedi od rata. Mussolini je tražio, da jugoslavenska vlada "dade meritornu deklaraciju da je Pakt zaključen 25 marta, prihvaćen od nove Vlade, a da Jugoslavija se obraća Mussolini ju sa molbom da se otkloni opasnost od rata..." Jugoslavenska vlada trebala je ovo izvršit; odmah, a najkasnije do subote, 5. travnja, u 5 sati poslije podne. U prisutnosti Slobodana Jovanovića, Momčila Ninčića i BogoIjuba Ilica, Simović je primio talijanskog poslanika Mameli-a u šest sati poslije podne 2. travnja i odbio Mussolinijeve zahtjeve. O ovome nisu bili obaviješteni ni hrvatski ni slovenski predstavnici u Simovićevoj vladi [Vladislav Stakić], "Londonska 'Poruka' i istorijska istina", *Naša Stvarnost* (Johannesburg, Južna Africa), br. 13., kolovoz 1959., s. 34.-35.

Vanjskopolitički potez! Simovićeve vlade od 27. III. do 6. IV. 1941. još nisu potpuno razjašnjeni. Po svemu izgleda, da su Simović i ostali vodeći Srbi u vladi vodili politiku bez znanja hrvatskih i slovenskih predstavnika. Maček i Kulovec jednostavno su bili zavaravani.

104 Edo Bulat: "Deseti Travanj", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 23., opaska na s. 18.

104a Većeslav Vilder, *op. cit., s.* 95., ovako karakterizira Mačeka: "Maček je zaljubljen u Tolstojev *Vojna i Mir* (ovo on ne spominje u autobiografiji), i u glavnog junaka generala Kutuzova, kojem je bilo geslo: 'Strpljenje i vreme' ... 'Svi su naši manevri nepotrebni. Sve se zbiva bolje negoli mi sebi želimo. Neprijatelju treba sagraditi zlatni most'... govorio je Kutuzov kad je Napoleon uzmicao a drugi generali tražili ofenzivu. To se je Mačeku oduvek svidjalo. A dodavao je: Ja samo nastojim da nište ne propustim..." [Sve su točke u originalu.]

105 Jedan ondašnji Mačekov suradnik pričao mi je, da je Maček već bio pripremio zakonske odredbe i propise u vezi s organizacijom hrvatskog domobranstva. — U razgovoru s Bogdanom Radicom, *op. cit.,* Maček je rekao: "Uvjeren sam i danas [1955.], da je sporazum od 1939. bio ne samo početak federalizacije nego konfederalizacije Jugoslavije i možda i ostalog diela Balkanskog poluotoka uključiv i Bugarsku i Albaniju."

106 Mr. X [Dr. Mladen Giunio-Zorkin?], "U službi za Hrvatsku", *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), god. IV., br. 36.-37., ožujak 1959., tvrdi, da je u rujnu 1941. HSS bila reorganizirana na jednoj tajnoj, konspirativnoj osnovi, sa znanjem i odobrenjem starog stranačkog vodstva. Na čelo stranke postavljena je vrhovna trojka: Ljudevit Tomašić i Ivanko Farolfi. Treća se osoba ne spominje. O ovome dr. Maček ništa ne piše, ali je teoretski moguće, da je to bilo provedeno s njegovim znanjem i savjetom, jer je on tada bio na slobodi. Zanimljiva je činjenica, da su Tomašić i Farolfi, koji su besprekidno ispitivali raspoloženje hrvatskog naroda na terenu, prihvatili ideju samostalne hrvatske države.

107 Bjelovarske dogadjaje, koliko se sjećam, opisao je njihov aktivni učesnik, dr. Julije Makanec, godinu dana kasnije u *Hrvatskoj Smotri* (Zagreb). Nemam pri ruci toga članka. — Krunoslav Batušić, "Kako je srušena Jugoslavija 1941.", *Hrvatska Država* (Munohen), g. II., br. 10.-11., lipanj 1956. piše o Mačekovom proglasu na narod, "u kojem ga se poziva, da se odazove u vojsku i da dade ratna podavanja", te nastavlja o slanju Djuke Kemfelje u Bjelovar: "Pogotovo je bilo fatalno izašilanje narodnog zastupnika i glavnog zapovjednika Seljačke i Gradjanske Zaštite Gjuke Kemfelje a Bjelovar, da umiri narod i djeluje u duhu pomenutog poziva. Kemfelja je doživio, da je morao bježati pred narodom, eda iznese čitavu kožu i živu glavu! Došao je strahovito ogorčen u Zagreb, pozvao Zvonka Kovačevića i mene k sebi i rekao: — Ja Vam predajem zapovjedništvo i odlazim kući. Dečki, pazite, kaj delate!"

108 Mato Rajković, "Prošlost na optuženičkoj klupi", *Vjesnik u Srijedu* (Zagreb), od 3. rujna 1958., tvrdi, da se je Kvaternik prije 10. IV. skrivao u stanu dra Šenoe u Jurjevskoj ulici u Zagrebu. Desetog travnja posjetio je Kvaternika pukovnik jugoslavenske vojske Nikolić i obavijestio ga, da njemačke trupe mogu svakog časa stići u Zagreb. Rajković nastavlja:

"Kvaternik zajedno s Nikolićem sjeda u automobil, kupi putem još neke istomišljenike, odlazi s njima u banske dvore, a potom svraća u Mačekovu rezidenciju. Tamo već nalaze neke Nijemce.

'Odmah nakon proglašenja NDH u banskim dvorima, pred hrvatskom zastavom' — priča Kvaternik u svom istražnom zapisniku — 'a prije proglašenja preko radio-stanice, u pratnji Wesenmeiera [Veesenmayera], a možda po njegovom prijedlogu, ali se ne sjećam točno, jer sam i sam imao tu namjeru, automobilom sam otišao do dr. Mačeka i njegova me straža uvela k njemu. Odmah sam primijetio, da se Wesenmayer [Veesenmayer] i Maček poznaju. U sobi u kojoj sam bio primljen, nalazili smo se ja, Wesenmeier [Veesenmayer], Maček i Košutić. Mačeku sam rekao, da sam upravo sada proglasio NDH i da molim da mi dade jednu izjavu za narod radi održanja legaliteta vlasti. Kao dokaz, da sam ovo Mačeku rekao vrlo prijazne, može služiti i to, što smo ja i on dobri prijatelji otprije, tako da sam ga čak oslovio riječima 'dragi Vlatko'. Maček je nakon razgovora s Košutićem TI zajednici s njime napisao izjavu te mi je dao. Maček i Košutić su zajedno sastavljali i konzultirali se o izražajima pojedinih riječi u toj izjavi."

Ovo komunističko novinarsko pisanje treba uzeti dužnom rezervom, kao i okolnosti, pod kojima je izjava dana. — O Kvaternikovom proglašenju NDH pisao je u nekoliko navrata Milan Blažeković. Vidi opasku 111.

109 Eugen Kvaternik tvrdi, da su veze izmedju domovinskog Ustaškog pokreta i Pavelića bile vrlo slabe i da su bile potpuno prekinute 27. III. 1941. Slavko Kvaternik nije imao nikakvih uputa, kako da postupa kod proglašenja NDH. Eugen Kvaternik, "Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. II., sv. 3., rujan 1952., s. 217.-18.

110 Krunoslav Batušić, "Kako je srušena Jugoslavija 1941.", *Hrvatska Država* (Miinchen), g. II., br. 12-, srpanj 1956., piše: "G. Slavko Kvaternik sa Zvonkom Kovačevićem otišao je dru. Mačku, da ga skloni na, suradnju, o čemu mi je kasnije Zvonko pričao, ali jedva su uspjeli, da je sastavljen i podpisan proglas na Hrvatski Narod, koji je pročitan na krugovalnoj postaji u Zagrebu". — Taj dogadjaj Batušić ne datira, ali ga stavlja na konac svojih uspomena od 9. IV., te bi se, prema tome, moglo zaključiti, da ga datira tim danom.

Eugen Kvaternik, *ibid.,* s. 228. kaže, da je Slavko Kvaternik "još jednom, 1 to 10. IV. prije podne, ponudio, da on, Maček, proglasi hrvatsku nezavisnost. Maček odbija s motivacijom, da su Nijemci protiv njega. Kad mu Kvaternik predvodi Veesenmayera, koji mu u ime vlade III. Reicha saopćava, da bi Njemačka rado vidjela, da on, Maček, bude poglavar buduće Države Hrvatsko, Maček i opet odbija s riječima: "Moja je politička koncepcija doživjela slom, pukovniče, Vi proglasite Hrvatsku". Nato sva trojica sastavljaju

poziv dr. Mačeka na organizacije H.S.S., da se prilagode i potpomognu novostvorenu situaciju".

Premda su Batušić i Eugen Kvaternik sekundarni svjedoci, njihovo pisanje navodi me na pomisao, da su možda bila dva sastanka izmedju Mačeka i Slavka Kvaternika 9.—10. travnja. Kvaternikove dodire s Mačekom od 27. ožujka do 3. travnja takodjer bi trebalo osvijetliti.

111 Mačekova izjava bila je parafrazirana, a ne tekstualno donesena, u ondašnjem posebnom izdanju dnevnika *Hrvatski Narod.* Ne znam, da li je tekstualno bila objavljena u drugim hrvatskim novinama ili gdje drugdje za vrijeme rata. Možda je bila objavljena u *Hrvatskom Dnevniku,* glasilu HSS, koji je izišao još u večer 10. travnja s datumom 11. travnja. U emigraciji je cjeloviti tekst objavio Milan Blažeković, "Zašto i kako je nastao proglas dra Mačeka 10. travnja 1941.", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 20., 1956., s. 12. Blažeković ne navodi izvora, odakle je uzeo tekst izjave, ali u pismu autoru ove rasprave javlja, da ga je prenio iz *Ustaškog Glasnika,* (Čakovec), g. I., br. 1. od 12. IV. 1941. Taj tekst glasi:

"Hrvatski narode!

Pukovnik g. Slavko Kvaternik, vodja nacionalista u zemlji, proglasio je danas slobodnu i samostalnu nezavisnu Hrvatsku Državu na cielom teritoriju hrvatskog naroda, te je današnjim danom preuzeo vlast u svoje ruke.

Pozivam sve Hrvate da se novoj vlasti pokore.

Sve članove HSS molim, da ostanu mirni, a kotarske poglavare pozivam da ostanu na svojim mjestima i da suradjuju sa novim vlastima.

Dano u Zagrebu, dne 10. travnja 1941.

Dr. Vladko Maček."

Gore spomenuti Blažekovićev članak bio je povodom slijedećim trima člancima: (1) Marko Sinovčić, "Osvrt na izjavu maršala Kvaternika", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 21., 1957. s. 15.-21., (2) Milan Blažeković, "Kvaternikovo proglašenje NDH u Banskim dvorima", *ibid.,* sv. 22., 1958., s. 17.-19. i (3) Dragan Mirković, "10. Travnja 1941. u Banskim dvorima", *ibid.,* s. 19.-25.

Poslije objave Mačekove knjige, Blažeković se je osvrnuo na njegovo pisanje novim člankom, "Dr. Vladko Maček i 10. Travnja 1941.", *ibid.* sv. 25., 1958. [1959.], s. 58.-68., u kojem je ponovno razglobio cijelo pitanje. Blažekoviću nije poznato, da je Milan Martinović, *op. cit.,* s. 4S.-49. iznio Košutićevu verziju o Mačekovoj izjavi:

"Dok se je Zagrebu približavao neprijatelj, te je moglo biti nešto iza 4 sata poslije podne, ulazi u radnu sobu predsjednika dr. Mačeka posebni Hitlerov izaslanik dr. Edmund Veesenmayer. Njega predstavlja poznati nam bečki ing. Doerfler [Martinović ga spominje prije u članku u vezi s posjetom Maletke-a Mačeku i kaže, da mu je ime Mihajlo], koji odmah započne govoriti predsjedniku: 'Vi ste, gospodine predsjedniče, u velikim časovima uvijek bili veliki čovjek. Budite i sada veliki!' Dr. Veesenmayer ga sav uzbudjen prekida bahatim oštrim riječima: 'To nije potrebno' i nastavi njemački prema predsjedniku: 'Njemačka vojska ušla je u Zagreb. Vlast preuzima pukovnik Kvaternik, vodja hrvatskih nacionalista, u kojeg njemačka vlast ima puno povjerenje. Nema nikakvoga smisla stavljati otpor, jer će taj biti u zametku skršen. Mi ne želimo novih žrtava. Ako hoćete zaštititi svoj narod, pozovite ga da bude miran i da mirno primi ovu promjenu. To možete učiniti jednim proglasom na narod'.

Na to dr. Maček prisutnom podpredsjedniku inž. Košutiću započne diktirati: 'Hrvatski narode! Danas po podne stigla je u Zagreb njemačka vojska i predala vlast pukovniku Kvaterniku'. To je odmah prevedeno Veesenmayeru, koji odgovara: 'Ne, tako se ne smije pisati- Ne smije se pisati, da je njemačka vojska predala vlast'.

U to, pozvan, ulazi u sobu pukovnik Slavko Kvaternik, koji se prvo srdačno pozdravlja s izaslanikom Veesenmayerom i s ostalim prisutnima i dr. Maček nastavi diktirati:

'Pukovnik Slavko Kvaternik, vodja hrvatskih nacionalista u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historijskom i etnografskom području Hrvatske, te je preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod, da se novoj vladi pokorava i pozivam pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike, itd., da ostanu na svojim mjestima i da iskreno suradjuju s novom vladom'.

Dr. Maček na to proslijedi diktirati: 'Ja ostajem predsjednik Hrvatske Seljačke Stranke...' Pukovnik Kvaternik ga prekine riječima, da se to ne može kazati, jer ne će biti nikakovih političkih stranaka, pa ni HSS.

Predsjednik mu odgovara: 'Dobro, molim'. Veesenmayer na to postavlja predsjedniku pitanje: 'Sada predajte i vodstvo naroda'. Predsjednik mu odvraća odlučno: *'Ne! To ne ću!',* što su ovi pokunjeno primili na znanje i mirno se udaljili.

………..

O izjavi predsjednika Mačeka bilo je mnogo prepirke i govora... Mi smo ovdje iznijeli doslovno vjeran sadržaj i način, kako je uopće došlo do ove izjave prema bilješkama i podatcima samoga inž. Košutića, koji je bio prisutan tom razgovoru i izvornik ovog poziva pohranjen je na sigurnom mjestu."

Vidi takodjer opasku 108.

112 Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1939.), s. 160-61. Lorković razumijeva pod povijesnom Hrvatskom: Hrvatsku s Medjimurjem, Slavoniju sa Srijemom, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, te dio Istre (otok Krk i općinu Kastav), koji je pripao Jugoslaviji. Lorkovićevo djelo trebao bi prostudirati svaki hrvatski javni radnik, posebice političar, jer je ono nuždan priručnik za upoznavanje hrvatske stvarnosti. Bilo bi vrijedno, kad bi se to djelo ponovno izdalo, popunjeno prikazom ratnog razdoblja i popisima pučanstva od 1948. i 1953.

113 Prema Košutićevom pričanju, tokom 1943. bile su poduzete dvije inicijative, da bi HSS službeno ušla u vladu. Prva inicijativa došla je izravno od Pavelića nočetkom ljeta 1943., a druera sa strane predsjednika vlade dra Nikole Mandića u jesen 1943., posliie nada Italije. Milan Martinović, "Moje uspomene iz velikog doba. Žjvot i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića", *Kalendar Hrvatski Glas* 1956, s. 47.-50.

113a Kod ovoga se obično navode četnički pokolji u Hercegovini. Medjutim, trebat će razjasniti ulogu i planove četničkih postrojbi, koje su bile organizirane u sklopu jugoslavenske vojske pred rat 1941. Da li je postojao srpski plan o pokolju svih važnijih protusrpskih ličnosti u Jugoslaviji za slučaj rata? Da li su taj plan trebale izvesti četničke postrojbe jugoslavenske vojske? Da li je taj plan ostao neostvaren radi brze propasti Jugoslavije i potpune vojničke bezglavosti već od prvog dana rata?

114 Eugen Kvaternik, "Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u Drugom svjetskom ratu", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), god. V., sv. 1., ožujak 1955., s. 69.-70., ovako tumači tu politiku: "Antisrpstvo bilo je srž ustaške doktrine, njegov

raison d'etre i *ceterum censeo.* To je poposljedica 20 godišnjeg vladanja Beograda u Hrvatskoj i spoznaje, da je vladajući dio srpstva htio uništenje hrvatskog naroda. Aleksandar Karadjordjević stvorio je Antu Pavelića, četnici — ustaše. Posljedice su poznate. Ali hrvatsko-srpski sukob za vrijeme Drugog svjetskog rata nikada ne bi bio uzeo one dimenzije, da nije bilo agresivne politike Italije. Antisrpstvo bilo je Paveliću *valvula di sicurezza,* kojom je kanalizirao borbenost hrvatske mladeži, koja bi se inače revoltirala protiv njegove italofilske politike, njegovih talijanskih protektora i — protiv njega samoga. Zato s talijanske strane nikada nije bilo ozbiljnog pokušaja, da se zaustavi razvoj dogadjaja, nego se, naprotiv, naoružavalo četnike i pasivno promatralo, kako ubijaju na desetke tisuće Hrvata obojega spola i razne dobi. Čak su Talijani u tom trijebljenju hrvatskog življa sami sudjelovali...

……

Već prvih mjeseci 1942. bilo je mnogim članovima hrv. vlade jasno, da ćemo u našim odnosima sa Srbima došli u ćorsokak. Koncem veljače 1942. sam u jednom pismu razložio dru Paveliću ozbiljnost položaja i neminovnost katastrofe i finiš Croatiae, ne nastupi li bitna promjena u pobijanju komunističkog ustanka. Dr. Pavelić bio ja s tim izvještajem, barem naoko, impresioniran, i kreirao je Glavni Stan Poglavnika, koji da će sva ta pitanja rješavat; . .. Na prvoj sjednici te nove inertne i nepotrebne ustanove postavio sam odmah problem naših odnosa sa Srbima. Svi su se prisutni članovi vlade i predstavnici oružanih snaga složili u tome, da je došao prikladan čas, da se izgladi sukob sa Srbima. Dr. Pavelić je naglasio, da će kao prvo sredstvo pacifikacije uspostaviti Pravoslavnu Crkvu. Ali, stvoreni zaključci ostali su na papiru. Pravoslavna Crkva uspostavljena je kao "Hrvatska pravoslavna Crkva" s čisto antikatoličkom tendencijom. Na njeno čelo stavljen je Rus, a ne Srbin. Bila je to, dakle, Rusko-hrvatsko-pravoslavna crkva, koja nije mogla privući Srbe. U stvari, dr. Pavelić je trebao mjesece, da izbaci to mrtvorodjenče — samo se je zabavljao s ona četiri pravoslavna popa, i nakon tri mjeseca razgovora, pregovora i nadmudrivanja, triumfalno je izjavio. "

"Već sam ih sve medjusobno posvadio."

115 Povijesna Hrvatska ovdje se, radi usporedbe, podrazumijeva u Lorkovićevom smislu. Vidi opasku 112. Brojke su dobivene na taj način, da se je od broja pučanstva Narodne Republike Hrvatske odbilo: (1) 250.000. koliko po prilici broji teritorij pripojen Hrvatskoj od Italije i (2) 53.502, koliko broji Baranja. Toj se je brojci onda dodao broj pučanstva: (1) onog dijela Srijema, koji je pripojen Autonomnoj pokrajini Vojvodini (285.060), (2) Boka Kotorska, koja je u sklopu Crne Gore (33.739), te (3) Bosna i Hercegovina (2,565.277). Sve sam muslimane računao kao Hrvate, iako ih se je od 890.252, koliko ih ima na teritoriju narodnih republika Bosne i Hercegovine i Hrvatske, 789.480 izjavilo nacionalno neopredijeljenima, 72.265 Srbima, a 28.507 Hrvatima. U tekstu spomenutu brojku od 890.479 muslimana na povijesnom hrvatskom teritoriju pribrojena su još 227 muslimana iz Srijema i Boke Kotorske. Svi su brojčani podaci uzeti iz: *Konačni rezultati popisa stanovništva od* 15 *marta* 1948 *godine.* Knjiga IX: *Stanovništvo po narodnosti.* Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954.

116 Brojčani podaci *ibid.* Taj dio Srijema bio je prije rata podijeljen u 7 kotareva (Zemun, Stara Pazova, Irig, Ruma, Srijemska Mitrovica, Ilok i šid). Izvan kotareva ostali su gradovi Zemun i Petrovaradin, od kojih je prvi bio pripojen Beogradu, a drugi Novom Sadu. Kod popisa pučanstva 1948. administrativna podjela bila je izmijenjena. Ostali su i nadalje kotarevi: Zemun, Stara Pazova, Ruma, Srijemska Mitrovica i Šid. Kotar Irig podijeljen je izmedju kotareva Ruma i Novi Sad. Kotar Ilok podijeljen je izmedju kotareva Novi Sad, Bačka Palanka, Šid i Vukovar. Od kotara Ilok pripojeni su kotaru Vukovar grad Ilok, te mjesta Šarengrad i Mohovo. Taj dio, koji je uklopljen u kotar Vukovar, pripao je NRH 5 njegovo pučanstvo nije uračunato u gornju brojku. Gradovi Zemun i Petrovaradin ostali su i nadalje uklopljeni u Beograd, odnosno Novi Sad. Prvi je postao VIII. beogradski rajon, a drugi III. novosadski rajon.

116a p progonima Židova za vrijeme rata na predratnom području Jugoslavije izišla je slijedeća knjiga: Dr. Zdenko Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji.* S predgovorom dra Alberta Vajsa, predsjednika Saveza jevrejskih opština FNRJ. Beograd: Izdanje Jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952. Prema toj knjizi (s. XIX.), prije njemačkog napada življelo je u Jugoslaviji oko 75.000 Židova. U tu brojku uključeno je takodjer oko 5-000 Židova, prebjeglih iz Njemačke, Austrije i Čeho-Slovačke (s. XII.). Od toga je b'lo poslije rata na životu oko 15.000, od kojih se je oko 8 000 preselilo poslije 1948 u državu Izrael, a 6 500 ostalo u Jugoslaviji (s. XIX.). Prema tome pisac uzimlje, da je rat preživljelo oko 500 Zidova, raštrkanih po cijelom svijetu. Meni se čini ta brojka preniskom.

Na teritoriju predratne Jugoslavije bilo je uništeno oko 60.000 Židova u toku rata (s. XIX.). Koliko ih je od topa broja stradalo u NDH, a koliko u ostalim dijelovima Jugoslavije, nije moguće ustanoviti na temelju ove knjige. Naime, pisac ne navodi točne brojke židovskog pučanstva za pojedine dijelove Jugoslavije. Jedina iznimka u tom pogledu je hrvatski teritorij, jer se navodi, da je 1941. u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji živjelo 25.000 Židova (s. 61.), a u Bosni i Hercegovini 14.000 (s. 64.), dakle ukupno na teritoriju NDH oko 39.000. Za ostale dijelove Jugoslavije ne navode se točni podaci o židovskom pučanstvu, ali se dade zaključiti na temelju podataka o uništenju Židova, iznesenih u knjizi, da je gornja brojka o židovskom pučanstvu u NDH previsoka. Prema raštrkanim podacima u knjizi o uništenju Židova, bilo ih je: u Nedićevoj Srbiji oko 15.000, oko 20.000 u Bačkoj i Baranji, 7.000 u Makedoniji, 1.000 u Sloveniji i oko 1.000 na teritoriju anektiranom Italiji. Kad se zbroje ove brojke, dobiva se, da je izvan NDH ostalo 44.000 Židova. Dodavši toj brojci 39.000, koliko ih je, navodno, bilo u NDH, izlazi, da je u predratnoj Jugoslaviji bilo 83.000 Židova, a ne 75.000. koliko ih navodi sama knjiga. Prema tome, vjerovatno je broj Židova u NDH povećan za 7.000 do 8.000. Ako je ta predpostavka točna, onda ih je na teritoriju NDH bilo oko 31.000 ili 32.000.

Ali i brojka od 31.000 ili 32.000 Židova za teritorij NDH možda je previsoka. U jednom izvještaju Nijemca Rademachera, poslanog u Beograd u vezi s uništenjem Židova, pisanom u Berlinu na 25. X. 1941. poslije njegovog povratka iz Beograda, navodi se, da u Srbiji živi oko 25.000 Židova, a to je za 10.000 više nego što sam naveo naprijed na temelju raštrkanih podataka u samoj knjizi. Faksimile Radermacherovog izvještaja priložen je knjizi na s. 205.-206.

Da se ustanovi približno točan broj Židova u Jugoslaviji, trebalo bi uzeti u obzir popis pučanstva iz 1931. i podatke židovskih vjerskih općina. To bi bila polazna točka. Da bi se moglo ustanoviti, koliko ih je poginulo za vrijeme rata, trebalo bi još ustanoviti točan broj preživjelih izvan Titove Jugoslavije, te za onih 14.500, preživjelih u Jugoslaviji, ustanoviti točno, gdje su živjeli prije a gdje poslije rata. Tako bi se moglo dobiti približne predratne i poslijeratne brojke za pojedine dijelove Jugoslavije. Dosta podataka o progonima Židova na teritoriju NDH, odnosno Jugoslavije, moglo bi se naći u njemačkim dokumentima.

Na temelju gornjega izgleda, da s teritorija NDH ne bi smjelo biti uništeno više od 25.000 Židova, čini mi se, da ja i ta brojka previsoka. Od toga je, prema Levntalovoj knjizi, bilo predano Nijemcima koncem 1942. i početkom 1943. oko 5.000 Židova. Oni su bili smješteni u logor Osviecim i, s izuzetkom od nekoliko osoba, svi su tamo stradali (s. 73.).

116b u tom govoru Lukas stalno naglašava kao povijesne karakteristike hrvatskog naroda: ideje slobode, pravde i čovječnosti. "Vladar u staroj hrvatskoj državi bio je, po izvodima povjesničara Franje Račkoga, čuvar zakonitosti i poretka, te bio odgovoran zakonu i državnom poretku", naglašuje Lukas.

"Te hrvatske vlastitosti pravde, slobode i čovječnosti provlače se kao zlatna nit kroz cijelu našu prošlost i njima su prožeta sva naša duhovna stvaranja."

"Konačno iz vjekovnih borba cijele naše zajednice, koja je progovorila kroz najbolje svoje sinove, ta ideja [hrvatske državne nezavisnosti] je nedavno postala djelom i ona je ostvarena, a mi smo njezini svjedoci i dionici. Do nas je pak, da je izgradimo onako, kako odgovara našoj duhovnoj sup-stancijalnosti, u prvom redu, da je izgradimo na načelima slobode, pravde i čovječnosti, na kojima je bila izgradjena i sredovječna hrvatska država."

"Ne zaboravimo jedno, da narod često predstavlja samo jednu ideju, oko koje se izgradjuju i kojom su prožeta sva njegova stvaranja, pa ako nju izgubi, t. j. ako dopusti, da ona bude od drugih nuzgrednih a oprečnih osobina, dosad držanih u pozadini, potisnuta, pa druge mjesto nje prevladaju, taj narod se postepeno pretvara u nešto drugo što dosad nije bio. — čuvajmo dakle brižljivo one vlastitosti, po kojima je hrvatski narod postao ono, što je sada."

Filip Lukas, "Rad Matice Hrvatske za hrvatsku narodnu i državnu misao. Govor predsjednika Filipa Lukasa na Prvoj glavnoj godišnjoj skupštini Matice Hrvatske u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dne 8. ožujka 1942.", *Hrvat-ska Revija* (Zagreb), g. 15., br. 5., svibanj 1942., s. 234.-35. i 240. — Za vrijeme rata u Zagrebu pričao mi je jedan Lukasov djak, da je Lukas u svojim predavanjima na Visokoj Ekonomsko-Komercijalnoj školi, gdje je bio profesor ekonomske geografije, dokazivao brojkama ispisanim na ploči, kako Njemačka mora izgubiti rat i kako je logična pobjeda zapadnih velikih sila.

116c "Dokumenti iz najskorije prošlosti Bosne i Hercegovine", *Bosanski Pogledi* (Beč), g. I., br. 1., studeni-prosinac, 1955., s. 61.-68. — Tamo su objavljene sve tri rezolucije.

117 Eugen Kvaternik objavio je uz već spomenuta tri članka nedavno i četvrti članak, "Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942. Prigodom smrti generala Vittoria Ambrosija", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. IX., br. 2., lipanj 1959., s. 164.-187. Ti su članci djelomično memoarske naravi, i u njima se Kvaternik nije sistematski pozabavio hrvatskom unutrašnjom politikom, posebice razdobljem od travnja 1941. do rujna 1942., kad je on bio ravnatelj za javni red i sigurnost. U članku "Još nešto o Rimskim ugovorima", *op. cit.*, s. 257.-58. ovako ocjenjuje unutrašnju politiku NDH: "Ali iznad svih političkih pogrešaka, zabluda, ljudskih mana, potenciranih u jednom razdoblju, u kojem su dogadjaji bili često jači od ljudi, katastrofa naše N.D.H. imade svoj duboki moralni uzrok, koji leži u četirigodišnjem stalno opetovanom i sustavnom kršenju svih temeljnih i nepromjenjivih ćudorednih zasada. To kršenje oduzelo je mnogima sposobnost zdravog prosudjivanja, i tako spriječilo da pravodobno reagiraju na stranputicu, kojom se vodilo hrvatski narod.

…..

Nijedan trajni uspjeh u vodjenju naroda nije moguć bez duboke poniznosti i osjećaja odgovornosti pred Onim, koji je narodima i pojedincima postavio neprolazne zakone, koji vrijede od početka do svršetka povijesti.

Iz toga vrela nisu crpili oni, koji su kroz one četiri godine vladali hrvatskim narodom. Apokaliptički finale bio je neminovan.

Iz njega ne crpe ni njegovi današnji tlačitelji. Zato je i njihova sudbina zapečaćena."

118 Vjekoslav Luburić spomenuo je u jednom svom članku već 1951., da je napisao dvije knjige: *Ratne uspomene* i *Povijest hrvatskog rata* 1941.-1945. Vidi: Domagoj [Vjekoslav Luburić], "Bitka na Lievča polju. Slom velikosrpske strategije u Drugom svjetskom ratu", *Hrvatski Kalendar* 1952 (Chicago), s. 113., op. 1. Isti je članak objavila *Drina* [Madrid]) g. V., br. 1.-3., veljača 1955., s. 75.-92. članku u *Drini* dodano je 6 nacrta vojničkih položaja u toku bitke.

119 General Pedor Dragojlov objavio je na njemačkom kratku raspravu o razvoju rata na području NDH i organizaciji hrvatske vojske: Fedor Dragojlov, "Der Krieg 1941-1945 auf dem Gebiete des 'unabhangigen Staates Kroatien' ", *Algemaine Schtoeizerische Militarzeitschrift*, Organ der Schweizerischen Offiziersgesellschaft (Frauenfeld), g. 122. (1956.), br. 5.-7., svibanj-srpanj, s. 345.-64., 425.-49., 509.-23. Ta je rasprava bila nesolidno prevedena na hrvatski: Fedor Dragojlov, "Rat od 1941.-1945. na području Nezavisne Države Hrvastke" *Hrvatska* (Buenos Aires), g. X., br. 18. (210.), br. 19. (211.), br. 20. (212.), br. 21. (213.), br. 22.-23. (214.-215.) i br. 24. (216.) od 26. IX., 10. i 24. X., 7. XI., 5. i 22. XII. 1956.

120 Tito je izjavio u svibnju 1944. dopisniku Reutera J. Tabor-u, "da su ustaše najbolji neprijateljski vojnici". Ta je izjava bila objavljena u *New York Times*, 15. svibnja 1944. Vladimir Dedijer, *Dnevnik.* Treći deo (Beograd: Jugoslavenska knjiga, 1950), opaska na s. 129.

120a Pored Hrvatske državne vlade i Glavnog ustaškog starta postojale su slijedeće političke i vojničke ustanove: Hrvatski Državni Sabor, Glavni stan poglavnika i Državno vijeće. Moj je utisak, da utjecaj tih ustanova na državnu politiku nije bio od većeg značaja.

121 Taj moj utisak potvrdjuje sam Pavelić člankom: "Dvie 'slavne' dinastije u Srbiji", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. XII., br. 3. (266.) od 16. II. 1959.

122 Vanča Mihajlov, koji je boravio u Zagrebu od 1941. do jeseni 1944., ovako je ocijenio Pavelićevu politiku u jednom razgovoru s Eugenom Kvaternikom u rujnu 1944. u Beču: "Tragedija Hrvatske leži jedino i isključivo u činjenici, što Poglavnik nije vodio borbu protiv neprijatelja Hrvatske, nego protiv svojih najboljih prijatelja." Eugen Kvaternik, "Riječi i činjenice...", *op. cit.*, s. 69.

123 Uvodnici tjednika *Spremnost*, pisani od Tiasa Mortigjije i Milivoja Magdića, mogu biti primjerom, u kojem je smjeru trebala nastupati hrvatska propaganda i kojim je duhom trebala biti vodjena hrvatska ratna vanjska politika. Nažalost, iako je tjednik *Spremnost* trebao biti "Misao i volja ustaške Hrvatske", kako je pisalo u njegovom podnaslovu, ti su uvodnici zapravo bili osobno mišljenje Mortigjije i Magdića.

124 Izvještaji hrvatskih predstavnika kod Vatikana dra Nikole Rušinovića i Erweina Lobkowicza iz toga arhiva bili su djelomično objavljeni: [Anon.], *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške "NDH"*. Zagreb: Biblioteka Društva novinara Hrvatske, 1952. U nekim cjenicima knjiga navodi se Ivo Mihovilović kao autor te zbirke. Bilo bi vrijedno, da se na ovu knjigu osvrnu autori tih izvještaja, Rušinović i Lobkowicz.

Historijski institut Jugoslavenske akademije, odnosno Društvo povjesničara Hrvatske, trebali bi nastojati, da se taj arhiv kao i ostali hrvatski ratni spisi spase za poznije potomstvo.

125 Vjekoslav Vrančić, "Postrojenje i brojčano stanje hrvatskih oružanih snaga u godinama 1941.-1945.", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1953. (Buenos Aires), s. 143.

126 Enno von Rintelen, *Mussolini als Bundesgenosse. Erinnerungen des deutschen Militarattaches in Rom.* 1936-1943 (Tubingen i Stuttgart: Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins, 1951.), s. 137.-38.

127 Pranz Halder, *War Journals (German)* (Mimiografirano izdanje: New York: Arnold Lissance, editor, 1951.), sv. VI., s. 39.: "Italien faellt als Partner vpellig aus. Haben in Albanien nur Angst; an der julischen Grenze koennen sie vor 22. 4. angeblich nicht angreifen. Abgrenzung gegen 2. Armee nicht noetig, weil sie doch nicht antreten." — Halder je bio glavar njemačkog glavnog stožera od 1. IX. 1938. do 24. IX. 1942. Vodio je stenografski dnevnik od 14. VIII. 1939. do 24. IX. 1942. Dnevnik ima 7 svezaka. Arnold Lissance objavio ga je mimiografirano u njemačkom originalu i engleskom prijevodu. Engleski prijevod ima naslov: *War Diary.* Halder je sudjelovao kod transkripcije dnevnika iz stenografije.

128 Helmuth Greiner, *Die Oberste Wehrmaehtsfuhrung* 1939-1943 (Wiesbaden: Limes Verlag, 1951.), s. 286.: "Es bleibt noch zu erwahnen, dass vom 20 April an in Wien Besprechungen zwischen dem Reichsaussenminister und dem italienischen Aussenminister Graf Ciano iiber die Aufteilung Jugoslawiens stattfanden. Da eine Einigung hierbei nicht erzielt werden konnte, weil die Italiener enorme territoriale Forderungen stellten und unter anderem ganz Kroatien beanspruchten, daš nach dem deutschen Einmarsch in Agram von dem Kroatenfiihrer Dr. Pawelitsch zum selbstandigen, unabhangigen Staat erklart worden war, beschrankte man sich furs erste auf di Festsetzung einer Demarkationslinie zwischen der italienischen und deutschen Besatzungszone, die von Agram iiber Banja Luka und Sarajevo nach Rudo (90 km sudostlich von Sarajevo) verlief, wobei die Orte zur deutschen Zone gehorten. Dabei ist es dann bis zum Ende des Krieges geblieben."

129 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (Beograd: Vojnoistoriski institut Jugoslovenske narodne armije, 1954.), tom II.: Dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, knjiga 2., II. dio, dok. br. 22., s. 570. Tamo je donesen njemački original i srpski prijevod tog dokumenta. U opasci se kaže, da je dokumenat bio unesen u arhiv Stožera hrvatske kopnene vojske pod: V. T. Br1632. Danas je pohranjen u arhivu Vojnoistoriskog instituta u Beogradu: arhiv Min. dom. NDH, k. 134, br. reg. 8/2-1. Iz samo dokumenta nije jasno, na što se odnosi datum 23. travnja 1941. Da li je to datum, kada je demarkaciona linija povučena, ili je pak to datum, kad je akt bio upućen Ministarstvu domobranstva. Ne navodi se ni datum, kada je akt protokoliran. Izdavač je stavio ovakav naslov dokumentu: "Demarkaciona linija ustanovljena 23 aprila 1941 god. izmedju nemačkog i italijanskog područja Jugoslavije".

Kolekcija ratnih vojničkih dokumenata, koja izlazi pod gornjim naslovom, ima 7 tomova, a svaki tom se onda dijeli na knjige. Prvi tom obradjuje područje Narodne Republike Srbije, treći Crne Gore, četvrti Bosne i Hercegovine, peti Hrvatske, šesti Slovenije i sedmi Macedonije. Tom drugi donosi dokumente komunističkog Vrhovnog štaba. Do konca 1958. u svih sedam tomova izišlo je 80 knjiga, od kojih 39 knjiga otpada na područje NDH.

Arhiv hrvatskih oružanih snaga velikim je dijelom pao u komunističke ruke. U prvom svesku *Enciklopedije Jugoslavije* (Zagreb: Leksikografski zavod. 1955.) u članku Arhiv, ratni, Vojnoistoriskog instituta (s. 202., stupac 2.) stoji, da u tom arhivu: "Od kvislinških jedinica najbrojnije je zastupljen arhiv oružanih snaga NDH (oko 350.000 dokumenata), a zatim Draže Mihajlovića i njegovih jedinica (oko 20.000 dokumenata)."

130 Eugen Kvaternik, "Talijanska politika...", *op. cit-, s.* 172., 170.-173.

131 O tadašnjim pregovorima s Talijanima djelomično su pisali slijedeći hrvatski promatrači odnosno sudionici: (1) Mladen Lorković, "Na dan Poglavnikova stignuća u Zagreb", *Hrvatski Narod* (Zagreb), 10. IV. 1944.; (2) Stijepo Perić u tri članka: "Preludij Rimskom Ugovoru", "Rimski Ugovor", "Postanak Rimskog Ugovora prema uspomenama Filipa Anfusa", *Sloboda* (Buenos Aires), g. I., br. 1., 2., 3.-4., siječanj-travanj 1949.; (3) Pavelić je dao početkom 1949. jedan interview o tome Marku Sinovčiću, koga je on objavio, medju ostalim, u članku pod naslovom: "Osvrt na članak Eugena Kvaternika: 'Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja'," *Hrvatska* (Buenos Aires), g- VII., br. 7.-8. (127.-128.) od 10. IV. 1953.; (4) Eugen Kvaternik u navedenim člancima i (5) Edo Bulat, "Pregovori u Ljubljani", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 24. (1958.), s. 7.-20.

132 Stijepo Perić, "Preludij Rimskom Ugovoru", *Sloboda* (Buenos Aires). *g.* L, br. 1., siječanj 1949., s. 22.

133 Marko Sinovčić, *op. cit.* s. 7.

134 Eugen Kvaternik, "Još nešto...", *op. cit., s.* 249.-50.

135 Edo Bulat, *op. cit.*, s. 13.

136 Eugen Kvaternik, "Riječi i činjenice...", *op. cit.*, s. 64.

137 Eugen Kvaternik, "Ustaška emigracija...", *op. cit., s.* 243.

138 Vjekoslav Vrančić, *op. cit.*, s. 144.

139 To je drugi Rimski ugovor, koji ima naslov "Sporazum o pitanju [pitanjima] vojničkog značaja, koja se odnose na jadransko primorsko područje". Marko Sinovčić, *N.D.H. u svijetlu dokumenata* (Buenos Aires: Piš-čeva naklada, 1950.), s. 247.

140 Vjekoslav Vrančić, *Hochverrat. Die zweite italienische Armee in Dalmatien.* (Zagreb: [Glavno ravnateljstvo za promičbu], 1943.), s. 12. Postoji i hrvatsko izdanje te knjige, koje nemam pri ruci.

141 "Spomenica [hrvatskog] ministarstva vanjskih poslova o reokupaciji obalnog pojasa i četničkom pitanju", Sinovčić, *N.D.H...., op. cit.*, s. 260. — E. Kvaternik, "Riječi i činjenice...", *op. cit.*, s. 67.

Gornja "Spomenica" donesena je na s. 259.-266., a da nije naveden nadnevak njenog postanja, ni izvor odakle ju je autor dobio. U toj se spomenici 1941. i 1942. naziva prošlom godinom, s. 260. i 266., te bi se moglo zaključiti, da je spomenica pisana početkom 1943. Taj ćemo izvor unaprijed označivati kao *Spomenica.*

142 Šime Balen *(Pavelić.* Zagreb: Biblioteka Društva novinara Hrvatske, 1952.) donosi na s. 53. faksimile toga proglasa iz dnevnika *Hrvatski Narod.*

143 E. Kvaternik, "Riječi i činjenice...", *op. cit.*, s. 67.-69.

144 *Spomenica,* s. 261., navodi taj nadnevak. V. Vrančić, *Hochverrat..., op. cit.*, s. 33. i 37. navodi datum od 27. VIII.

145 *Spomenica,* s. 261.; Vrančić, *ibid., s.* 38.

146 *Spomenica,* s. 263.; Vrančić, *ibid.*, s. 60.-61.

147 Talijansko ministarstvo vanjskih poslova započelo je poslije prošlog rata objavljivati veliku kolekciju talijanskih diplomatskih dokumenata, od 1861. do

Mussolinijeva pada, pod naslovom *I documenti diplomatici italiani.* Prvi svesci su izišli 1952. Kolekcija se dijeli u devet serija. Deveta serija započinje dokumentima od 4. rujna 1939. Dosada su izišla dva sveska u toj seriji, koja obuhvaćaju razdoblje do konca 1939. Prema ovome bi se dalo zaključiti, da su Casertanovi izvještaji već pristupačni nauci i da bi uskoro mogli biti objavljeni.

148 Ovom sastanku prisustvovalo je dosta osoba, koje su na životu u emigraciji Gornje je suština onog. što sam uspio o tom sastanku doznati direktno ili indirektno od prisutnih osoba.

149 Tako je pričao sam dr. Mile Budak nekolicini hrvatskih sveučilištaraca, koji su ga posjetili poslije Božića 1943. u vezi imenovanja Milivoja Kara-marka novim stožernikom Ustaškog sveučilišnog stožera.

149a Filippo Anfuso, *Da Palazzo Venezia al Lago di Garda,* (Treće izdanje. Bologna: Cappelli, 1957), s. 168-69. Anfuso je tada bio talijanski poklisar u Berlinu. Isto potvrdjuje autoru ove rasprave u pismu od 3. siječnja 1960. dr. Milan Blažeković, tadašnji tajnik hrvatskog poslanstva u Berlinu.

149b Prijepis originalne note stavio je autoru ove rasprave na raspolaganje dr. Milan Blažeković. Nažalost, on nije sačuvao tekst hrvatske note. Originalni njemački tekst Anfusove note glasi:

Ambasciata D'Italia
L'Ambasciatore 14776

Die Italienische Botschaft beehrt sich, der Gesandtschaft des Unabhangigen Staates Kroatien mitzuteilen, dass sie die Note der Regierung des Unabhangigen Staates Kroatien betreffend deren einseitige Nichtigkeitserklarung der Italienisch-Kroatischen Abkommen vom 18. Mai 1941 zur Kenntnis der Nationalrepublikanischen Regierung Italiens gebracht hat.

Auf Grund erhaltener Weisungen, bittet die Italienische Botschaft die Kroatische Gesandtschaft, die Regierung des Unabhangigen Staates Kroatien davon Unterrichten zu wollen, dass die Nationalrepublikanische Regierung Italiens die obenerwahnte Note ob ihrer Form und ihrer Inhaltes als unan-nehmbar betrachtet und sie entschieden zurückweist.

Die Note wird beigeschlossen zuruckerstattet.

Unter diesem Umstanden wird die Nationalrepublikanische Rogierung Italiens selbstverstandlich von der Entsendung eines Italienrschen Bevollmächtigen Gesandten nach Agram Abstand nehmen und, solite die Regierung des Unabhangigen Staates Kroatien in ihrer Haltung verharren, wurde die Nationalrepublikanische Regierung Italiens sein Verbleiben der Kroatischen Gesandtschaft in Italien als unenvunscht betrachten.

Für die Uebermittlung der vorstehenden Mitteilung an die Regierung dag Unabhängigen Staates Kroatien dankt die Italienische Botschaft der Kroatischen Gesandtschaft im voraus bestens.

Berlin, den 17. Nov. 1943.

150 E. Kvaternik, "Još nešto...", *op. cit., a.* 244.-45.

151 S. [Ante Pavelić], "Bitka na Lievča-Polju", *Hrvatsko,* (Buenos Aires) od 5. IV. 1952. — Za podatke o Luburićevom članku vidi op. 118.

152 Vjekoslav Luburić, "Posljedice psihološkog rata (Srbokomunizam upravlja akcijom protiv ministra Vrančića)", *Drina* [Madrid], g. III., br. 11.-12., prosinac 1953., s. 98. Taj je članak, kako se vidi iz naslova, bio obrana Vjekoslava Vrančića i slijedeći citat

stoji neposredno prije već navedenog: "U samom pak slučaju Lorković-Vokić, ne vriede insinuacije o Vrančićevoj ustaškoj nevjeri, jer je Vrančić tada i uviek bio s Poglavnikom i toga nikada nije krio. Ima nas, koji poznajemo Lorkovića još iz emigracije, a još nas više ima, koji bi znali nešto reći o uroti Lorković-Vokić, pa je potpuno nepotrebno gubiti vrieme s pričama o Vrančićevoj ustaškoj nevjeri."

Tri godine kasnije, kad se je razišao s Pavelićevom okolinom, Luburić je pisao slijedeće:

"Neka hrvatska emigracija pita Vrančića, da nam odgoneta šta je bila sudbina Vokića i Lorkovića, te koje su narodne snage, koje su ih nakon puštanja iz Lepoglave pregazile. Time će biti skinuto s dnevnog reda jedno težko pitanje.

Mi ćemo iznieti, kako smo ih zatvorili na denuncijaciju Vrančića, koji je bio i s njima i s nama, a on neka kaže, šta je bilo s njima nakon što smo ih pustili iz Lepoglave, kao i *sve druge hrvatske zatvorenike.*

Samo je Vrančić mogao nešto o tome znati, jer su oni htjeli s nama ići na Zapad, i samo je Vrančić, njihov prijašnji ortak, imao interesa spriečiti, da kažu, šta se je sve dogodilo... Nismo im bili prijatelji, kao ni oni nama, ali ih nismo ubili, jer su živi napustili Lepoglavu. Neka nam dakle, Vrančić objasni, koje su ih snage pregazile, i s kojima se nama prieti, dakle, s kojima raspolaže, a koje nisu one s kojima *mi raspolažemo* i s kojima smo spriečili nakane Vokića i Lorkovića. Pa kako je Vrančić bio i tu i tamo, i zna za njihovu sudbinu, neka dade o svemu točan prikaz, jer se protivu ustaštva dižu obtužbe, da smo mi ubili Vokića i Lorkovića, jer smo se bojali, da bi oni kod saveznika mogli biti dobro primljeni, budući da su s njima imali vezu. Tako nas obtužuju, i neka im Vrančić odgovori.

…….

Vrančić je dao zapaliti 1941. godine arhiv Bečkog Jugoslavenskog Poslanstva, da prekrije svoje stare veze, dok je bio njihov namještenik, a i ono, što se je poslie dogodilo.

Vrančić je valjda dao ubiti Vokića i Lorkovića, da u tudjini ne potvrde, da su preko Vrančića i kom. agenta Huske Miljkovića nasjeli i stradali." [Vjekoslav Luburić], "Hrvatskoj Emigraciji", *Drina* [Madrid], g. VI., br. 1.-3., veljača 1956., s. 47.-48.

Na gornje je Vrančić odgovorio jednom kratkom izjavom, u kojoj kaže slijedeće: "Lorković i Vokić su mrtvi i imaju pravo na mir. O njima će dati svoj sud poviest, a nadam se, da će krivcu njihovog tragičnog završetka moći suditi redoviti hrvatski sud. Grieh je upotrebljavati njihova imena u svrhu osobnih razračunavanja i ocrnjivanja. Najmanje prava na takav postupak ima sam napadač." Vjekoslav Vrančić, "Luburićeve izmišljotine", *Hrvatska* (Buenog Aires), g. X., br. 11. (203.) od 6. VI. 1956.

U jednom predhodnom članku Luburić piše: "General Skoliber [zapovjednik hrvatskog redarstva] nije nikada izgubio vjere u Hrvatsku, pa ni onda, kada su se temelji naše mlade države u godini 1944. tresli, radi izdaje Lorkovića i par biednika iz njegove klike. General Skoliber bio je vjeran Poglavniku, pa je i to jedan od razloga da ministar redarstva [Lorković] nije mogao pokrenuti niti jednog jedinog redarstvenika, jer je nad njima bdio njihov glavni zapovjednik. General Skoliber bio je jedan od onih, koji su od prvog dana bili upućeni u namjeravani puč Lorkovića i mnoge smo noći probdjeli razglabajući činjenice i tražeći rješenje. I u momentu, kad su zatajili i poneki od starih ustaša, general Skoliber stajao je kao hridina i sačuvao neokaljan stieg Redarstvenog Zbora." [Vjekoslav Luburić] General Drinjanin, "Iz galerije velikih pokojnika: General Slavko Skoliber", *Drina* [Madrid], g. IV., br. 1.-2., siječanj 1954., s. 33.

U tri kratke bilješke Luburić je pokušao osobno ocrniti Milutina Jurčića, Vokića i Lorkovića: [Vjekoslav Luburić], "Iz Erine torbe: Predati vlast! Komu?", "Iz Erine torbe: Vokićeva ministarstva i grofice; Je li Lorković bio liberalac — ili praktični katolik?", *Drina* [Madrid], g. V., br. 1.-3., veljača 1955., s. 43. i 183.-185.

Konačno, Luburić je kratko pisao o puču u osvrtu na članak Milana Martinovića, naveden u našoj op. 113., [Vjekoslav Luburić] M. I. Ć., "Krive 'Uspomene iz velikog doba' ", *Danica* (Chicago), g. 36., br. 26. od 27. VI. 1956.

Rodoljubna dužnost nalaže Vjekoslavu Luburiću, da iskupi svoje obećanje iz 1953. i objavi svoje uspomene i dokumentarni materijal, kojim raspolaže, o puču Lorković-Vokić.

O puču je pisao Milan Martinović u dva već navedena članka, objavljena u *Kalendaru Hrvatskog Glasa* 1955. *i* 1956. Podaci u oba članka protuslove jedni drugima. Podaci za prvi članak potječu od Stijepe Perića, a za drugi od ing. Augusta Košutića. Taj drugi članak, pored već spomenute Mačekove tvrdnje, dokazom je, da Tomašić i Farolfi nisu vjerovali u Košutićeve političke sposobnosti, te ga nisu upoznavali s pripremama za puč.

Blaško štitić osvrnuo se je na prvi Martinovićev članak i iznio neke nove podatke. Blaško Štitić, "U obranu pok. Ante Štitića", *Danica* (Chicago), g. 35., br. 28. od 13. VII. 1955.

Poznato mi je, da je Stijepo Perić već 1945. napisao opširni izvještaj o puču, ukoliko je njemu tok dogadjaja bio poznat. Taj je izvještaj ostao u rukopisu i nisam ga imao prilike čitati. Bilo bi vrijedno, da se te Perićeve uspomene objave sada poslije njegove smrti.

U knjizi: Gustav Stockelle, *Vom Ende zum Anfang.* Erlebnisse und Erkenntnisse eines Nationalsozialisten (Graz: Verlag Ulrich Moser, 1949.), na s. 189.-191., donosi se jedan razgovor generala Glaise von Horstenau-a s mornaričkim kapetanom Tomićem o Lorković-Vokićevom puču. Sigurno će o tome biti više govora u još neobjavljenim Glaiseovim memoarima. Stockelle je bio ataše za radnu službu kod njemačkog poslanstva u Zagrebu.

O puču je pisao, izgleda prema podacima Branka Rukavine, Dinko Šuljak: "Nezavisna Država Hrvatska i ustaško djelovanje". *Američki Hrvatski Glasnik* (Chicago), br. 10.-17. i 19. iz 1950. Zatim dr. Ivo Omrčanin, "II 'putsch' croato nel 1944", *Rivista di studi politici internazionali* (Firenza), g. XVII. (1950.), No. 2., s. 248.-54. Nisam imao u rukama članak g. Omrčanina.

U domovini je Mato Rajković, izgleda pukovnik UDB-e, objavio o puču deset članaka, "Prošlost na optuženičkoj klupi: Posljednji manevar", *Vjesnik u srijedu* (Zagreb) od 3., 10., 17., 24. IX., 1., 8., 15., 22., 29. X. i 5. XI. 1958.

Marijan Nikšić, "Uspomene i pogledi jednog upravnog službenika", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 25., 1958., *s.* 131.-32., piše, da je "Tito došao na sotonsku misao, da izazove oružani sukob izmedju njemačke i hrvatske vojske. Ovaj sukob trebao je poslužiti Titu ne da škodi Nijemcima ili koristi Saveznicima, nego da uništi hrvatske oružane snage, koje su bile u to doba jedina efektivna zapreka njegovim kombinacijama.

Da bi se izvršile pripreme za jedan takav sukob, poslužio se je Tito članovima britanskog izaslanstva kod svoga stožera... Baš zato što se je taj stožer najdulje zadržavao na otoku Visu, to im je bilo lako uhvatiti vezu s Lorkovićem i Vokićem preko Farolfia, koji je i sam Višanin. U tu akciju upleten je bio i sam dr. Pavelić. Konačno, to je bilo u planu komunista, koji su na taj način mogli neodkriveni svoje osnove provoditi.

Stvari se nisu ipak odvijale onako kako su to komunisti željeli, tako da su samo djelomično uspjeli, jer su samo stanoviti domobranski častnici, pa i sami Vokić i Lorković, koji su trebali biti nosioci ove po komunistima smišljene intrige, bili 'likvidirani'. Oni koji nisu bili 'likvidirani' za vrieme Pavelićeve vladavine, te je kasnije Tito 'likvidirao'. Danas ima na životu vrlo malo izravnih sudionika u toj akciji.

Hrvatska javnost trebala bi posvetiti posebnu brigu razsvjetljavanju ovoga dogodjaja. Onda bih i ja iznio i druge podatke, s kojima raspolažem."

Miroslav Avdić, *"Pogledi", Spremnost* (Sydney, Australija), g. II., br. *8.*, lipanj 1959., piše o navodnoj izjavi generala Matije čanića o puču: ".. .glavni zapovjednik hrvatskih oružanih snaga za vrijeme ministra Vokića, domobranski general Matija Čanić, Rim. Sv. Jeronim, 1945. g. Grupa rimskih prijatelja gen. čanića, a kojoj sam i ja pripadao, postavila je stanovita pitanja u vezi gornje afere gen. čaniću, na koje je on odgovorio: "Najsposobniji zastupnik u HSS-u, 'siva eminenca' stranke i vršitelj dužnosti tajnika u odsutnosti dra J. Krnjevića bio je R. [L] Farolfi, koji (kao poliglota i sa savršenim poznavanjem njemačkog jezika) — od prvog dana dolaska Nijemaca u Hrvatsku ulazi u njihovu službu! U toku 1943. g. Nijemci su naslućivali, da bi Hrvatska mogla prekinuti ugovore s Njemačkom i razoružati njemačku vojsku na području Hrvatske. Da to spriječe i nadju ispriku za podpunu okupaciju Hrvatske, želeći je proglasiti protektoratom, inscenirali su preko svog agenta Farolfi-a 'puč Vokić-Lorković'.

Kako je Farolfi u našim političkim krugovima slovio kao anglofil i perfektno govorio engleski, to su rodoljubi Vokić i Lorković povjerovali, da se radi o solidnim vezama sa Englezima i Amerikancima.

Učestvovao sam u pripremama Vokića i Lorkovića i u vezi afere, kao jedan od važnijih protagonista bio maknut sa položaja i zatvoren. Da je moja izjava istinita, neka posluži to, da od dana izlaska iz domovine do danas mijenjam boravište i ime, dok bi u protivnom slučaju mogao uživati anglo-američku zaštitu."

Na Avdićev članak osvrnuo se je Vlaho Raić, braneći Farolfia. Vlaho Raić, "Svjetli]ik Ivanka Farolfia (Povodom pokušaja blaćenja njegove uspomene)", *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), g. V., br. 45., studeni 1959.

Nedavno je anonimni pisac iznio, da su Lorković i Vokić napisali u Lepoglavi svoje uspomene o puču i da se original tih uspomena nalazi u emigraciji. Pisac tvrdi, da ubojica Vokića i Lorkovića živi u emigraciji. X, Y., "Vokić j Lorković u svijetlu istine", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 31., br. 44. od 9. XI. 1959.

Miroslav Varoš, bez oznake izvora, iznio je neke nepoznate podatke o pregovorima Vokića sa zapadnim saveznicima. [Miroslav Varoš] M. V., "Jedna epizoda iz hrv. novije povijesti", *Danica* (Chicago), g. 40., br. 1. od 6. I. 1960.

Vlaho Raić objavio je kratku vijest, da su Lorković, Vokić, Tomašić, Farolfi i ostali bili ubijeni kod Krapine prema osobnom Pavelićevom nalogu. [Vlaho Raić], "Gdje su ubijeni Ivanko Farolfi i drugovi", *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), g. V., br. 48., veljača 1950.

Kako se iz naprijed navedenog vidi, ideja i inicijativa puča pripisuje se četnicima, partizanima, pa čak i Nijemcima. Moje je mišljenje, da su Lorković, Vokić, Farolfi i Tomašić bili u prvom redu hrvatski rodoljubi i željeli sačuvati hrvatsku državu u poslijeratnoj Evropi. Mislili su, da se to može jedino postići, ako se hrvatska država na vrijeme ukopča medju zapadne savezničke države i konac rata dočeka na pobjedničkoj strani. Sigurno su u svom pokušaju pravili ppgrješaka, ali izgleda, da je njihov politički plan bio jedini ispravan u ondašnjoj situaciji, i da bi jedino uspjeh toga plana bio mogao osigurati opstanak hrvatske države poslije rata.

153 Na ovoj liniji bio je zagušen u Luburićevoj vojarni u Draškovićevoj ulici u Zagrebu Milivoj Karamarko na 29. travnja 1945. u 23.00 sata. Kara-markp je bio skinut s dužnosti stožernika Ustaškog sveučilišnog stožera nekoliko dana prije Božića 1944. Dva dana kasnije bio je utamničen. Istragu protiv njega vodio je Ante Štitić, nastojeći raščistiti pitanje, da li je Karamarko sudjelovao u puču. Poslije provedene istrage Štitić je zapisnički utvrdio, da Karamarko nije sudjelovao u puču. To Karamarku ipak nije spasilo život. On je bio ugušen na spavanju od jednog Luburićevog vojničara, po naredbi bojnika Matkovića. Bojnik Matković bio je stari Karamarkov znanac i prijatelj, još iz gimnazijskih dana u Šibeniku. Dapače, bojnik Matković možda ne bi bio ni postao ustašom, da nije bilo Karamarka. Milivoj Karamarko bio je duša nacionalističko-ustaškog gibanja na srednjim školama u Šibeniku, a djelomično i Splitu. On je sedmi razred gimnazije 1939.-40. polazio u Splitu.

Pisac ovih redaka bio je Karamarkov školski kolega i prijatelj. Započeli su zajedno polaziti šibensku gimnaziju u rujnu 1933. O Karamarkovom slučaj^ trebat će pisati jednom mnogo opširnije. Mladjeg njegovog brata, Matu, koji je ostao na rodnoj grudi u Filipjakovu kod Biograda na moru, strijeljali su Talijani, jer je bio svijestan Hrvat i nije htio otići ni u partizane niti se pridružiti talijanskim dobrovoljcima. Poslije rata još je bila živa Karamarkova majka i njezina jedinica kćerka. Tako je u prošlom ratu bila uništena muška loza jedne rodoljubne hrvatske obitelji.

154 Eugen Kvaternik, *Politička razmatranja na raskrižju hrvatskoga naroda.* Posvetio svim mislećim domoljubnim Hrvatom. Sviežčić I. Zagreb: Tisak dra Ljudevita Gaja, 1861. 78 ss. — To je jedno od najvrednijih Kvaternikovih djela i zaslužilo bi da bude ponovno objavljeno, jer je još uvijek suvremeno i važno.

155 Od 30. V. do 26. VIII. 1945. pisac ovih redaka živio je u logoru Waidmansdorfu A, u Klagenfurtu, u Austriji. Tu je upoznao Ljubu Miloša, koji se je krio pod imenom Marković. Miloš mu je ispričao gornje podatke o Luburiću.

156 F. Dragojlov, *op. cit.*, br. 7., srpanj 1956., s. 520., piše, da je general Lohr u noći od 7. na 8. svibnja obavijestio telefonski Pavelića, koji je tada bio u Rogaškoj Slatini, o njemačkoj kapitulaciji i položio natrag u njegove ruke zapovjedništvo hrvatske vojske. Nato je Pavelić 8. svibnja rano ujutro donio odluku, da se povlačenje hrvatske vojske nastavi u pravcu Koruške i da se vojska preda s oružjem Englezima, a nikako partizanima. — Prema obavijesti jednog višeg hrvatskog časnika, danoj piscu u logoru Waidmansdorf A, Klagenfurt, neposredno poslije hrvatske katastrofe, tom je zgodom gene. ral Vjekpslav Luburić bio imenovan zapovjednikom hrvatske vojske i njenog povlačenja.

157 Danijel Crljen je kratko spomenuo bleiburške pregovore u svom članku, "Zar se zbilja ne može dra Mačeka nikako obraniti", *Danica* (Chicago), g. 29., br. 39. od 29. IX. 1949. Odatle su uzeti gornji podaci. U tom je članku napisao: "Nije ovo zgoda za detaljniji prikaz pregovora. Kad sredim svoje bilješke i uspomene, bit će prikazani u svim pojedinostima". Prošlo je već deset godina, a da svoje obećanje nije iskupio.

Prosinca 1946. Crljen je napisao, *Otvoreno pismo dru. Jurju Krnjeviću, tajniku Hrvatske Seljačke Stranke u Londonu*, koje je nedavno djelomično objavljeno. U tom pismu kaže: "Ja sam još s jednini hrvatskim generalom imao tragičnu dužnost da u ime izbjeglica kolone (sama ta kolona bila je duga 40—60 km.) pregovaram s engleskim generalom, koji je iz Klagenfurta došao u gradić Bleiburg (tu smo se sreli s prvom engleskom jedinicom nakon dva ljuta okršaja s partizanima u sjevernoj Sloveniji), da utvrdimo modalitete naše predaje. Taj čovjek, kojemu na žalost ne znam imena, saobćio nam je, da engleska vojska ne prima našu predaju, da se moramo svi predati partizanima i da njegovo oružje (engleski su nas tenkovi bili već opkolili) stoji partizanima na raspolaganju za naše razoružanje. U njegovu su nam prisustvu dva partizanska podpukovnika — politička komesara (jedan Srbin, a drugi Slovenac) saobćila, da imamo sat vremena za bezuslovnu predaju ciele kolone! Kad je to nakon našeg povratka saobćeno zapovjednicima vojnih jedinica, odlučniji su se razbježali po šumama, a množtvo je palo bezpomoćno u ruke partizanskih krvnika". Oton Knezović, *Pokolj hrvatske vojske* 1945 (Chicaso, 1960.), s. 79.

Jedan informativan članak o Bleiburgu, na temelju podataka Vuka baruna Steeb-a, koji je tamo bio prisutan, objavio je Ernest Bauer: "Predaja hrv. vojske pred Bleiburgom 15. svibnja 1945. god.", *Danica* (Chicago), g. 31., br. 44. od 31. X. 1951. Bauer u tom članku tvrdi, da su pregovarali s Englezima profesor Crljen i general Herenčić.

158 Arhiv njemačkog ministarstva vanjskih poslova pao je na koncu II. svjetskog rata u ruke Englezima i Amerikancima. Oni su odlučili objaviti njemačke diplomatske dokumente od 1918. do 1945. u četiri serije: A, B, C, D. Godine 1949. počela je izlaziti serija D, koja obuhvaća razdoblje 1937.-1945. Od te serije do sada je izišlo 10 svezaka, koji obuhvataju razdoblje do 31. VIII. 1940. Dokumenti su takodjer istovremeno bili objavljeni u njemačkom originalu u Zapadnoj Njemačkoj, engleskom prijevodu u Washingtonu i francuskom prijevodu u Parizu. Iz predgovora svesku X. vidi se, da su Englezi i Amerikanci izmijenili svoj početni plan. U toj seriji izići će još samo tri sveska u engleskom prijevodu obuhvatajući razdoblje do konca 1941. Serija C izići će u šest svezaka u engleskom prijevodu i njemačkom originalu i obuhvatiti razdoblje od 30. 1.1933.-1937. Cijele serije A i B, te nastavak serije D bit će prepuštene na izdavanje Nijemcima.

Iz sveska I. serije D, s. 1183., engleskog izdanja, vidi se, da su pali u savezničke ruke 773 svežnja spisa njemačke diplomatske misije u Zagrebu 1921.-1944., te 28 svežnjeva tajnih spisa iste misije 1940.-1944.

Bibliografski podaci njemačkog i engleskog izdanja serije D jesu slijedeći:

Akten zuf deutschen Aitsivartiffen Politik. Aus dem Archiv des deutschen Auswartigen Amtes. Serie D, 1937-1945. 10 svezaka. Baden-Baden: Imprimerie Nationale, 1950-1968.

Documents on German Foreign Policy 1918-1945. From the Archives of the German Foreign Ministrv. Series D, 1937^1945. 10 svezaka, Washington: Government Printing Office, 1949-1957.

159 Ovdje navodim podatke o četiri takva djela, koja imam pri ruci: (1) Gustav Stockelle, *Vom Ende zum Anfang.* Erlebnisse und Erkenntnisse eines Nationalsozialisten. Graz: Verlag Ulrich Moser, 1949. Stockelle je bio ataše za radnu službu kod njemačkog poslanstva u Zagrebu. (2) Erich SchmidtRichberg, *Der Endkampf auf dem Balkan.* Die Operationen der Heeresgruppe E von Gtiechenland bis zu den Alpen. Heidelberg: Scharnhorst Buchkamerad« schaft, 1955. Sehmidt-Richberg bio je glavar stožera generala Lohra. (3) Herman Neubacher, *Sonderauftrag Siidost* 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten. Gottingen: Musterschmidt Verlag, 1956. (4) Lothar Rendulic. *Gekampft-gesiegt-ffeachlaaen.* Wels, Munchen: Verlag "Welsermuhr, 1957. Rendulic je bio zapovjednik njemačke vojske u NDH i jednom dijelu Balkana od kolovoza 1943. do lipnja 1944.

160 Tako je Maček pričao Singeru. Vidi op. 5.

160a Prema pisanju Ilije Jukića, *op. cit.*, u opaski 37., br. 29. od 20. VII. 1959., "neki visoki engleski krugovi bili su došli na misao da nekako oslobode dra Mačka iz ustaških ruku u proljeće 1943. god. Oni su bili došli do zaključka da bi im u tom času jedino on omogućio rasplesti svu onu strašnu situaciju koja je vladala na terenu doma i u vladi u Londonu."

161 Tako ga bar interpretira Milan Martinović, *op. cit.* iz naše op. 113., s. 47., kad kaže: "Za vrijeme rata ovaj partizanski pokret nije pokazivao komunističkih znakova, naprotiv odlučno su demantirane sve tvrdnje, koje su mu pripisivali protivnici, da je komunistički i protunarodni." Martinović je taj članak napisao na temelju osobnih podataka samoga Košutića.

162 Ovako je navodno pisao Košutić ZAVNOH-u 1944.: "Maček je bio slab vodja, jer se okružio beskičmenim i nepoštenim suradnicima. Na vrhu HSS-a bili su se okupili pravi pravcati gangsteri, korupcionaši i fiškalčine najgoreg kalibra. Oni su pod Mačekovin okriljem pljačkali i sela i grad, pojedince i društvo, i lično se bogatili... Ovakva Mačekova politika podrovala je zdravi moral i pripremila teren najcrnjoj reakciji i najgrubljem teroru, kakav je ikad osjetio hrvatski narod." Taj je citat naveden u članku: M. Vucković - M. Bekić. "Prošlost na optuženičkoj klupi. Tajne 'Kabineta u sjeni'," *Vjesnik u srijedu* (Zagreb) od 15. I. 1958., s. 6.

163 Rodoljub Čolaković, *Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja* (Beograd: Kultura, 1959.), s. 25.

163a *Ibidem*, s. 36.

163b *Ibidem*, s. 36.-37.

164 Ovi su podaci uzeti iz dokumenata objavljenih u *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilaikom ratu jugoslavenskih naroda*. Tom II.: Dokumenti Vrhovnog štaba, knjiga 2. Ta će se knjiga unaprijed navoditi kao *Zbornik U/2.*

165 Ta je epizoda ukratko spomenuta i osoba označena pseudonimom" Vazduh" u knjizi: Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga* (Beograd: Kultura, 1952. Treće izdanje), s. 21. U *Zbornik* II/2 ta se osoba jednostavno spominje kao N. N. bez ikakve pobliže oznake, iako su u tom izdanju pseudonimi redovito razjašnjeni. Vazduh, odnosno N. N. bio je operator komunističke radio postaje u Vrapcu kod Zagreba, prekd koje je KPJ održavala vezu l Komin ternom.

166 Ovo je vidljivo iz dokumenata objavljenih u *Zborniku* II/*2.*

167 *Zbornik* II/2, s. 42., op. 3.

168 Vjekoslav Vrančić, "Iz ratovanja u bihaćkoj krajini",*Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1954 (Buenos Aires), s. 77. Herakovićev izvještaj objavljen je u tom članku s. 74-81.

169 *Zbornik* II/2, Dok. br. 42., s. 85.

170 Vladimir Popović Titu, Zagreb, 29. XI. 1941., *Zbornik* II/2, Dok. br. 42., s. 84.: ".. .odredili smo Mrtvaca [Vladimira Bakarića] za polit. komesara Glavnog štaba Hrvatske. Pri tom smo se rukovodili: da zadovoljava polit, i da bude Hrvat, a pored toga Mrtvac se više nije mogao održavati u Zgb-u. Javite da li se s tim slažete".

171 Tako mi je pričao Ljubo Miloš u ljeti 1945. Vidi op. 155.

172 Mile Milatović, *op. cit.*, s. 14. — Tito je na Petom kongresu KPJ u Beogradu 21. VII. 1948. rekao o Hebrangu slijedeće: "U Hrvatskoj, kada se Hebrang vratio iz logora i postao sekretar CK KPH, stvarala se prilično nezdrava situacija. Hebrang je imao ne samo nepravilan odnos prema drugim rukovodećim članovima CK nego je imao nepravilan stav prema Srbima u Hrvatskoj. Taj stav bio je šovinistički. To je dovelo i do nezadovoljstva aktivista Srba u Hrvatskoj.

Evo šta, izmedju ostalog, piše Centralnom komitetu, drug Kardelj, koji je u ono vrijeme obišao Hrvatsku: 'Radi se u prvom redu o tome da u Hrvatskoj stvari neće ići dobro sve dokle god je Andrija Hebrang sekretar CK KP Hrvatske, odnosno sve doklegod se on uopće bude tamo nalazio, čitav njegov mentalitet i njegov karakter je takav, da pretstavlja jednu stalnu tendenciju ka slabljenju povezivanja Hrvatske s Jugoslavijom. Ima u tome pogledu i konkretnih momenata koji to dokazuju, a još više to dokazuje činjenica da u Hrvatskoj neprekidno imamo posla sa istim negativnim elementima. Prvo, kod Andrije Hebranga na svakom učinjenom koraku izbija na dan hrvatski nacionalistički uklon...' [Točke u originalu.]

Takve i druge greške ispoljavale su se u Hrvatskoj, i stvorile u Partiji nezdravu atmosferu, tako da je CK KPJ riješio da skine Hebranga i da ga uopće ukloni iz Hrvatske." Josip Broz Tito, *Izgradnja nove Jugoslavije*. (Beograd: Kultura 1950.), s. 257. U toj knjizi doneseni su Titovi govori i izjave od 15. X. 1947. do 27. XII. 1948.

173 [Adil Zulfikarpašić], "Politički izvještaj o stanju u Jugoslaviji", *Hrvatska Riječ* (Belgija), g. III., br. 1.-2., siječanj-veljača, 1951. — Taj sukob morao je izbiti prije 25. rujna, jer je Tito napustio Vis sovjetskim avionom 21. rujna kasno u noći i odletio u Moskvu na sastanak sa Staljinom. Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju* (Zagreb: Kultura, 1953.), 9. 383.

174 Svi su brojčani podaci uzeti iz *Konačni rezultati..., op. rit.* Vidi op. 115.

175 *Ibid.*, s. XVII.

176 Usporedi: Adi] Zulfikarpašić, "Bosna i Hercegovina u svijetlu staturističkih podataka", *Bosanski Pogledi* (Beč), g. I., br. 1., studeni-prosinac, 1955., 25.-42.

177 Na pr. direktori dvaju najvažnijih nakladnih poduzeća u Zagrebu: "školske knjige" i "Mladosti" su Srbi Branko Žutić. odnosno Grigor Vitez. Podaci su prema *Ko je ko u Jugoslaviji* (Beograd, 1957.).

178 Zbog nepovezanosti željeznica Istarske Hrvatske s Rijekom, istarske željeznice spadaju pod ljubljansku direkciju. Ovako blago kori slovensku politiku u tom pogledu dr. Mijo Mirković: "Ne bi bilo dobro, ako bi Uprava željeznica u Ljubljani, koja upravlja željezničkim prugama u hrvatskoj Istri od Buzeta do Pule i od Kanfanara do Rovinja (od 1945-1957), primjenjivala dosljedno ista sredstva kao nekad austrijskonjemačka uprava, t. j. kad bi namještala na tim prugama u Hrvatskoj činovnike samo Slovence, izlagala na stanicama slike, prospekte, plakate samo Slovenije i samo na slovenskom, vijala na stanicama samo slovenske zastave. Rezultat bi bio isti, šteta za bratsvo i jedinstvo nenadoknadiva." Zvonimir Jelinović, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi* (Zagreb: Jug. Akademija, 1957.), predgovor Mije Mirkovića, s. XIV., op. 1.

Jelinovićevo djelo vrlo je važno i uz problem željeznica raspravlja *sve* bitne hrvatske ekonomske probleme. Trebalo bi biti poznato svakom našem političaru i javnom radniku. Uz već spomenuto Lorkovićevo djelo, to je standardno djelo za upoznavanje hrvatske problematike.

179 Ovakvo je bilo stanje u tom pogledu 1952., prema pisanju bivšeg partizanskog podpukovnika i komesara Titove prateće brigade Adila Zulfikarpašića: "Danas se komunizam u Hrvatskoj pojavljuje, uglavnom, kao srpska stvar — i taj se komunizam

održava pomoću vojske, milicije i UDB-e, u kojima su odlučni faktori u većini Srbi. Komandant Armije u Zagrebu je Srbin general-lajtnant Milan Kuprešanin, načelnik štaba general-lajtnant Mile Kalibarda. Komandant KOS-a general Drakulić Veljko (KOS — kontraobavještajna služba), komandant KNOJ-a general Brajović Petar i komandant milicije general Kovačević Stevo. 78 posto milicionera u 'Narodnoj Republici Hrvatskoj', a 82 posto u 'Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini' su Srbi. 75 posto 'sekretara' općinskih komiteta KP u Slavoniji su Srbi (isključivo seljaci), 90 posto sekretara kotarskih komiteta u Bosni i Hercegovini su Srbi. Predsjednik vlade u BH Djuro Pucar, generalni sekretar vlade Mastalović Novak (pravoslavni pop iz Gacka), šef UDB-e i ministar unutrašnjih poslova Danilović Uglješa, komandant Armije Apostolski Mihajlo, komandant milicije Kosorić Obren, komandant KNOJ-a Zekić Miloš, predsjednik 'skupštine' Vlado šegrt, javni tužioc Boro Popović, predsjednik Vrhovnog Suda 'Narodne Republike BH' Božo Cikota, politički 'sekretar' CK KP BH je Djuro Pucar, organizacijski sekretar Mijatović Cvijetin, rektor sarajevskog univerziteta Savo Butozan i tako redom svi Srbi. Od članova CK KP BH 61 su Srbi, 13 muslimani i katolici od kojih se je samo jedan, Rudi Kolak, opredijelio kao Hrvat. U sve četiri oblasti na koje je podijeljena Bosna i Hercegovina kao šefovi UDB-e i sekretari partija sjede isključivo Srbi; sekretar partije za Hercegovinu je Papić Radovan, a šef UDB-e je Kovačević Brana. Sekretar partije za Krajinu je Stojnić Velja, a šef UDB-e je Bajić Slobodan, za Centralnu Bosnu Grk Dušan i Djurašković Djuras, za istočnu Bosnu Novaković Gjuro i Predja Savo. Sekretari gradskih komiteta komunističke partije u Sarajevu Rato Dugonjić, u Banjoj Luci Voja Ilić, u Tuzli Gavrić Mitar, u Mostaru Gagović Sveto, kao i u Travniku, Jajcu, Foči, Rogatici, Bijeljini, Brčkom, Zenici, Prijedoru, Bihaću, i t. d. su isključivo Srbi, većinom seljački sinovi. Takodjer u Karlovcu, Gospiću, Glini, Osijeku, Slavonskom Brodu, Mitrovici, Rumi, Zemunu, pa Čak Dubrovniku i Rijeci sekretari kotarskih i gradskih komiteta su Srbi. Od 14 divizija u 'Narodnoj Republici Hrvatskoj' i 'Narodnoj Republici BH' 13 imaju komandante, a 12 komesare Srbe." [Adil Zulfikarpašić] Aziz čengić, "Za volju istine", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 24., br. 45. od 3. XI. 1952. Taj je Zulfikarpašićev članak vrlo vrijedan i trebalo bi ga ponovno objaviti u nekom hrvatskom listu, da bude lakše pristupačan javnosti. Zulfikarpašić je na temelju svog ratnog i poslijeratnog iskustva došao do zaključka, da je potrebno obnoviti samostalnu hrvatsku državu, odijeljenu od Srbije.

180 Mile Milatović, *op. cit.*, Hebrangov "islednik", proglasio je, da je Andrija Hebrang počinio samoubojstvo. Iz cijele te knjige vidljivo je, da je Hebrang stradao, jer je bio "ustaški agent", odnosno, jer je branio hrvatske interese. Hebrangove veze s Moskvom, odnosno Kominformom, u knjizi su tek letimično spomenute dva put (s. 11., op. 2. i s. 256.), a cijela knjiga je napisana o Hebrangovom "ustaškom" grijeha. "Islednik" donosi i Hebrangove riječi, dokaz njegove osobne tragedije: "žao mi je samo jedno... što umirem od srpske komunističke ruke..." (s. 231.). Izdavač knjige podvalio je piscu, Milatoviću, na dva mjesta, objavivši faksimile dokumenata, koji potvrdjuju Hebrangovu obranu, a tjeraju u laž pisca. Hebrang je tvrdio, da nije bio zatočen u Jasenovcu, a Milatović je nastojao dokazati obratno s Hebrangovim izvještajem, kojeg je poslao iz zatvora o životu u Jasenovcu. Faksimile tog izvještaja potvrdjuje Hebrangovu obranu, jer izvještaj počinje: "Ustaše, koji služe u Jasenovcu pričaju..." (s. 142.). Milatović je nastojao dokazati, da je Hebrang bio članom Hrvatskog sokola u Suhopolju 1919., a Hebrang je tvrdio, da je bio članom Jugoslavenskog sokola. U tekstu knjige Milatović citira zapisnik "sednice 'Hrvatskog sokola' u Suhopolju, od 18 IX 1919 godine" (s. 193.). Medjutim, u faksimilu, na s. 194., piše: "Zapisnik V redovite sjednice SHS sokola u Suhopolju držane 18. IX. 1919...". Objavljen je još jedan faksimile zapisnika "VI redovite sjednice uprav, odbora H. sokola u Suhopolju održane dne 7. V. 1919." (s. 195.). Iz ovog se vidi, da je Hrvatski Sokol u razdoblju izmedju 7. V. i 18. IX. 1919. promijenio svoje ime u SHS Sokol, i da je brojenje sjednica počelo od početka. Bez obzira na ovo Milatovićevo iskrivljivanje, sama činjenica, da je Hebrangu upisano kao otežavajuća okolnost njegovo možebitno članstvo u Hrvatskom Sokolu 1919., dokazuje kakvim je duhom bila vodjena istraga protiv njega.

181 Tako je Ranković pričao Dedijeru u svibnju 1942.: Vladimir Dedijer, *Dnevnik.* Prvi deo (Beograd: Državni Izdavački Zavod Jugoslavije, 1945.), s. 377.

182 P. S., "Jedan otvoren i iskren razgovor sa Hrvatima", *Glas Kanadskih Srba* (Windsor, Kanada), *g.* 21.. br. 1393. od 13. XI. 1958.

183 Vlaho A. Raić, *Hrvatska ili Jugoslavija? Gledište Dra. V. Mačeka* (Buenos Aires: Piščeva naklada, 1955.), s. 18.

183a Vekoslav Farkaš, "Razgovor s dr. Krnjevićem", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 31., br. 43. od 2. XI. 1959.

184 V. A. Raić, *op. cit.*, s. 19.-20.

185 Emin Batlak, ur., *Spomenica Društva bosansko-hercegovačkih i sandzačkih Hrvata muslimana* (10. 4. 1950.—10. 4. 1955.), (Denholme, Engleska: Glavni odbor Društva bosansko-hercegovačkih i sandžačkih Hrvata muslimana u emigraciji, 1955.), s. 17.-18.

186 "Osnovan je 'Središnji odbor bosansko-hercegovačkih muslimana u emigraciji'," *Vjersko-kulturna zajednica europskih muslimana u Argentini — Informativni Bilten* (Buenos Aires), g. II., br. 1. (4.), travanj 1959., s. 8.

187 Važno saopćenje" *ibidem*, br. 5., listopad 1959.

187a *Islam*, službeni glasnik Središnjeg odbora bosansko-hercegovačkih i sandžačkih Hrvata muslimana u emigraciji (Pariz), g. II. (1960.), br. 2. od 15. ožujka i br. 3. od 1. svibnja. — O kongresu u Münchenu pisao je dosta opširno mjesečni list *Hrvatska Država* (München), g. VI., br. 61., veljača 1950.

188 Moja je adresa: Jerome Jareb, 433 West 48 Street, New York 36, N.Y.

189 *Enciklopedija Jugoslavije, sv.* I., s. 632.

190 Na toj katedri docent dr. Nada Klaić predaje hrvatsku srednjevjekovnu povijest.

191 Tako Bogdanov pišući o Friedjungovom procesu uopće ne pozna kolekciju diplomatskih dokumenata austro-ugarskog ministarstva vanjskih poslova objavljenu izmedju dva svjetska rata u Beču, ne pokušava odgovoriti, tko je i zašto falsificirao dokumente, ne govori o tajnom Vasićevom procesu u Beogradu, koji je bio posljedica Friedjungovog procesa. Da bi se razjasnilo cijelo ovo pitanje, potrebno je objaviti beogradske odnosno srpske izvore, kao što su već objavljeni oni austrijski. Onda se ne bi moglo više pisati propagandistički, nenaučno, kao da smo još u 1918., a ne u 1959. Vidi: *Enciklopedija Jugoslavije, sv.* III. (Zagreb, 1958.), s. 406.-8.

B I B L I O G R A F I J A

Isto tako kao i rasprava, slijedeća bibliografija, tek je prvi korak k jednoj konačnoj bibliografiji hrvatske povijesti od 1895. do danas. Radi lakše orijentacije, bibliografija je podijeljena u tri dijela: a) knjige i brošure, b) članci i c) periodična izdanja. Knjige, odnosno članke, kojima predhodi *, pisac nije imao sada na raspolaganju, nego ih unosi prema sjećanju, ili ih je preuzeo iz drugih izdanja, te, prema tome, podatke o njima treba uzeti s rezervom. Anonimna djela i članci, ukoliko im pisac nije mogao biti ustanovljen, te kolekcije dokumenata doneseni su na početku odnosnog odjeljka abecednim redom. Kod pisaca, koji imaju više djela, odnosno članaka, upotrijebljena je kronologija objavljivanja, a ne abecedni red naslova. Budući da je ova rasprava i bibliografija pisana u emigraciji, u odjeljku b) i c) zabilježeni su većinom članci i periodična izdanja objavljena od Hrvata emigranata. Da je bilo više vremena, moglo se je te bibliografske odjeljke popuniti brojnim člancima, objavljenim u hrvatskim domovinskim časopisima, jer priličan broj kompletnih časopisa izišlih u Hrvatskoj posjeduju biblioteke a New Yorku i Washingtonu. Kod konačne bibliografije trebat će uzeti u obzir takodjer i hrvatske novine, koje je moguće dobiti jedino u Zagrebu, Sarajevu, Splitu, Zadru i Rijeci. Takodjer kod konačne bibliografije uz sadašnju trostruku podjelu trebalo bi unutar odjeljaka: knjiga i brošura, te članaka, napraviti još dalju podjelu na primarne, odnosno sekundarne izvore. Kod nekih unesaka stavljana je kratka bilješka radi lakše orijentacije. Možda bi u konačnoj bibliografiji kod svakog bibliografskog uneska trebalo staviti kratku bilješku o karakteru dotičnog djela, odnosno članka.

U ovu bibliografiju unesen je priličan broj knjiga na engleskom, njemačkom, talijanskom i francuskom jeziku, koje donose bilo kakve podatke vrijedne za hrvatsku politiku. Kod konačne bibliografije trebalo bi pažljivo pregledati sve knjige o prvom i drugom svjetskom ratu, te austrijsku i madjarsku političku i povijesnu literaturu, koja se odnosi na razdoblje 1895.-1918.

Većinu zabilježenih knjiga i brošura, te članaka i periodičnih izdanja pisac je upotrebio direktno ili indirektno kod pisanja ove rasprave. Naime mnoge je od njih ponovno čitao i neke naveo u opaskama. Ostali dio indirektna je pripomogao stvaranju piščevih zaključaka i formiranju njegovog mišljenja, jer ih je pisac čitao u vrijeme njihovog izlaska.

A) Knjige i brošure

Austro-Ugarska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Oesterreich-Ungarn Aussen-politik von der bosnischen Krise* 1908 *bis zum Kriegsausbruch* 1914. 9 svezaka. Beč: Oesterreichische Bundesverlag. 1929.-1930. Dokumenti.

Enciklopedija Jugoslavije. 3 sveska, A-HIDJ. Zagreb: Leksikografski Zavod FNRJ, 1955.-1958.

Engleska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Documents on British Foreign Policy* 1919-1939. Prva serija, 1919-1929, 8 svezaka; druga serija, 1929-1938, 7 svezaka; treća serija, 1938-1939, 9 svezaka. London: H. Majesty's Stationery Office, 1946.-1958.

Hrvatski Oslobodilački Pokret 1929-1959. Buenos Aires: Izdanje Hrvatskog Oslobodilačkog Pokreta, 1959.

Hrvatsko Antunovo. [Bez oznake pisca, mjesta, naklade i tiskare], 1951. Napad na dra Antu Pavelića.

Italija, Ministarstvo vanjskih poslova, *I documenti diplomatici italiani.* Peta serija, 1,914-1918, 1 svezak; šesta serija, 1918-1922, 1 svezak; sedma serija, 1922-1935, 3 sveska; osma serija, 1935-1939, svesci XII. i XIII.; deveta serija, 1939-1943, 2 sveska. Rim: La Libreria dello Stato, 1952-1959. Vidi opasku 147. ove rasprave.

Ko je ko u Jugoslaviji. Biografski podaci o jugoslovenskim savremenicima. Beograd: "Sedma sila", novinsko-izdavačko preduzeće, 1957.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 *marta* 1948 *godine. Knjiga* IX: *Stanovništvo po narodnosti.* Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954.

Memorandum. Youngstown, Ohio: Croatian National Council of North America, 1933.
Memorandum su potpisali 20. IX. 1933. Kuzma Kuharić, Msgr. Ivan Stipanović, Ivan Krešić i Milan Billich. Bio je upućen: "Ligi Naroda, svima vladama, državnicima, političkim i kulturnim predstavnicima, tisku i svima humanim i pravdoljubivim gradjanima civiliziranih država".

Memorandum to Various Govermnents, Leading Statesmen and Religious Leaders, Publists and News Agencies, Regarding the Religious Persecutions and True. Status of Croatia and its People Together with the Historioal Syno-psis of their Struggle for Independence and National Freedom. Submitted by the Croatian Catholic Clergy of the United States of America and other Parts of the Free World. [Chicago, 1954.]

Njemačka, *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik.* Aus dem Archiv des deutschen Auswartigen Amtes. Serie D, 1937-1945. 10 svezaka. BadenBaden: Imprimerie Nationale, 1950.-1958. Vidi opasku 158. ove rasprave.

Processo Graziani. 3 sveska. Rim: Ruffolo, 1948.-1950.

Il processo Roatta. I documenti. Rim: Donatello de Luigi, 1945.

Propis o ustaškoj disciplini. [Bez oznake mjesta]: Tisak i naklada Glavnog Ustaškog Stana, 1932.

Putevi sporazuma Srba i Hrvata. Beograd: Izdanje Sedme Sile; Dokumenti Današnjice sv. 12., 1939.

Sjedinjene Američke Države, Department of State, *Paris Peace Conference* 1919. *Papers Relating to Foreign Relations of the United States.* 13 svezaka. Washington: Government Printing Office, 1942.-1947.

Sovjetski Savez, Ministarstvo vanjskih poslova, *Stalin's Corespondence with Churchill Atlee, Roosevelt and Truman* 1941-46. 2 sveska. London: Lawrence & Wishart, 1958. Londonska naklada sovjetskog službenog izdanja na engleskom iz 1957.

Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške "NDH". Zagreb: Biblioteka Društva novinara Hrvatske, 1962. Vidi opasku 124. ove rasprave.

Ustav "Neutralne Seljačke Republike Hrvatske" i Program Hrvatske Seljačke Stranke. [Winnipeg, Kanada]: Vrhovno Vijeće organizacija HSS u Izseljenoj Hrvatskoj, [1946.].

Ustav Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije. [Bez oznake mjesta]: Tisak i naklada Glavnog Ustaškog Stana, 1932.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda. 7 tomova u 80 knjiga. Tom I.: Borbe u Srbiji, Vojvodini i Sandžaku, 17 knjiga; tom II.: Dokumenti Vrhovnog štaba, 6 knjiga; tom III.: Borbe u Crnoj Gori, 8 knjiga; tom IV.: Borbe u Bosni i Hercegovini, 18 knjiga; tom V.: Borbe u Hrvatskoj, 21 knjiga; tom VI.: Borbe u Sloveniji, 6 knjiga i tom VII: Borbe u Makedoniji, 4 knjige. Beograd: Vojnoistoriski institut Jugoslovenske narodne armije, 1949.-1958. Vidi opasku 129. ove rasprave.

Adamic, Louis, *My Native Land.* New York: Harper & Brothers, 1943.

Alexander, Harold, *The Italian Campaign* 12th *December* 1944 *to* 2nd *May* 1945. A report to the Combined Chiefs of Staff by the Supreme allied commander Mediterranean Field-Marshal the Viscount Alexander of Tunis. London: His Majestv's Stationery office, 1951.

Alfieri, Dino, *Dictators Face to Face.* New York: New York Universitv Press, 1955. Naslov originala: *Due dittatori di fronte.*

* Aloisi, Pompeo, *Le mie attivita a servizio delta pace: fatti nuovi e nuovi elementi probatori sottopresto aU'esame della Alta Corte di Giustizia.* Rim: Tipografia del Senato, 1946.

Anfuso, Filippo, *Da Palazzo Venezia al Logo di Garda.* Treće izdanje knjige: *Roma-Berlino-Salo.* [Bologna]: Cappelli, 1957.

Badoglio, Pietro, *Italy in the Second JVorld War. Memories and Documenti.* London i New York: Oxford University Press, 1948. Naslov originala: *L'Italia nella seconda guerra mondiale. Memorie e documenti.*

Balen, Šime, *Pavelić.* Zagreb: Biblioteka Društva novinara Hrvatske, 1952.

Bardolff, Carl von, *Soldat im alten Oesterreich.* Erinnerungen aus meinem Leben. II. izdanje. Jena: Eugen Dietrichs Verlag, 1939. Pisac je bio pobočnik Franje Ferdinanda i pratio ga u Bosnu 1914.

Bastianini, Giuseppe, *Uomini, cose, fatti. Memorie di un ambasciatore.* Milan: Vitagliano, 1959.

Batlak, Emin, ur., *Spomenica Društva Bosansko-hercegovačkih i sandzačkih Hrvata muslimana* (10. 4. 1950. — 10. 4. 1955.). Denholme, Engleska: Glavni odbor Društva Bosansko-hercegovačkih i sandžačkih muslimana u emigraciji, 1955.

Bogdan, Ivo i Viktor Vida, *Obrana hrvatske cjelokupnosti i javnih radnika.* Buenos Aires: Naklada vlastita, 1954.

Bogdanov, Vaso, *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja.* Zagreb: Posebni otisak iz 300. knjige *Rada Jugoslavenske Akademije,* 1954.
—, *Likovi i pokreti.* Zagreb: Mladost, 1957.
—, *Živa prošlost.* Zagreb: Zora, 1957.
—, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj.* Od prvih stranačkih grupiranja do 1918. Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1958.
—, vidi Šupilo, Prano.

[Bogičević] Bogitschevitsch, M[iloš], *Die Auswdrtige Politik Serbiens* (1903-1914). 3 sveska. Berlin: Briickenverlag, 1928.-1931.

Bonifačić, Anton P. i Clement S. Mihanovich, urednici, *The Croat Nations in the Struggle for Freedom and Independence.* A Symposium by seventeen Croatian Writers. Chicago: "Croatia" Cultural Publishing Center, 1955.

Bottai, Giuseppe, *Vent'anni e un giorno.* Milan: Garzanti, 1949.

Brehm, Bruno, *Am Rande des Abgrundes.* Von Lenin bis Truman. Treće izdanje. Graz: Leopold Stocker Verlag, 1950. šesto poglavlje govori o Hrvatskoj. .

Brondi, A. M.. *Un generale e "Otto milioni di baionette".* Rim: Atlantica, 1946. 0 generalu Roatti.

Bryant, Arthur, *The Turn of the Tide* 1939-1943. A Study Based on the Diaries and Autobiographical Notes of Field Marshal The Viscount Alanbrooke. London: Collins, 1957. —, *Triumph in the West*, 1943-1946.
A History of the War Years Based on the Diaries of Field Marshal Lord Alanbrooke. Garden City, New York: Doubleday, 1959.

Bublić, Dragan, *Ogled o životu i smrti Stjepana Radića*, Zagreb: Knjižara Preporod, 1943.

Budisavljević, Srdjan, *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca.* Zagreb: Jugoslavenska Akademija, 1958.

* Bzik, Mijo, *Ustaška pobjeda.* Zagreb, 1942.

Byrnes, James P., *Speaking Frankly.* New York: Harper & Brothers, 1947.

Cavallero, Ugo, *Comando Supremo. Dimio* 1940-43 del capo di S. M. G. Bologna: Cappelli, 1948.

Cecić, Vinko, *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj* 1869-1914. Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1957.

Chlumecky, Leopold von, *Erzherzoo Franz Ferdinand Wirken und Wollen.* Berlin: Verlag fur Kulturpolitik, 1929.

Churchill, Winston S., *The Second World War,* 6 svezaka, od kojih svaki ima poseban naslov: *The Gatherina Storm; Their Finest Hour; Grand Alliance; The Hinge of Fate; Closing the Ring; Triumph and Tragedy.* Boston: Houghton Mifflin, 1948.-1963.

Ciano, Galeazzo, *Diario* 1937-1938. [Bologna]: Cappelli, 1948.
—, *Diario.* 2 sveska: I. 1939.-1940.; II. 1941.-1943. Milan: Rizzoli, 1946.
—, *L'Europa verso la catastrofe.* Milan: Mondadori, 1948. Cianov diplomatski arhiv.

Ciliga, Ante, *La Yougoslavie sous la menace inte'rieure et exterieure.* Pariz: Les Iles d'or, 1951.
—, *Dokle 6e hrvatski narod stenjati pod srpskim jarmom.* Diskusija o suvremenim problemima hrvatske politike. Pariz: Vlastita naklada, 1952.
—, *Sam kroz Europu u ratu.* Drugi svjetski rat u doživljajima vanstranačkog čovjeka. Prvi svezak. Pariz: [Vlastita naklada], 1954.

Clark, Mark W., *Calculated Risk.* New York: Harper & Brothers, 1950.

Clissold, Stephen, *Whirlwind. An Account of Marshal Tito's Rise to Power.* London: The Cresset Press, 1949.

Conrad von Hotzendorf, Franz, *Aus memer Dienstzeit* 1906-1918. 5 svezaka. Beč: Verlag Rikola, 1921.-1925.
Obradjeno su samo godine 1906.-1914., jer je pisac umro prije završetka djela.

* Conti, C, *Servizio segreto.* Rim: De Luigi, 1946.

Crljen, Danijel, *Otvoreno pismo dru Vladimiru Maieku, predsjedniku Hrvatske Seljačke Stranke.* Buenos Aires: Vlastita naklada, 1948.

[Čemerikić, Milan], *Ženevska konferencija o jugoslovenskom ujedinjenju. Dogadjaji, dokumenta i komentari,* Zagreb: Braća Kralj, 1919. Brošura je originalno izišla u Ženevi koncem 1918. i pisac je tamo označen šifrom SHS. Milada Paulova identificirala je pisca.

Čolaković, Rodoljub, *Zapisi iz Oslobodilačkog rata.* 5 svezaka. Zagreb: Matica Hrvatska, 1949.-1955.

—, *Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja,* Beograd: Kultura, 1959.

Čubelić, Tomo i Milovan Milostić, *Pregled historije narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije.* Peto popravljeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Matica Hrvatska, 1965.

Čubrilović, Branko, *Zapisi iz tudjine.* Sarajevo: Državna štamparija, 1946.

Čulinović, Ferdo, 1918 *na Jadranu.* Zagreb: Nakladno poduzeće "Glas rada", 1951.
—, *Slom stare Jugoslavije.* Zagreb: školska knjiga, 1958.

Dedijer, Vladimir, *Dnevnik.* 3 sveska. Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije, odnosno Jugoslovenska knjiga, 1945.-1950. Treći svezak je izdala Jugoslovenska knjiga. Dnevnik obuhvaća razdoblje od 6. IV. 1941. do 7. XI. 1944.
—, *Josip Broz Tito.* Prilozi za biografiju. Beograd: Kultura, 1953.

Derenčin, Marijan, vidi Mazzura, Šime.

[Dežman, Milivoj] Ivanov, *Južnoslavensko pitanje.* Zagreb: Dionička tiskara, [ožujak] 1918.
Pisac još ne vjeruje u propast Austro-Ugarske i s tog stanovišta raspravlja hrvatsku situaciju.

Drinković, Mate, *Hrvatska i državna politika.* Zagreb: Vlastita naklada, 1928. Pisano poslije atentata u Narodnoj skupštini.

Drljević, Sekula, *Balkanski sukobi* 1905.-1941. Zagreb: Putevi, 1944.

Feis, Herbert, *Chuurchill, Roosevelt, Stalin. The War They Waged and the Peace They Sought.* Princeton: Princeton University Press, 1957.

[Fotić, Konstantin] Constantin Fotich, *The War We Lost.* New York: Viking, 1948.

Funder, Friedrich, *Vom gestern ins heute.* Aus dem Kaiserreich in die Re-publik. Beč: Verlag Herold, 1952.

Gaži, Stjepan, ur., *Spomenica na dvadeset godina Hrvatskih Seljačkih Organizacija u Kanadi.* Winnipeg: Glavni Odbor Hrvatskih Seljačkih Organizacija u Kanadi, 1952.

Glaise Horstenau, Edmund, *Die Katastrophe. Die Zertrümmerung Oesterreich-Ungarns und das Werden der Nachfolgestaaten.* Beč: Amalthea Verlag, 1929.

- Glojnarić, Mirko, *Vodja govori.* Zagreb: Hrvatska politička biblioteka, 1936.

—, *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti.* Zagreb: Velzek, 1940.

Goebbels, Joseph, *Goebels Tagebücher aus den Jahren* 1942-43. Mit andern Dokumenten herausgegeben von Louis P. Lochner. Zürich: Atlantis Verlag, 1948.

Görlitz, Walter, *Der zweite Weltkrieg* 1939-1945. 2 sveska. Stuttgart: Steingrüben-Verlag, 1951.-1952.

Graziani, Rodolfo, *Ho difeso la patria.* Milan: Garzanti, 1947.

Gregorić, Danilo, *So endete Jugoslawien.* Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, 1943. Postoji i srpsko izdanje iste knjige pod naslovom: *Samoubijstvo Jugoslavije.*

Greiner, Helmuth, *Die Oberste TVehrmachtsfiihrung* 1939-1943. Wiesbaden: Limes Verlag, 1951.

Grisogono, Prvislav, *Pedeset godina iz perspektive emigranta.* New York: Ali Slavic Publishing House, 1955.

Guariglia, Raffaele, *Ricordi* 1922-1946. Napulj: Edizioni scientifiche italiane, 1950.

Hagen, Walter, pseud., vidi Hoettl, Wilhelm.

Halder, Franz, *War Journals (German).* 7 svezaka. New York: Mimiografrano izdanje uredio Arnold Lissance, 1951. Vidi opasku 127. ove rasprave.

Haller, Hermann, *Syrmien und sein Deutschtum.* Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung, herausgegeben von E. Meyner. Svezak 10. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1941.

Hassell, Ulrich von, *Vom andern Deutschland.* Aus den nachgelassenen Tagebüchern 1938-1944. Beč: Humboldt Verlag, 1948.

Hefer, Stjepan, *Croatian Struggle for Freedom and Statehood.* Series: "Croatia and Croatians" No. 5. Buenos Aires: Croatian Information Service, 1959.

Heusinger, Adolf, *Befehl im Widerstreit.* Schicksalsstunden der deutschen Armee 1923-1945. Tübingen i Stuttgart: Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins, 1950.

Hinković, Hinko, *Jugoslavija u Americi.* Zagreb: Ćirilo-Metodska nakladna knjižara, 1922.

—, *Iz velikog doba.* Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata. Zagreb: Ćirilo-Metodska nakladna knjižara, 1927.

Hitler e Mussolini, lettere e documenti. Con introduzione e note di Vittorio Zincone. Milan: Rizzoli, 1945.

[Hitler-Mussolini], *Les tettres secretes echangees par Hitler et Mussolini.* Introduction de Andre Francois-Poncet. Pariz: Editions du Paris, 1946. Talijanska i francuska kolekcija pisama nije identična. Talijanska kolekcija ima više pisama, ali francuska ima jedno, koje nema talijanska.

[Hoettl, Wilhelm] Walter Hagen, *Die geheime Front.* Organisation, Personen und Aktionen des deutschen Geheimdienstes. Linz i Beč: Nibelungen Verlag, 1950.

—, *The Secret Front.* The Story of Nazi Political Espionage. New York: Frederick A. Praeger, 1954. Ovo je nešto prošireno američko izdanje predhodne knjige na njemačkom.

Horvat, Josip, *Politička povijest Hrvatske.* Zagreb: Izdanje nakladnog zavoda "Binoza — svjetski pisci", 1936.
Ferdo Šišić napisao je uvod pod naslovom "Uvod u političku povijest Hrvatske", gdje pregledno prikazuje cjelokupnu hrvatsku povijest od doseljenja do 1918., na s. 7.-53. Horvat obradjuje političku povijest od 1832. do 1935.

—, *Politička povijest Hrvatske* 1918-1929. Zagreb: Politička biblioteka, 1938.

—, *Šupilo. Život jednog hrvatskog političara. Zagreb:* Politička biblioteka, 1938.

Horvat, Rudolf, *Dr. David Starčevič.* Povodom 100-godišnjice njegova rodje-nja. Zagreb: [Vlastita naklada], 1941.

Huli, Cordell, *The Memoirs of Cordell Huli.* 2 sveska. New York: Macmillan, 1948.

Ibler, Janko, *Hrvatska politika* 1903. Zagreb: [Vlastita naklada], 1914.

—, *Hrvatska politika* 1904-1906. Zagreb: [Vlastita naklada], 1914-1917.

In der Maur, Gilbert, *Die, Jugoslawien einst und jetzt.* 3 knjige: I. *Aus der Geschichte der Südslawen;* II. *Jugoslawiens Aussenpolitik;* III. *Der Weg zur Nation, Jugoslanviens Innenpolitik* 1918-1938: *Stojadmovic als Voll-strecker*. Knj. I. i II.: Leipzig i Beč: Johannes Giinther Verlag, 1935. Knj. III.: Berlin, Beč i Zürich: Verlag fiir Wirtschaft und Kultur Payer & Co., 1938.
Pisac, bivši časnik Austro-Ugarske, počeo se je baviti novinarstvom poslije 1918. Djelo je napisano novinarski s mnogo podataka iz suvremenog novinstva, ali je pisano sa srpskog i jugoslavenskog gledišta. Pisac, njemački nacionalista i Hitlerov pristaša, uporedjuje jugoslavenski razvoj s njemačkim. S naglašenom simpatijom ocjenjuje srpske centralističke metode stvaranja jedinstvene jugoslavenske nacije, a s omalovažavanjem govori o opoziciji i hrvatskoj borbi za slobodu i samostalnost, označujući je izdajom.

Ivanov, pseud., vidi Dežman, Milivoj.

Iveković, Mladen, *Nepokorena zemlja.* Zapisi iz IV. i V. neprijateljske ofenzive protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Zagreb: Nakladni Zavod Hrvatske, 1945.

Jančiković, Tomo, *Hrvati u izborima* 11. *prosinca* 1928. Zagreb: [Vlastita naklada], siječanj 1939

Jelinović, Zvonimir, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi. Zagreb:* Jugoslavenska Akademija, 1957.

Jong, Louis de, *The German Fifth Column in the Second World War.* Chicago: The University of Chicago Press, 1956.

Juričić, Dr., pseud., vidi Pilar, Ivo.

Kadija, Niko, *Narodni heroj Rade Končar.* Zagreb: Izdavačko poduzeće "27. srpanj", 1951.

Kallay, Nicholas, *Hungarian Premier.* A personal account of a nation's struggle in the Second World War. With a foreword by C. A. Macartnev. New York: Columbia University Press, 1954.

[Karadjordjević, Petar], *A King's Heritage.* New York: G. P. Putnam's Sons, 1954.

Karapandžić, Bor. M., *Gradjanski rat u Srbiji* 1941-1945. Cleveland: [Vlastita naklada], 1958.

Kardelj, Edvard, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja.* II. izdanje. Beograd: Kultura, 1958.

Katić, Lovre, *Pregled povijesti Hrvata.* Zagreb: Matica Hrvatska, 1938. Obradjuje dogadjaje do 1918.

Kesselring, Albert, *Soldat bis zum letzten Tag.* Bonn: Athenaum-Verlag, 1953.

Kiszling, Rudolf, *Erzherzog Franz Ferdinand von Oasterreioh-Este.* Leben, Plane und Wirken am Schicksalsweg der Donaumonarchie. Graz i Koln: Hermann Bohlaus Nachf., 1953.
—, *Die Kroaten. D*er Schicksalsweg eines Sudslawenvolkes. Graz i Koln: Hermann Bohlaus Nachf., 1956.

Kljaković, Jozo, *U suvremenom kaosu.* Uspomene i doživljaji. Buenos Aires: Naklada autorovih prijatelja, 1952.

Knezović, Oton, *Pokolj hrvatske vojske* 1945. (Dokumenti o zvjerstvima Srba nad Hrvatima). Chicago: [Vlastita naklada], 1960.

Knežević Radoje L., *Knjiga o Draži.* 2 sveska. Windsor, Kanada: Srpska narodna odbrana, 1956.

Krbek, Ivo, *Narodna Republika Hrvatska* u *Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji.* Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske Akademije, 1948.

Krišković, Vinko, *Posljednji eseji.* Madrid: Osvit, 1955.

Kvaternik, Eugen, *Politička razmatranja na raskrižju hrvatskoga naroda* Posvetio svim mislećim domoljubnim Hrvatom. Sviežčić I. Zagreb: Tisak dra Ljudevita Gaja, 1861.

[Lanza, Michele] Leonardo Simoni, *Berlino, Ambasciata d'Italia* 1939-1943. Rim: Migliaresi, 1946. Dnevnik.

Lazić, Branko, pseud., vidi Stranjaković, Branislav.

Levntal, Zdenko, ur., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviju* S predgovorom dra Alberta Vajsa, predsjednika Saveza jevrejskih opština FNRJ. Beograd: Izdanje Saveza jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952.
Lichtträger, Florian, pseud., vidi Pilar, Ivo.
Lončarević, Dušan A., *Jugoslawiens Entstehung.* Beč: Amalthea-Verlag, 1929.
Lorković, Mladen, *Narod i zemlja Hrvata.* Zagreb: Matica Hrvatska, 1939.

Macartney, C. A., *October Fifteenth.* A History of Modern Hungary 1929-1945. 2 sveska. Edinburgh: The Univeraity Press, 1957.

Maček, Vladko, *In the Struggle for Freedom.* New York: Robert Speller & Sons, 1957.

Mandić, Ante, *Fragmenti za historiju ujedinjenja.* Zagreb: Jugoslavenska Akademija, 1956.

Marjanović, Milan, *Hrvatski Pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda g.* 1903. 2 sveska. Dubrovnik: Nakladom pisca, 1903.-1904.

—, *Narod koji nastaje. Zašto nastaje i kako se formira jedinstveni srpsko-hrvatski narod.* Rijeka: Izdanje Knjižare G. Trbojevića, 1913.

—, *Savremena Hrvatska.* Beograd: Srpska književna zadruga, 1913.

—, *Borba za Jadran* 1914.-1946. Split: Redakcija listova Jug. Ratne Mornarice, 1953.

Marković, Laza, *Jugoslavenska država i hrvatska pitanje* (1914-1929). Zagreb: Komisiona naklada S. Kugli, 1935.

Maslarić, Božidar, *Moskva—Madrid—Moskva.* Sećanja. Zagreb: Prosvjeta, 1952.

Mazzura, Šime i Marijan Derenčin, *Programi oporbenih stranaka u Hrvatskoj.* Zagreb: Preštampano iz "Obzora", 1894.

Mihanovich, Clement S., vidi Bonifačić, Antun F.

Milatović, Mile, *Slučaj Andrije Hebranga.* Treće izdanje. Beograd: Kultura, 1952.

Milićević, Vladeta, *Der Königsmord von Marseilles. Das Verbrechen und seine Hintergrunde.* Bad Godesberg: Hochwacht, 1959. Ista je knjiga istovremeno u istoj nakladi izišla na engleskom pod naslovom: *A King Dies in Marseilles. The Crime and Its Background.*

Miller, David Hunter, *My Diary at the Conference of Paris.* 21 svezak. New York: Printed for the author by the Appeal Printing Co., 1924.-1928. Ova je kolekcija dokumenata tiskana samo u 40 primjeraka.

Milostić, Milovan, vidi Čubelić, Tomo.

Miljuš, Branko, *Sporazum* 1939 *godine.* Windsor, Kanada: Pretiskano iz "Glasa Kanadskih Srba", 1957.

Mira, Giovanni, vidi Salvatorelli, Luigi.

* Murgić, Božidar, *Dr. Vlatko Maček.* Zagreb, 1936.

Musulin, Alexander von, *Das Haus am Ballplatz.* München: Verlag für Kulturpolitik, 1924:
Pisac, podrijetlom Hrvat, bio je dugogodišnji austrougarski diplomat i posljednji ambasador u Bernu.

Mussolini, vidi Hitler.

Neubacher, Hermann, *Sonderauftrag Südost* 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten. Göttingen: Musterschmidt Verlag, 1956.

Novak, Viktor, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj.* Zagreb: Hrvatski nakladni zavod, 1948.

Ogrizović, Slava, ur., *Ljudi i dogadjaji koji se ne zaboravljaju.* I. Zagreb: Novinsko izdavačka poduzeće, 1953.

[Oršanić, Ivan], *Načela Hrvatske republikanske stranke.* Buenos Aires, 1951.

Ostović, P. D., *The Truth About Yugoslavia.* New York: Roy Publishers, 1952.

Paulova, Milada, *Jugoslavenski Odbor.* Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914.-1918. Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925.

Pavelić, Ante, *Aus dem Katnpfe um den selbständigen Staat Kroatien.* Einige Dokumente und Bilder. Beč: Kroatische Korespondenz "Grič", 1931.

—, *Lijepa Plavojka.* Roman iz borbe hrvatskog naroda za slobodu i samostalnost. Buenos Aires: Biblioteka Hrvatskog Domobrana br. 8, [1936.].

[—], *Hrvatska Državotvorna Stranka. Buenos Aires,* 1959.

—, *Istina* o *tobožnjem prekrštavanju pravoslavnih.* Buenos Aires: Hrvatska Misao, sv. 2., 1953.

Pavelić, Ante Smith, *Jugoslavija i Trojni Pakt.* Povodom petnaestgodišnjice. Buenos Aires: Posebni otisak iz *Hrvatske Revije,* 1956. Ova rasprava izazvala je polemiku izmedju Ilije Jukića i pisca, *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada) g. 29. (1957.), br. 3. (21. I.), br. 6. (11. II.), br. 8. (25. II.), br. 12. (25. III.) i br. 15. (15. IV.). Vidi takodjer, "Spor A. Smith Pavelić — I. Jukić i 'Hrvatska Revija'," *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 7. (1957.), sv. 1. (ožuiak), s. 105-6.

—, *Dr. Ante Trumbić.* Problemi hrvatsko-srpskih odnosa. München: Knjižnica Hrvatske Revije, 1959.

Pavlović, K. St., *Vojislav Marinković i njegovo doba* (1876-1935). 5 svezaka. London: [Vlastita naklada], 1956.-1960.

Petanjek, M., *Dr. Vladimir Maiek.* Zagreb: Binoza, 1937.

[Pilar, Ivo] Dr. Juričić, *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*. Zagreb: Breyer, 1915.
[—] L. V. Südland, *Južnoslavensko pitanje*. Prikaz cjelokupnog pitanja. Zagreb: Matica Hrvatska, 1943. Knjiga je izišla originalno na njemačkom jeziku u Beču 1918.
[—] Florian Lichtträger, *Immer wieder Serbien: Jugoslaviens Schicksalsstunde*. Mit einem Geleitwort von Friedrich Thimme. Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1933.
Pilarova posljednja knjiga, malo zapažena, ali, po mojem mišljenju, najbolja analiza jugoslavenske situacije i problematike 1918.-1941. Pilar je tu upravo proročki predvidio buduće dogadjaje.

Pogorelec, Jelka, *Tajne emigrantskih zločinaca*. Ispovijest Jelke Pogorelec o Gustavu Perčecu i drugovima, koji u tudjoj službi rade protiv vlastite domovine. Grozote na Janka Puszti. Zagreb: Preštampano iz "Novosti", 1933.

Potočnjak, Franko, *Iz mojih političkih zapisaka*. Zagreb: Breyer, 1914.
—, *Iz emigracije*. 4 sveska. Zagreb, 1919.-1926.
—, *Rapallski ugovor*. Zagreb: Breyer, 1921.
—, *Malo istine iz naše nedavne prošlosti*. Zagreb: Breyer, 1921.
—, *Kobne smjernice naše politike spram Italije*. Zagreb: Naklada piščeva, 1925.

Pribićević, Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*. II. izdanje. Beograd: Prosveta, Izdavačko preduzeće Srbije, 1953.

Radić, Antun, *Sabrana Djela*. Izdavači: dr. Vladko Maček i Rudolf Herceg. 19 knjiga. Zagreb: Seljačka Sloga, 1936.-1989. Svaka knjiga ima poseban naslov.

Radić, Ignacij, *Doktor Antun Mahnić biskup krčki*. Slavonska Požega: Naklada "Dobra štampa", 1940.

Raić, Vlaho A., *Hrvatska i Srbija*. Buenos Aires: Piščeva naklada, 1953.

—, *Životni problemi hrvatskog naroda*. Zašto Hrvatska mora biti narodno homogena država. Buenos Aires: Piščeva naklada, 1953.
—, *Iza kulisa emigrantske politike. U obranu istine*. Buenos Aires: Piščeva naklada, 1954.
—, *Hrvatska ili Jugoslavija? Gledište Dra V. Mačeka*. Buenos Aires: Piščeva naklada, 1955.
—, *Dr. Ante Pavelić. U svjetlu činjenica*. Buenos Aires: Piščeva naklada, 1959.

Rajčević, Vojo, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu, izmedju dva rata* 1918.-1941. Zagreb: Mladost, 1959. Uglavnom se prikazuje rad komunista.

Redlich, Josef, *Sehicksalsjahre Oesterreichs* 1908-1919. *Das politische Tagebuch Josef Redlichs*. 2 sveska: I. 1908.-1914.; II. 1915.-1919. Bearbeitet von Fritz Fellner. Graz i Ko'ln: Hermann Böhlaus Verlag, 1953.-1954.

Rendulic, Lothar, *Gekämpft-gesiegt-geschlagen*. Wels i München: Verlag "Welsermühl", 1957.

Ribar, Ivan, *Politički zapisi*. 4 sveska. Beograd: Prosveta, Izdavačko preduzeće Srbije, 1948.-1952.

Rintelen, Enno von, *Mussolini als Bundesgenosse. Erinnerungen des deutschen Militärattaches in Rom* 1936-1943. Tübingen i Stuttgart: Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins, 1951.

Roatta, Mario, *Otto milioni di baionette*. L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944. Milan: Mondadori, 1946.

Rohrbacher, Leopold, *Ein Volk ausgelöscht*. Die Ausrottung des Donauschwabentums in Jugoslawien in den Jahren von 1944 bis 1948. Salzburg: Herausgegeben von Forschungsinstitut für Fragen der Heimatlosen im Eigenverlag des Autors, [1949.].

Salvatorelli, Luigi i Giovanni Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*. Turin: Einaudi, 1956.

Salvemini, Gaetano, *Prelude to World War II*. New York: Doubleday, 1954.

Schmidt, Paul, *Statist auf diplomatischer Bühne* 1923-45. Erlebnisse des Chefdolmetschers im Auswärtigen Amt mit den Staatsmännern Europas. Beč: Ullstein Verlag, 1950.

Schmidt-Richberg, Erich, *Der Endkampf auf dem Balkan*, Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen. Heidelberg: Scharnhorst Buchkameradschaft, 1955.

Sherwood, Robert E., *Roosevelt and Hopkins*. Revised, enlarged edition. New York: Harper & Brothers, 1950.

Simoni, Leonardo, pseud., vidi Lanza, Michele.

Sinovčić Marko, *N.D.H. u svietlu dokumenata*. Buenos Aires: Piščeva naklada, 1950.

Smiljanić, Dragoslav, *Sećanja na jednu diktaturu*. Beograd: Izdavačko preduzeće "Rad", 1955.

Starčević, Ante, *Izabrani spisi*. Priredio Blaž Jurišić. Zagreb: Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, 1943.

Starhemberg, Ernst Rüdiger, *Between Hitler and Mussolini; Memoirs*. London: Hodder and Stoughton limited; New York: The Cooperation publishing co., [1942.].

Stetinius, Edward R., Jr., *Roosevelt and the Russians: the Yalta Conference*. Garden City, New York: Doubleday, 1949.

Stockele, Gustav, *Vom Ende zum Anfang*. Erlebnisse und Erkenntnisse eines Nationalsozialisten. Graz: Verlag Ulrich Moser, 1949. Uspomene atašeja za radnu službu kod njemačkog poslanstva u Zagrebu.

Stojanović, Nikola, *Jugoslavenski odbor*. Zagreb: Nova Evropa, 1927.

[Stranjaković, Branislav] Branko Lazić, *Titov pokret i režim u Jugoslaviji* (1941-1946). [Bez oznake mjesta i naklade], 1946.

Südland, L. V., pseud., vidi Pilar, Ivo.

Supilo, Frano, *Politika u Hrvatskoj*. Zagreb: Kultura, 1953. S uvodom Vaše Bogdanova pod naslovom "O životu i radu Frana Supila" s. 7.-109.

Šegvić, Kerubin, *Prvo progonstvo Eugena Kvaternika*. Godina 1858.-1860. Prilog za najnoviju hrvatsku povijest. Po njegovu dnevniku. Zagreb: Izdanje knjižare i papirnice u korist "Kluba Ćirilo-Metodskih zidara" (Šimunović i drug), 1907.

—, *Druga progonstvo Eugena Kvaternika*. Godine 1861.-1865. Prilog za povijest konspiracije naroda proti Austriji. Ozažeo iz njegova dnevnika. Zagreb: Izdanje knjižare i papirnice u korist "Kluba Ćirilo-Metodskih zidara" (Šimunović i drug), 1907.

Šibl, Ivan, *Zagrebačka oblast u narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Kultura, 1950.

—, *Partizanski razgovori. Bilješke i sjećanja*. Zagreb: Kultura, 1953.

—, *Iz ilegalnog Zagreba*. II. malo prošireno izdanje. Zagreb: Kultura, 1957.

Šišić, Ferdo, *Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* 1914. — 1919. Zagreb: Matica Hrvatska, 1920.

Tippelskirch, Kurt von, *Geschichte des zweiten Weltkriges*. II. izdanje. Bonn: Athenäum-Verlag, 1966.

Tito, Josip Broz, *Izgradnja nove Jugoslavije*. Knjiga III. Zagreb: Kultura, 1950. Govori i izjave od 15. X. 1947. do 27. XII. 1948.

Topalović, Živko, *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji* 1941-1945. Pariz: Izdanje Jugoslovenskih sindikalista, 1958.

Tošić, Desimir, *Srpski nacionalni problemi*. Pariz: Savez srpskih zadruga "Oslobodjenje", 1952.

Truman, Harry S. *Memoirs*. 2 sveska: *Year of Decision; Years of Trial and Hope* 1946-1952. Garden City, New York: Doubleday, 1955.-1956.

Trumbić, Ante, *Suton Austro-Ugarske i Riječka Rezolucija*. Zagreb: Vlastita naklada, 1936.

Vandenberg, Arthur H., Jr., ur., *The Private Papers of Senator Vandenberg*. Boston: Houghton Mifflin, 1952.

Vida, Viktor, vidi Bogdan, Ivo.

Vilder, Većeslav, *Bika za rogove*. Gde je izvor spora srpsko-hrvatskog? Gde je rešenje? London: "Demos" izdavačko preduzeće, 1957.

—, *Na putu, preporoda*. London: [Vlastita naklada], 1959.

Vrančić, Vjekoslav, *Hochverrat. Die zweite italienische Armee in Dalmatien*. Zagreb: [Glavno ravnateljstvo za promičbu], 1943.

—, *S bielom zastavom preko Alpa*. U misiji hrvatske državne vlade za predaju hrvatskih oružanih snaga. Buenos Aires: Hrvatska pučka knjižnica, 1953.

Vučković, Božidar, ur., *Pedeset godina Hrvatske Seljačke Stranke* (1904-1954). [Bez oznake mjesta]: Glavni Odbor Organizacija HRSS u Sjedinjenim Državama Amerike, 1954.

Welles, Sumner, *Seven Decisions That Shaped History*. New York: Harper & Brothers Publishera, 1951.

Wheeler-Bennett, John W., *King George VI. His Life and Reign*. London: Macmillan, 1958.

Wiskemann, Elisabeth, *The Rome-Berlin Axis. A History of the Relations Between Hitler and Mussolini*. London i New York: Oxford University Press, 1949.

B) Č l a n c i

"Četnička divljanja po Hrvatskoj", *Američki Hrvatski Glasnik* (Chicago), g. 45. (1950.), br. 30. (26. VII.) — 43. (25. X.).

Liga Naroda, *Official Journals*, g. 15. (1934.), br. 6. (lipanj - II. dio), s. 657-65 i 682-737; br. 12. (prosinac - II. dio), s. 1712-1840. Ustaško djelovanje u Madjarskoj.

"Nova epoha hrvatskog naroda", *Godišnjak (kalendar) Hrvatskog Domobrana* 1941. (Pittsburgh). s. 65.-88. Dogadjaji poslije 1929.

A. S., vidi Pavelić, Ante.

A. S. P., vidi Pavelić, Ante Smith.

Antić, Žitomir, "Hrvatski Domobran (1931-1956)", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1956. (Buenos Aires), s. 6-10.

Antolić, Stjepan [Vilko Rieger?], "Hrvatska država u svijetlu dokumenata", *Danica*, (Chicago), g. 30. (1950.), br. 17. (26. IV.). Vidi opasku 80. ove rasprave.

As., vidi Pavelić, Ante.

Avdić, Miroslav, "Pogledi", *Spremnost* (Sydney, Australija), g. 2. (1959.), br. 8. (lipanj). Vidi opasku 152. ove rasprave.

Babić, Ivan "Legende i stvarnost (Povodom 8-godišnjice beogradskog puča i poraza jugoslavenske vojske)", *Sloboda* (Buenos Aires), g. 1. (1949.), br. 3.-4. (ožujak-travanj), s. 5-11.

—, "Hrvatskoj emigraciji na razmišljanje", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), *e*. 21. (1949.), br. 36. (6. IX.), 38. (20. IX.), 45. (8. XI.), 46. (15. XI.).

Batušić, Krunoslav, "Kako je srušena Jugoslavija", *Hrvatska Država* (München), g. 2. (1956.), br. 7.-8. (25. III.) — 13. (25. VIII.), 16.-17. (25. XII.); g. 3. (1957.), br. 18.-19. (veljača) —20.-21. (travanj), 23.(lipanj). Vidi opasku 98. ove rasprave.

—, "Razoružanje hrvatske gradjanske zaštite 1941.", *Hrvatska Država* (München), g. 3. (1957.), br. 24 (srpanj) — 26. (rujan).

Bauer, Ante, nadbiskup, vidi Tomas, Ivan.

Bauer, Ernest, "Predaja hrv. vojske pred Bleiburgom 15. svibnja 1945. god.", *Danica* (Chicago), g. 31. (1951.), br. 44. (31. X.).
Vidi opasku 157. ove rasprave.

—, "Dr. Maček i Njemačka uoči postanja N.D.H.", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 6. (1952.), br. 6. (105.) (5. IV.).

Bekić, M., vidi Vucković, M.

[Belobrajdić, Leopold] Nikola Zrinjanin, "Najneprikladnija osoba hrvatske emigracije", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 21. (1949.), br. 49. (6. XII.), 50. (12. XII.). Dva pisma upućena dru Anti Paveliću.

—, "Podlost na djelu. Pismo Anti Paveliću", *Američki Hrvatski Glasnik* (Chicago), g. 45. (1950.), br. 2. (24. V.).

Bičanić, Rudolf, "Jedna deklaracija iz vremena rata", *Hrvatski Dom* (Bruxelles [zapravo: Fribourg, Švicarska]), g. 1. (1947.), br. 7. (kolovoz). *Hrvatski Dom* prenosi iz *Seljačke Jugoslavije* (London) tkzv. Bičanićevu deklaraciju ili hrvatski memorandum, sastavljen izgleda koncem 1941. a Londonu. To je jedan od rijetkih dokumenata hrvatskih političara, koji su. u vrijeme prošlog rata suradjivali u kraljevskim jugoslavenskim izbjegličkim vladama.

Blažeković, Milan, "Medjimurje u hrvatsko-madjarskim odnosima", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1954. (Buenos Aires), s. 163.-171.

—, " 'Albanski Status'", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1955. (Buenos Aires), s. 161-171.

—, "Zašto i kako je nastao proglas dra Mačeka 10. Travnja 1941.", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 20. (1956.), s. 11-17.

—, "Kvaternikovo proglašenje NDH u banskim dvorima", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 22. (1957.), s. 17-19.

—, "Dr. Vladko Maček i 10. Travnja 1941.", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 25. (1958.), s. 58-68.

[Bogdan, Ivo] Piligrin, "Iz nedavne prošlosti: Izjava koja obvezuje", *Sloboda* (Buenos Aires), g. 1. (1949.), br. 1., s. 30-32.
O memorandumu hrvatske državne vlade, upućenom zapadnim Saveznicima početkom svibnja 1945.

Bogdanov, Vaso, "Historijski uzroci sukoba izmedju Hrvata i Srba", *Rad Jugoslavenske Akademije* (Zagreb), knj. 311. (1957.), s. 353-477.

Bonifačić, Antun, "Smrt Mile Starčevića". *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 3. (1953.), sv. 2. (lipanj), s. 161-64.

—, "Četiri hrvatska ministra vanjskih poslova". *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 12. (1959.), br. 4. (267.) (28. II.).
Sjećanje na Mladena Lorkovića, Milu Budaka, Stjepa Perića i Mehmeda Alajbegovića.

Bosnić, M., "Razgovor s Poglavnikom Drom Antom Pavelićem, Montevideo, 5. prosinca 1953.", *Izbor* (Buenos Aires), g. I. (1953.-1954.), br. 3.-4. (prosinac-siječanj), s. 13-18.

Bošnjak, Mladen, "Dokumenti o postanku Almanaha hrvatskih sveučilištaraca". *Hrvatska Revija* (Zagreb), g. 15. (1942.), br. 6. (lipanj), s. 325-28. O Almanahu hrvatskih sveučilištaraca, izišlom u Zagrebu 1938.

Brčić, Mato, "Kroz 25 godina hrvatski seljaci-radnici stoje na braniku domovine. U znaku 25-godišnjice HSS u Belgiji", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 29. (1957.), br. 10. (10. III.).
0 osnivanju "Hrvatskog Saveza" u Belgiji 1981. i istupu pristaša HSS iz njega 1932.

Brlić, Ivan, "Trumbićevi pogledi o odnosima Hrvatske i Srbije", *Danica* (Chicago), g. 29. (1949.), br. 2. (12.1.). Piščevi razgovori s Trumbićem u razdoblju 1924.-1937.

Buć, Stjepan, "Jedan početak (U interesu povijesne istine)", *Hrvatska Država* (München), g. 5. (1959.), br. 55. (1. IX.).
Prikaz i dopuna knjige: Vlaho A. Raić, *Dr Ante Pavelić u svjetlu činjenica.*

Bukovac, Ivan. "Iz moje upravne prakse", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 2. (1952.), sv. 2. (lipanj), s. 155-58.

Bulat, Edo, "Deseti Travanj", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 23. (1957.), s. 9-24.

—, "Pregovori u Ljubljani", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 24. (1958.), s. 7-20.

Ciliga, Ante, "'Sjena Moskve na Balkanu': Nacionalizam i komunizam u hrvatsko-srpskom sporu", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 1. (1951.), sv. 4. (prosinac), s. 365-396.

Crljen, Danijel, "Hrvatski Ustaški Nadzor uoči propasti Jugoslavije", *Hrvatski Narod* (Zagreb), 24. XII. 1941., s. 22. Bila su četiri člana nadzora: Dr. Mirko Jerec, Ante Štitić, Ante Vokić i Danijel Crljen.
—, "Zar se zbilja ne može dra Mačeka nikako obraniti", *Danica* (Chicago), g. 29. (1949.), br. 39. (29. IX.). Vidi opasku 157. ove rasprave.

Cvetković, Dragiša, "Srpsko-hrvatski sporazum 1939", *Dokumenti o Jugo. slaviji* (Pariz), [sv. 3.] (1952.), *Srpsko-hrvatsko pitanje i putevi sporazuma*, s. 18-28.
—, "Kako se imao dalje razvijati srpsko-hrvatski sporazum", *Dokumenti o Jugoslaviji* (Pariz), sv. 6, (1964.), *Namesništvo. Unutrašnja i spoljna politika Jugoslavije*, s. 3-10.

Čengić, Aziz, pseud., vidi Zulfikarpašić, Adil.

D. V. L., "Tama i svijetlo oko Širokog Brijega (K 5-godišnjici mučeništva širokobrijeških franjevaca)", *Hrvatski Kalendar* 1950. (Chicago), s. 76-87.

Davorin, Josip, "Kako je 1945. izručena Hrvatska Državna Vlada", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1954. (Buenos Aires), s. 203-12.

[Degrel, Ivo] I. D., "Proročanstvo iz Kremne", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 9. (1959.), sv. 2. (lipanj), s. 250.

Domagoj, pseud., vidi Luburić, Vjekoslav.

Draganović, Krunoslav, "Kalvarija hrvatskog naroda god. 1945.", *Hrvatski Kalendar* 1955. (Chicago), s. 94-100.

Dragojlov, Fedor, "Der Krieg 1941-1945 auf dem Gebiete des 'unabhängigen Staates Kroatien' " *Allgemeine Schtveizerische Militarzeitschrift* (Frauen-feld), g. 122. (1956.), br. 5. (svibanj), s. 345-64; br. 6. (lipanj), s. 425-49; br. 7. (srpanj), s. 509-23. Vidi opasku 119. ove rasprave.

Drinjanin, general, pseud., vidi Luburić, Vjekoslav.

Djukić, Svetomir, "Iz šume u emigraciju", *Srpska Zastava* (Buenos Aires), g. 6. (1954.), br. 33. (25. XII.); g. 7. (1955.), br. 34.-35. (25. II.), br. 36. (25. III.), br. 38. (26. V.). Pregovori s dr. Antom Pavelićem u travnju 1946.

Farkaš, Vekoslav, "Razgovor s dr. Krnjevićem", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 31. (1959.), br. 43. (2. XI.).
Dr. Juraj Krnjević je 7. X. 1959. dao interview Vekoslavu Farkašu za slovenski list "Klic Triglava", koji izlazi u Londonu. Interview je bio objavljen u tom listu od 24. X. 1959.

Flogel, Rikard, "Luč Marka Hranilovića", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1955. (Buenos Aires), s. 83-93.

—, "Prije i poslije agrarne reforme", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1956. (Buenos Aires), s. 120-28.
Agrarna reforma u kraljevini SHS.
—, "Agrarna reforma i Banovina Hrvatska", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 12. (1959.), br. 4. (267.) (28. II.).
Osobne uspomene.

Frank, Josip i Mile Starčević, "Pisma Dra Josipa Franka i Dra Mile Starčevića", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 5. (1956.), sv. 2. (lipanj), s. 209-10.
Pismo Josipa Franka Mili Starčeviću od 21. XII. 1906. i njegov odgovor od 23. XII. 1906.

Funder, Friedrich, "Stephan von Sarkotić", *Die österreichische Furche* (Beč), (1949.), br. 44. (29. X.).

Gazi, Stjepan, "Predsjednikova [Mačekova] godišnjica", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 29. (1957.), br. 28. (15. VII.).

Grdjić, Radmilo, "Razgovori o Bosni", *Glas Kanadskih Srba* (Windsor, Kanada), g. 24. (1959.-60.), br. 1453.-64. (31. XI.-7. I.), s. 11.

Guttmann, barun, "Prvi dani svibnja 1945. u Zagrebu", *Kalendar Hrvatski Glas* 1953. (Winnipeg, Kanada), 6. 113-16.

Hefer. Stjepan, "O pojavi prielaza pravoslavaca na katolicizam", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1954. (Buenos Aires), s. 53-57.

Hoptner, J. B., "Yugoslavia as Neutralist: 1937", *Journal of Central European Affairs* (Boulder, Colorado, USA), g. 16. (1956.), s. 166-76.

Hrvoje, Vojnički suradnik "Danice" [Vjekoslav Luburić?]. "Hrv. politika i hrv. vojska", *Danica* (Chicago), g. 29. (1949.), br. 40. (5. X.) — 43. (26. X.).
O hrvatskima časnicima u II. svjetskom ratu.

I. D., vidi Degrel, Ivo.

Jareb, Jerome, "Le Roy King's Reports from Croatia, March to May 1919", *Journal of Croatian Studies* (New York), sv. I. (1960.), s. 75.-158.

Jelić, Branimir R., "Memorandum Hrvatskog Narodnog Odbora u Münchenu - Predsjedniku 6. Skupštine Ujedinjenih Naroda", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 2. (1952.), sv. 2. (lipanj), s. 159-65.
—, "Prigodne uspomene. Prigodom 25-god. Hrvatskog Domobrana u Buenos Airesu", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 5. (1955.), sv. 4. (prosinac), s. 531-34.

Jukić, Ilija, "Prilog za historiju: Moj odgovor gg. Puriću, Gjonoviću i Milanu Gavriloviću", *Hrvatski Glas* ("Winnipeg, Kanada), g. 21. (1949.), br. 26. (28. VI.).
—, "Yugoslavia: Past and Future", *New York Herald Tribune* (Pariz), 12. i 13. IV. 1949.
—, "Hrvatska u burno proljeće 1939. godine", *Hrvatski Glas* (VVinnipeg, Kanada), g. 26. (1954.), br. 11. (15. III.).
—, "Neke misli uz osamdesetu godišnjicu predsjednika dra Vladka Mačeka", *Hrvatski Glas* (Winnipeg Kanada), g. 31. (1959.), br. 28. (13. VII.) - 29. (20.VII).

Jurišić, Blaž, "Komesarijat u Matici Hrvatskoj", *Hrvatska Revija* (Zagreb), g. 14. (1941.), br. 5. (svibanj), s. 264-68. Medju ostalim, dokumenti o uvodjenju i ukidanju komesarijata, te izjava dr. Vladka Mačeka o Matici Hrvatskoj od 30. X. 1935.

[Kamber, Dragutin] Charles Kamber, "Kako je propala Jugoslavija", *Hrvatska Država* (Madrid), g. 4. (1958.), br. 9.-10. (38.-39.) (svibanj) — 11. (40.) (lipanj); — *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), g. 3. (1958.), br. 26. travanj) —28. (lipanj). Piščeve uspomene iz Doboja, travnja 1941.

Knežević, Radoje L., 'Jugoslavenska vlada i Draža Mihailović", *Poruka* (London), (1952.), br. 8. (1. XI.); (1953.), br. 10. (1. II.), 13. (16. VI.); (1954.), br. 18. (1. II.), 23. (16. X.) — 24. (1. XI.).

Krajač, Ivan, "Dvije političke sinteze [Tomo Masaryk; Stjepan Radić]", *Hrvatska Revija* (Zagreb), g. 11. (1938.), br. 11. (studeni), s. 561-67.

Krek, Milan, "Dr. Korošec in kralj Aleksander", *Svobodna Slovenija* (Buenos Aires), g. 14. (1957.), br. 35. (29. VIII.) — 37. (12. IX.).

Krilić, Ivica, "Junačka obrana Višegrada", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1955. (Buenos Aires), s. 56-60. Jesen 1941.

[Krišković, Vinko] Nehajgradski, "Razmišljanja o Hrvatskoj", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 19. (1947.), br. 51. (23. XII.).
—, "Hrvati u tudjini", *Osoba i Duh* (Madrid), g. 4. (1952.), sv. 1., s. 7-13.
—, "Da kažem svoju", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 2. (1952.), sv. 1. (ožujak), s. 19-23.
—, "Hrvatsko-srpski spor i njegovo smirenje", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 2. 1952.), sv. 2. (lipanj), s. 110-15.
Osvrt na članak: Ante Ciliga, "'Sjena Moskve na Balkanu': Nacionalizam i komunizam u hrvatsko-srpskom sporu". Vidi ovu bibliografiju.
—, "Hrvatska u raljama boljševizma", *Osoba i Duh* (Madrid), g. 4. (1952.), sv. 5.-6., s. 422-27.
—, "Autobiografija Vinka Kriškovića poslana našem uredništvu za slučaj smrti", *Hrvatska Regija* (Buenos Aires), g. 2. (1952.), sv. 4. (prosinac), s. 324-28.
—, "Narod Hrvatske", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 3. (1953.), sv. 1. (ožujak), s. 28-38.
—, "Geografski položaj Hrvatske", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 3. (1953.), sv. 4. (prosinac), s. 390-94.

Krizman, Bogdan, "Osnivanje 'Narodnog Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu' 1918", *Historijski Zbornik* (Zagreb), g. 7. (1954.), s. 23-32.
—, "Izvještaji D. Simovića, delegata srpske Vrhovne Komande kod vlade Narodnog Vijeća SHS g. 1918", *Historijski Zbornik* (Zagreb), g. 8. (1955.), s. 123-32.

—, " 'Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba' u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918. godine. Gradja o vanjskoj politici Predsjedništva Narodnog Vijeća SHS od 29. X. do 1. XII. 1918.", *Anali Jadranskog Instituta* (Zagreb), sv. 1. (1956.), s. 83-114.

—, "Saveznički ultimatum u Jadranskom pitanju siječnja 1920. godine", *Jadranski Zbornik* (Rijeka i Pula), g. 2. (1957.), s. 199-236.

—, "Zapisnici Središnjeg odbora Narodnog Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu", *Starine Jugoslavenske Akademije* (Zagreb), knj. 48. (1958.), s. 331-86.

Krnjević, Juraj, "Srpsko falsificiranje povijesti sudbonosnih dana. Povodom jedne nedavne izjave Petra Karadjordjevića u Americi", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 31. (1959.), br. 19. (H.V.). Aktivnost dr. Jurja Krnjevića 1944.

—, vidi Farkaš, Vekoslav.

Kulenović, Džafer, "Hrvati Bosne i Hercegovine odlučno za Državu Hrvatsku. Izjava političnog predstavnika bos. herc. muslimana Dra Džaferbega Kulenovića", *Hrvatski Kalendar* 1951. (Chicago), s. 86-90.

—, "Bosansko hercegovački muslimani i njihovo djelovanje", *Hrvatska Smotra* (Buenos Aires), g. 1. (1951.), br. 2. (lipanj), s. 3-6.

—, "Priželjkivanja", *Hrvatska Smotra* (Buenos Aires), g. 2. (1952.), br. 1. (4.) (travanj), s. 2-4. Piščeve uspomene iz vremena stvaranja Banovine Hrvatske.

—, "Emigracija i narod", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1954. (Buenos Aires), s. 5-8.

—, "Suvišni priedlozl. Par misli za 10. travnja 1954. godine", *Drina* [Madrid], g. 4. (1954.), br. 3.-5. (travanj), s. 2-8. Povodom prijedloga o dijeljenju Bosne .

Kvaternik, Eugen, "Ustaška emigracija u Italiji i 10. Travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 2. (1952.), sv. 3. (rujan), s. 206-44. Ispravci članka u br. 4. (prosinac), s. 428.

—, "Još nešto o Rimskim ugovorima", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 3. (1953.), br. 2. (lipanj), s. 225-58. Odgovor Marku Sinovčiću i dru Anti Paveliću.

—, "Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u Drukom svjetskom ratu", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 5. (1955.), sv. 1. (ožujak), s. 56-75.

—, "Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942. Prigodom smrti generala Vittoria Ambrosija", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 9. (1959.), br. 2. (lipanj), s. 164-87.

Kvaternik, Slavko, "Moja zadnja poruka (Zadnja izjava hrvatskog vojskovodje Slavka Kvaternika)", *Hrvatski Kalendar* 1950. (Chicago), s. 111-15. Izjava je datirana: "Tamnica - Veliki Tjedan, 1947."

[Lendić, Ivo] Ante Planika, "Zakonitosti hrvatske vanjske politike: Hrvatska u Podunavlju i Evropi", *Glas Sv. Antuna* (Buenos Aires), g. 3. [9.] (1949.), br. 5. (svibanj).

[—] Ante Planika, "Zakonitosti hrvatske vanjske politike: Hrvatska glavni dinamičk ifaktor Podunavlja", *Glas Sv. Antuna* (Buenos Aires), g. 3. [9.] (1949.), br. 6. (lipanj).

[—] Ante Planika, "Podunavska konfederacija najbolje rješenje", *Glas Sv. Antuna* (Buenos Aires), g. 3. [9.] (1949.), br. 7. (srpanj).

Leon, Guillermo A., "Razgovor sa 'zatvorenikom u Mauritius-u'. Dr. Pavelić i ja mislimo iste, izjavio je dr. Stojadinović", *Izbor* (Buenos Aires), g. 2. (1954.), br. 14.-15. (studeni-prosinac), s. 12-14.

Lisac, Andrija-Ljubomir, "Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.", *Historijski Zbornik* (Zagreb), g. 9. (1956.), s. 125-145.
Prema piscu bilo je deportirano iz NDH u Srbiju 15.256 Srba u razdoblju od srpnja do rujna 1941.

Lorković, Mladen, "Na dan Poglavnikova stignuća u Zagreb", *Hrvatski Narod* (Zagreb), 10. IV. 1944.

[Luburić, Vjekoslav] General Drinjanin, "Odpor hrvatskog Sandžaka (Ulomak iz neobjavljenog djela: Ratne uspomene)", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 5. (1951.), br. 7. (83.) (10. IV.).

[—] General Drinjanin, "Naš Ministar", *Drina* [Madrid], g. 1. (1951.), br. 2., s. 3-5. O Rafaelu Bobanu.

[—] Domagoj, "Bitka na Lievča polju. Slom velikosrpske strategije u Drugom svjetskom ratu", *Hrvatski Kalendar* 1952. (Chicago), s. 102-13; — *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 1.-3. (veljača), s. 75-92. Članku u *Drini* dodano je šest nacrta vojničkih položaja u toku bitke.

[—] General Drinjanin, "Hrvatska država nije živjela samo za sebe (Odlomak iz neobjavljenog djela 'Ratne uspomene')", *Drina* [Madrid], g. 2. (1952.), br. 7.-8. (kolovoz), s. 6-9; br. 9.-10. (listopad), s. 8-10. Nije završeno.

[—] General Drinjanin, "Iz galerije velikih pokojnika: Vitez Kruno Devčić, pukovnik HOS-a; 'Bego' [Vjekoslav Servatzy]", *Drina* [Madrid], g. 3. (1953.), br. 11.-12. (prosinac), s. 7-13.

—, "Posljedice psihološkog rata (Srbokomunizam upravlja akcijom protiv ministra Vrančića)", *Drina* [Madrid], g. 3. (1953.), br. 11.-12. (prosinac), s. 85-101.

—, "Četvrt stoljeća oružane ustaške borbe", *Drina* [Madrid], g. 4. (1954.), br. 1.-2. (siječanj), s. 1-12.

[—] General Drinjanin, "Iz galerije velikih pokojnika: General Slavko Skoliber", *Drina* [Madrid], g. 4. (1954.), br. 1.-2. (siječanj), s. 21-33.

[—] General Drinianin, "Domovina slavi dan državnosti", *Drina* [Madrid], g. 4. (1954.), br. 6.-9. (kolovoz), s. 8-16.

[—] General Drinianin, "Ustaštvo kao državotvorni i protukomunistički činbenik", *Drina* [Madrid], g. 4. (1954.), br. 10.-12. (prosinac), s. 3-27.

[—], "Iz Erine torbe: Predati vlast! Komu?" *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 1.-3. (veljača), s. 43. Opaska o dru Milutinu Jurčiću i Branku Rukavini.

—, "Naši veliki pokojnici: 'Deda' [pukovnik Mate Primorac]", *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 1.-3. (veljača), s. 56-61.

[—], "Iz Erine Torbe: Vckićeva ministarstva i grofice; Je li Lorković bio liberalac — ili praktični katolik?" *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 1.-3. (veljača), s. 183-85.

[—] Ustaša Maks, "Pobočnik Laslo (Jure Francetić na Janka Pusti)", *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 4.-7. (lipanj), s. 75-93.

[—] Ustaša Maks, "Naši veliki pokojnici: Šest malih ljudi, šest boraca (život, rad, borba i smrt šestorice hrvatskih emigranata, koji su iz Amerike došli na Janka Pustu)", *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 8.-11. (prosinac), s. 137-54.
Medju ostalim govori se o životu i radu Ivana Rajića, a spominju se Mijo Kralj i Zvonimir Pospišil, trojica ustaša aktivnih u atentatu na kralja Aleksandra Karadjordjevića.

—, "Otvoreno pismo srpskom generalu Svetomiru Djukiću", *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 8.-12. (prosinac), s. 217-32.
Odgovor na članke generala Djukića "Iz šume u emigraciju". Vidi ovu bibliografiju.

[—] Ustaša Maks, "Jedan veliki hrvatski mornar: Od admiralskog broda na Ivan sedlo (Skromni prilog za biografiju zadnjeg Ministra Hrvatskih Oružanih Snaga kontraadmirala Nikole Steinfla)", *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 8.-12. (prosinac), s. 250-62.

[—] Ustaša Maks, "Konspiracija na Jadranu (Nekoliko osobnih doživljaja…)", *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 8.-12. (prosinac), s. 291-311.

—, "Hrvatskoj emigraciji", *Drina* [Madrid], g. 6. (1956.), br. 1.-3. (veljača), s. 1-88. Obračun s argentinskom okolinom dra Ante Pavelića.

[—] M. I. Ć., "Krive 'Uspomene iz velikog doba'", *Danica* (Chicago), g. 36. (1956.), br. 26. (27. VI.).
Osvrt na članak Milana Martinovića, objavljen u *Kalendaru Hrvatski Glas* 1956. Vidi ovu bibliografiju.

Lukas, Filip, "Rad Matice Hrvatske za hrvatsku narodnu i državnu misao. Govor predsjednika Filipa Lukasa na prvoj glavnoj godišnjoj skupštini Matice Hrvatske u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dne 8. ožujka 1942.", *Hrvatska Revija* (Zagreb), g. 15. (1942.), br. 5. (svibanj), s. 233-40.

—, "Postoji li jugoslavenska kultura?" *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 1. (1951.), sv. 1. (ožujak), s. 7-13.

—, "Uspomene na Frana Šupila. Tri sitne brazde iz njegova života", *Danica* (Chisago), g. 31. (1951.), br. 16. (18. IV.) — 17. (25. IV.).

—, "Narodno jedinstvo", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 1. (1951.), sv. 3. (rujan), s. 197-204.

—, "Da li je Jugoslavija nastala na temelju narodnog samoodredjenja", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 1. (1951.), sv. 4. (prosinac), s. 345-55; g. 2. (1952.), sv. 1. (ožujak), s. 33-48.

—, "Monopol hrvatske politike", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), *g.* 3. (1953.), sv. 1. (ožujak), s. 111-16.

—, "Narodno jedinstvo II. Bilansa narodnog jedinstva izmedju Hrvata i Srba u toku povijesti", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 4. (1954.), sv. 2. (lipanj), s. 106-16; sv. 3 (rujan), s. 237-48.

—, "Neke moje uspomene iz života Matice Hrvatske", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 5. (1955.), sv. 2. (lipanj), s. 119-35; g. 6. (1956.), sv. 1-2. (lipanj), s. 20-43.

U vezi s drugim dijelom članka razvila se je polemika, o kojoj se nalaze podaci u slijedećim člancima: Filip Lukas, "Prof. Lukas odgovara... na osvrte *gg.* B. Radice, dra Z. Šola i 'Hrvatske Riječi'", *ibid.*, *g.* 7. (1957.), sv. 1. (ožujak), s. 85-99; Bogdan Radića, "Odgovor Prof. Filipu Lukasu", *ibid., g.* 7. (1957.), sv. 2. (lipanj), s. 186-89. — Pismo Josipa Troyera, upućeno uredništvu, popunjava Lukasove podatke o komesarijatu u Matici Hrvatskoj, *ibid.*, *g.* 6. (1956.), sv. 3. (rujan), s. 283-84.

Luketa, Mate, "Martirij Katoličke Hrvatske", *Hrvatska, Kulturno-politički Zbornik* 1949. (Buenos Aires), s. 46-51.
Popis ubijenih svećenika, redovnika i časnih sestara od strane četnika i partizana u Drugom svjetskom ratu.

M. I. Ć., vidi Luburić, Vjekoslav. M.

V., vidi Varoš, Miroslav.

Maček, Vladko, "U oči 10. travnja", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 20. (1948.), br. 13. (30. III.).

—, "Samostalna Hrvatska i Srbi", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), *g.* (1949.), br. 11. (15. III.).

—, "Tri uspomene", *Spomenica na dvadeset godina Hrvatskih Seljačkih Organizacija u Kanadi* (urednik: Stjepan Gaži; Winnipeg, Kanada), (1952.), s. 14-24.

—, "Ugodne uspomene iz zatvora", *Kalendar Hrvatski Glas* 1953. (Winnipeg, Kanada), s. 35-37.
"Uspomene na stražare u Zagrebu i Beogradu za vrijeme zatvora 1929.-1930.

—, "Kardinal Stepinac i 'nasilno prekrštavanje pravoslavnih'", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 25. (1953.), br. 11. (16. III.).

—, "Nešto uspomena na Stjepana Radića", *Kalendar Hrvatski Glas* 1954. (Winnipeg, Kanada), s. 34-43.

Uspomene završavaju 1918.
—, "Malo uspomena na pok. dr. Antu Radića", *Kalendar Hrvatski Glas* 1955. (Winnipeg, Kanada), s. 32-33.
—, "Bit Hrvatskog Seljačkog Pokreta", *Kalendar Hrvatski Glas* 1955. (Winnipeg, Kanada), s. 37-40.
Objavljeno prvi puta u *Obzor-Spomen knjiga,* Zagreb, 1936.
—, "Sličica iz djačkih vremena", *Kalendar Hrvatski Glas* 1957. (Winnipeg, Kanada), s. 53-56.
O kortešaciji dr. Vladka Mačeka za opozicionog kandidata u trećem zagrebačkom kotaru (Nova Ves i Vlaška ul.) kanonika Cvjetka Rubetića na naknadnim izborima poslije izbora 1897.
—, vidi Radića, Bogdan.
—, vidi Vilder, Većeslav.

Magdić, Milivoj, "Uzroci propasti kraljevske Jugoslavije", *Sloboda* (Buenos Aires), g. 1. (1949.), br. 1. (siječanj), s, 8-11.
—, "Hrvatska u vrtlogu rata", *Sloboda* (Buenos Aires), g. 1. (1949.), br. 2. (veljača), s. 8-11.

Maks, Ustaša, pseud., vidi Luburić, Vjekoslav.

Markovinović, Milan, "Prilog poviesti našeg odpora: Moje uspomene na Božu Kavrana i drugove", *Drina* [Madrid], g. 3. (1953.), br. 9.-10. (rujan), s. 7-14.
Martinović, Milan, '"Mukotrpni rad dra Krnjevića za vrijeme rata u Londonu", *Kalendar Hrvatski Glas* 1955. (Winnipeg, Kanada), s. 65-79.
—, "Moje uspomene iz velikog doba. Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića", *Kalendar Hrvatski Glas* 1956. (Winnipeg, Kanada), s. 35-59.
—, "Moje uspomene iz velikog doba II.", *Kalendar Hrvatski Glas* 1958. (Winnipeg, Kanada), s. 32-73.
—, "Merhum prof. Hazim Šatrić", *Kalendar Hrvatski Glas* 1959. (Winnipeg, Kanada), s. 78-87.

Matić, Franjo, "Vjekoslav Vrančić, 'S bielom zastavom preko Alpa'", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 3. (1953.), sv. 2. (lipanj), s. 190-98.

Matijević, Stipe, "Umorstvo u beogradskoj Narodnoj Skupštini dne 20 lipnja godine 1928.", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1953. (Buenos Aires), s. 55-57.
—, "Zločin, koji se ne smije zaboraviti", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1956. (Buenos Aires), s. 56-68.
Umorstvo u Narodnoj Skupštini u Beogradu 20. VI. 1928.

Meštrović, Ivan, "Neugodni razgovori", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 23. (1951.), br. 14. (3. IV.).

Mirković, Dragan, "10. Travnja 1941. u Banskim dvorima", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 22. (1957.), s. 19-25.

Mišinski, Franjo, "Od rodoljubne opozicije do revolucionarnog hrvatstva", *Republika Hrvatska* (Buenos Aires), g. 9. (1959.), br. 37. (prosinac), s. 27-36.
0 hrvatskim omladinskim organizacijama 1920-tih godina.

Mortidjija, Tias, "Iz oslobodilačke borbe u domovini: Deklaracija o Bosni i Hercegovini od 21. travnja 1939.", *Hrvatski Narod* (Zagreb), 24. XII. 1941., s. 21.
Rezoluciju su donijeli akademski kulturno-politički klubovi, i ona je tu ponovno objavljena. Traži se sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom; završava se: "Ne damo Bosnu i Hercegovinu dijeliti".

Nalis, Nedjeljko, "Odlomak iz tužne prošlost; naših dana! Divljanja četnika 1 Talijana u kotaru Prozor, Bosna", *Američki Hrvatski Glasnik* (Chicago), g. 50. (1955.), br. -50. (14. XII.).
Nehajgradski, pseud., vidi Krišković, Vinko.

Nevistić, Franjo, "Netočnosti, protivrječja i zablude Ante Cilige", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 2. (1952.), sv. 2. (lipanj), s. 116-25. Osvrt na članak: Ante Ciliga, " 'Sjena Moskve na Balkanu': Nacionalizam i komunizam u hrvatsko-srpskom sporu". Vidi ovu bibliografiju.
—, "O. Dominik Mandić. Životni put i djelo — Povodom 70. godišnjice života", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 9. (1959.), sv. 4. (prosinac), s. 383-95.

Nikolić, Vinko, "Filip Lukas. Ideolog hrvatskog nacionalnog otpora u prvoj Jugoslaviji", *Hrvatsko Revija* (Buenos Aires), g. 6. (1956.), sv. 1.-2. (lipanj), s. 3-15.
—, "O nekim žalosnim pojavama u hrvatskoj emigraciji", *Hrvatska Reviju.* (Buenos Aires), g. 6. (1956.), sv. 1.-2. (lipanj), s. 171-80.
Polemika s polumjesečnim listom *Hrvatska* (Buenos Aires) i s drom Antom Pavelićem.

Nikšić, Marijan, "Uspomene i pogledi jednog upravnog službenika", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 25. (1958.), s. 123-34.

Observator, pseud., vidi Pavelić, Ante Smith.

Observator [Krunoslav Draganović?], "Medjunarodni zločinci (Povodom knjige Mile Milatović 'Slučaj Andrije Hebranga')", *Danica* (Chicago), g. 32. (1952.), br. 40. (1. X.) — 43. (22. X.).

* Omrčanin, Ivo, "Il 'putsch' croato nel 1944", *Rivista di studi politici internazionali* (Firenza), g. 17. (1950.), br. 2., s. 248-54.

Osterman, St.[evo], "Milutin Cihlar Nehajev kao Nadaš (Iz oveće radnje o 'Nadaškom pokretu')", *Hrvatska Revija* (Zagreb), g. 14. (1941.), br. 4. (travanj), s. 194-202. Pisac datira "Nadaški pokret": 1893.-1899.

P., "Vjenčani kum Stjepana Radića o njemu za mladjih dana i o svom boravku u Pragu 1895.-1900.", *Kalendar Hrvatski Glas* 1959. (Winnipeg, Kanada), s. 32-45.

P. S., "Jedan otvoren i iskren razgovor s Hrvatima", Glas *Kanadskih Srba* (Windsor, Kanada), g. 21. (1968.), br. 1393. (13. XI.). Vidi opasku 182. ove rasprave.

Pandžić, Bazilije, "Franjevačka Hercegovina u posljednjih stotinu godina", *Hrvatski Kalendar* 1953. (Chicago), s. 126-35.

[Pavelić, Ante], "Otvorena rieč: Poruka domovine hrvatskim izbjeglicama i izseljenicima uoči sedme godišnjice uzpostave hrvatske državne nezavisnosti i treće godišnjice hrvatske narodne tragedije", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 2. (1948.), br. 8. (13.) (10. IV.).

—, "Država Hrvatska živi.(Jedno poglavlje iz rukopisnog djela 'Doživljaji')", *Hrvatska, Kulturno-politički Zbornik* 1949. (Buenos Aires), s. 11-17.

[—], "Program Hrvatske Državotvorne Stranke", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 3. (1949.), br. 20. (49.) (1. XI.).

[—], "Načela i temelji Hrvatske Državotvorne Stranke", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 4. (1950.), br. 2. (54.) (15. I.) — 3. (55.) (1. II.).

—, "Gjulhisar. (Jedno poglavlje iz rukopisnog djela 'Doživljaji')", *Hrvatska, Kulturno-politički Zbornik* 1950. (Buenos Aires), s. 25-46.

—, "Medju barabama. (Iz neizdane knjige 'Doživljaji')", *Hrvatska Smotra* (Buenos Aires), g. 1. (1951.), sv. 1. (travanj), s. 15-24.

[—] As., "Značenje i uloga emigracije", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 4. (1950.), br. 22. (74.) (18. XI.) — 24. (76) (20. XII.); g.. 5. (1951.), br. 1. (77.) (6. I.) — 4. (80.) (17. II.), 6. (82.) (17. III.).

[—] S., "Bitka na Lievča-Polju", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 6. (1952.), br. 6. (105.) (5. IV.).

—, "U Carigradu. (Iz neobjavljene knjige 'Doživljaji')", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 6. (1952.), br. 11. (110.) (19. VI.).

—, "Vukadinova treća žena. (Iz neizdane knjige 'Doživljaji')", *Hrvatska Smotra* (Buenos Aires), g. 2. (1952.), sv. 5. (2.-3.) (listopad), s. 11-16.

—, "Atentat na Cuvaja. (Jedno poglavlje iz neizdane knjige 'Doživljaji')", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1953. (Buenos Aires), s. 19-35.

—, "Lička solidarnost. (Iz neobjavljene knjige 'Doživljaji')", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 7. (1953.), br. 7.-8. (127.-128.) (10. IV.).

—, "Sarajevski atentat (oba konja dobro zakaparena). (Jedno poglavlje iz neizdane knjige: 'Doživljaji')", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1954. (Buenos Aires), s. 15-28.

—, "U Zagrebu. (Jedno poglavlje iz neizdane knjige 'Doživljaji')", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1955. (Buenos Aires), s. 10-18.

—, "U Novopazarskom Sandžaku. (Jedno poglavlje iz neizdane knjige: 'Doživljaji')", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana 1965.* (Buenos Aires), s. 107-14.

—, "Pod orlovim gnijezdom. (Jedno poglavlje iz neizdane knjige: 'Doživljaji')", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1956. (Buenos Aires), s. 31-55.

[—] A. S., "Sedam upitnika", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 10. (1956.), br. 5. (197.) (7. III.) — 15. (207.) (8. VIII.).
Pisac je u deset članaka — odgovarajući na pitanja: tko, što, zašto, gdje, kako, kada i kojim sredstvima — dao svoje mišljenje o hrvatskoj narodnoj borbi od ilirizma do danas, članci imaju uz gornji i posebne naslove prema postavljenim pitanjima.

—, "Hrvatski Oslobodilački Pokret. Povodom druge obljetnice podpisa temeljne Izjave Hrvatsko?: Oslobodilačkog Pokreta", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 11. (1958.), br. 13. (252.) (18. VII.).

—, "Od Desetog Siečnja do Desetog Travnja", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 12. (1959.), br. 1. (264.) (12. I.). Prigodom 30-godišnjice Ustaškog pokreta.

—, "Dvie 'slavne' dinastije u Srbiji", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 12. (1959.), br. 3. (266.) (16. II.). O početcima dinastije Karadjordjevića i Obrenovića.

—, "'Ujedinjenje' (Iz 'Uspomena')", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 12, (1959.), br. 6.-7. (269.-270.) (10. IV.).

—, vidi Bosnić, M.

—, vidi Sinovčić, Marko.

—, vidi Subašić, Josip.

[Pavelić, Ante Smith] Observator, "Jedna scena sa konferencije u San Franciscu", *Osoba i Duh* (Albuquerque, SAD), g. 7. (1955.), sv. 3., s. 439-44.
Sastanak Šubašić-Stetinius 1945. u vezi jugoslavenske okupacije Trsta. [—] A. S. P., "Iz predigre sloma Jugoslavije", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 5. (1955.), sv. 4. (prosinac), s. 576-81.

[—] A. S. P., "Umjesto nekrologa Dru Ivanu Šubašiću", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 5. (1955.), sv. 4. (prosinac), s. 571-75.

—, "Britanci i Draža Mihajlović", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 7. (1957.), sv. 3. (rujan), s. 235-53.

Pavlović, K.[osta] St. "Vodj opet govori. (Uspomene Dr. Vladka Mačeka)', *Brastvo* (Toronto, Kanada), g. 5. (1958.), br. 48.-49. (srpanj-kolovoz).

Perić. N., "Odjek izjave Dra Stojadinovića 'Izboru' u hrvatskoj, srpskoj i stranoj štampi", *Izbor* (Buenos Aires), g. 2. (1954.), br. 11.-12. (kolovoz rujan), s. 10-19.

—, "Dalnji odjek izjave Dra. Stojadinovića 'Izboru'", *Izbor* (Buenos Aires), g. 2. (1954.), br. 13. (listopad), s. 26-41.

—, "Izjava Dra Stoiadinovića 'Izboru' još uvijek predmet opširnih komentara", *Izbor* (Buenos Aires), g. 2. (1954.), br. 14.-15. (studeni-prosinac), s. 65-76.

Perić, S.[tijepo], "Preludij Rimskom Ugovoru. Hrvatsko talijanski odnosi za vrijeme Drugog svjetskog rata", *Sloboda* (Buenos Aires), g. 1. (1949.), sv. 1. (siječanj), s. 20-24.

—, "Rimski Ugovor. Hrvatsko talijanski odnosi za vrijeme Drugog svjetskog rata (II)", *Sloboda* (Buenos Aires), g. 1. (1949.), sv. 2. (veljača), s. 12-16.

—, "Postanak Rimskog Ugovora prema uspomenama Filipa Anfusa. Hrvatsko talijanski odnosi za vrijeme Drugog svjetskog rata (III.)", *Sloboda* (Buenos Aires), g. 1. (1949.), sv. 3.-4. (ožujak-travanj), s. 25-29.

Pernar, Ivan, "Tragedija dr. Beneša", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 20. (1948.), br. 40. (28. IX.).
Vidi opasku 19. ove rasprave.

—, "Dvadeseti lipnja 1928.", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 21. (1949.), br. 25. (21. VI.) —26. (28. VI.).

Perše, Franjo, "Milan Šufflay. In Memoriam — Prigodom 25. godišnjice smrti 18. II. 1931.", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 6. (1956.), sv. 4. (prosinac), s. 299-318.

Pešelj, Branko G., "Hrvati i Jugoslavija", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 31. (1959.), br. 49. (14. XII.) — 50.-51. (21. XII.).

Fetričević, Jure, "Problem hrvatske inteligencije. Povodom smrti prof. Vinka Kriškovića", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 3. (1953.), sv. 2. (lipanj), s. 154-60.

—, "Gospodarske mogućnosti Hrvatske", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 4. (1954.), sv. 4. (prosinac), s. 329-34.

—, "Hrvati i Jugoslavija. Osvrt na politiku dr. Vladka Mačeka", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 6. (1956.), sv. 3. (rujan), s. 213-39.
Povodom interview-a dr. Vladka Mačeka s Bogdanom Radicom. Vidi ovu bibliografiju.

—, "Agrarna politika komunističke Jugoslavije", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 5. (1955.), sv. 4. (prosinac), s. 475-83.

Piligrin, pseud., vidi Bogdan, Ivo.

Planika, Ante, pseud., vidi Lendić, Ivo.

Radića, Bogdan, "Razgovor s predsjednikom Mačekom", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 27. (1955.), br. 50-51. (25. XII.).

—, "O radu Hrvata u U.S.A. za vrijeme prošlog rata", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 7. (1957.), sv. 1. (ožujak), s. 52-59.

Radić, Marija, "Uspomene i sjećanja na mog nezaboravnog supruga Stjepana Radića", *Kalendar Hrvatski Glas* 1957. (Winnipeg, Kanada), s. 32-52.

Radić, Stjepan, "Jedno vrlo zanimivo pismo S. Radića", *Kalendar Hrvatski Glas* 1954. (Winnipeg, Kanada), s. 44-47.
Pismo je upućeno iz Zagreba 6. III. 1903. Stjepku Brozoviću, uredniku "Narodnog lista" u New Yorku.

—, [Izjava sucu istražitelju, dana 24. VII. 1928. u Zagrebu], "Začetnik umorstva Stjepana Radića bio je Aleksandar Karadjordjević", *Hrvatski Narod* (Zagreb), 21. VI. 1941.
Dobrotom udove S. Radića, Marije Radić, dobilo je uredništvo zagrebačkog podnevnog lista *Danas* ovu izjavu i objavilo je 20. VI. 1941. Odatle ju je u cjelosti prenio *Hrvatski Narod*.

Raić, Vlaho A., "Sporazum izmedju Dra Pavelića i Dra Stojadinovića", *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), g. 2. (1957.), br. 19.-21. (rujan-studeni).

—, "Ante Smith Pavelić: Dr. Ante Trumbić (Problem hrvatsko-srpskih odnosa)", *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), g. 4. (1959.), br. 45. (studeni).

—, "Svjetli lik Ivanka Farolfia (povodom pokušaja blaćenja njegove uspomene) ", *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), g. 4. (1959.), br. 45. (studeni).

—, "Gdje su ubijeni Ivanko Farolfi i drugovi", *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), g. 5. (1950.), br. 48. (veljače).
Vidi opasku 152. ove rasprave.

Rajković, Mato, "Prošlost na optuženičkoj klupi: Posljednji manevar", *Vjesnik u Srijedu* (Zagreb), (1958.), 3., 10., 17., 24. IX., 1., 8., 15., 22., 29. X. i 5. XI.
Vidi opasku 108. i 152. ove rasprave.

Ratković, Stjepan, "Dr. A. Pavelić i njegova vlada. Osvrt na članak E. Kvaternika: 'Talijanska politika spram NDH 1941. i 1942.'", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 9. (1959.), sv. 4. (prosinac), s. 478-492. Pisac je bio hrvatski ministar narodne prosvjete i poslanik u Berlinu.

Rieger, Vilko, "Kulturna demokracija. Njezino ostvarenje u Americi i njezina primjenljivost u Hrvatskoj", *Osoba i Duh* (Albuquerque, SAD), g. 7. (1955.), br. 4., s. 521-43.

Rover, Srećko, "Povodom četirigodišnjice tragičnog nestanka Drage Jileka", *Drina* [Madrid], g. 3. (1953.), br. 5.-6. (lipanj), s. 19-21.

—, "Osnutak 'Crne legije'", *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 4.-7. (lipanj), s. 24-31.

S., vidi Pavelić, Ante.

Sinovčić, Marko, "Osvrt na članak Eugena Kvaternika: 'Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.'", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 7. (1953.), br. 7.-8. (127.-128.) (10. IV.), s. 3-4, 6-7. U članku je objavljena izjava dra Ante Pavelića dana piscu 1949.

—, "Odgovor urednicima 'Hrvatske Revije'", *Hrvatska* (Buenos Aires), *g.* 7. (1953.), br. 13. (133.) (8. VII.).
Odgovor na članak Eugena Kvaternika "Još nešto o Rimskim ugovorima". Vidi ovu bibliografiju.

—, "Osvrt na izjavu maršala Kvaternika", *Hrvatska Misao* (Buenos Aires), sv. 21. (157.), s. 16-21.

Starčević, Mile [at], vidi Frank, Josip.

Starčević, Mile, "Razgovor Ivana Lorkovića s Masarvkom god. 1914.", *Hrvatska Revija* (Zagreb), g. 11. (1938.), br. 11. (studeni), s. 568-73.

Stojadinović, Milan, vidi Leon, Guillermo A.
—, vidi Perić, N.
—, vidi Subašić, Josip..

Stovjejko, "Predteče Ustaške borbe: Hrvatska Omladina", *Drina* [Madrid], g. 4. (1954.), br. 10.-12. (prosinac), s. 29-35. Hrvatska Omladina, organizacija 1920.-1925.

Subašić, Josip, "Kako riješiti srpsko-hrvatski spor. Razgovor s Dr. Milanom Stojadinovićem, bivšim predsjednikom Vlade i Predsjednikom Srpske Radikalne Stranke", *Izbor* (Buenos Aires), g. 2. (1954.), br. 10. (srpanj), s. 4-8.

—, "Razgovor s Poglavnikom Drom Antom Pavelićem", *Izbor* (Buenos Aires), g. 2. (1954.), br. 14.-15. (studeni-prosinac), s. 3-1l.

Šarić, *Ivan,* "Nadbiskup Stadler", *Glasnik Srca Isusova i Marijina* (Sals_ burg) g. 4. (1952.), br. 6. (lipanj), s. 146-47; br. 7. (srpanj), s. 163-65.

*

Šepić, Đragovan, "Šupilo u emigraciji. Prvi dio studije o radu Frana Šupila u emigraciji (srpanj 1914. - lipanj 1915.)", *Jadranski Zbornik* (Rijeka i Pula), g. 1. (1956.), s. 41-98.

Šola, Marijan, "Mussolinijeva ljubav za ustaše", *Hrvatski Narod* (Chicago), g. 1. (1959.), br. 8.-9. (prosinac). Doživljaji pisca kao ustaše emigranta u Italiji od 1934.-1941.

Štir, Ivan, "Riječ vojnika: Politika strast; i politika hladnoga razuma", *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 8.-12. (prosinac), s. 335-47.
Uspomene o akciji Božidara Kavrana i nekim drugima, koje su joj predhodile.

Štitić, Blaško, "U obranu pok. Ante Štitića", *Dantea* (Chicago), g. 35. (1955.), br. 28. (13. VII.). Ispravak u br. 29. od 20. VII. 1955. — Vidi opasku 152. ove rasprave.

Šuljak, Dinko, "Nezavisna Država Hrvatska i ustaško djelovanje", *Američki Hrvatski Glasnik* (Chicago), g. 45. (1950.), br. 10. (8. III.) — 17. (26. IV.), 19. (10.V.). Vidi opasku 152. ove rasprave.

Tomas, Ivan, "Bauerov memorandum", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 6. (1955.), sv. 1.-2. (lipanj), 145-53.
Memorandum nadbiskupa zagrebačkoga dr. Antuna Bauera Knezu Pavlu Karadjordjeviću od 25. V. 1935. objavljuje se uz komentar po prvi puta.

Tomić, Nikola N., "Sukob Pavla Djurišića i Draže Mihailovića", *Srpska Zastava* (Buenos Aires), g. 7. (1955.), br. 43.-44. (25. X. i 25. XI.). U vezi bitke na Lievča polju izmedju četnika i hrvatske vojske.

Tortić, Janko, " 'Za Suverenu Demokratsku Hrv. Državu' obći hrvatski narodni pokret sloge i rada", *Danica* (Chicago), g. 29. (1949.), br. 38. (21. IX.).

—, "Hrvatski narodni zastupnici za Nezavisnu Državu Hrvatsku", *Hrvatski Kalendar* 1950. (Chicago), s. 169-175.

Valenta, Ante, "Domovina i Iseljena Hrvatska", *Hrvatski Domobran, Godišnjak (Kalendar)* 1935. (Buenos Aires), s. 29-33.

Varoš, Miroslav, "Jure vitez Francetić — tvorac Crne legije", *Drina* [Madrid], g. 5. (1955.), br. 4.-7. (lipanj), s. 120-26.

[—] M. V., "Jedna epizoda iz hrv. novije povijesti", *Danica* (Chicago), g. 40. (1960.), br. 1. (6. I.). Vidi opasku 152. ove rasprave.

Vikario, Ante. "Krešimirov grad Šibenik od 1918. do 1941.", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 11. (1958.), br. 10. (249.) (21. V.), 12. (251.) (18. VI.) — 13. (252.) (18. VI.). Uz ostalo uspomene iz travnja 1941. u Šibeniku.

Vilder, Većeslav, "Jedno značajno pismo Dr. Vladka Mačeka", *Glas Kanadskih Srba* (Windsor), g. 24. (1959.), br. 1444. (29. X.). Pismo upućeno Većeslavu Vilderu od 12. VIII. 1959.

Vitaić Jakaša, Ante, "Kako je bio predan Split Italiji", *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), g. 4. (1959.), br. 43. (rujan).
Uspomene.

—, "Politika dra A. Pavelića: Raspuštanje hrvatskih društava", *Slobodna Riječ* (Buenos Aires), g. 4. (1959.), br. 44. (listopad).
Uspomene.

Vitezić, Ivan, "Prof. Filip Lukas. Njegovo djelo i značenje u životu hrvatskog naroda", *Hrvatska Revija* (Buenos Aires), g. 8. (1958.), sv. 2. (lipanj), s. 120-28.

Vrančić, Vjekoslav, "Vječno svjedočanstvo hrvatstva Kule Fazlagića", *Hrvatska, Kulturno-polički Zbornik* 1949. (Buenos Aires), s. 96-102. Veljača 1943.

—, "Jozo Kljaković: U suvremenom kaosu", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 6. (1925.), br. 20.-21. (119.-120.) (17. XII.).

—, "U spomen travničkim žrtvama", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1953. (Buenos Aires), s. 59-64. Rujan-listopad 1944.

—, "Postrojenje i brojčano stanje hrvatskih oružanih snaga u godinama. 1941.-1945.", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1953. (Buenos Aires), s. 141-69.

—, "Na povlačenju s hrvatskom vojskom", *Drina* [Madrid], g. 3. (1953.), br. 3.-4. (travanj), s. 7-13.

—, "Snaga istine. Malo svijetla u tragediju kod Bleiburga", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 7. (1953.), br. 21. (141.) (4. XI.). Politika hrvatske vlade prije Bleiburga.

—, "Iz ratovanja u bihaćkoj krajini", *Godišnjak Hrvatskog Domobrana* 1954. (Buenos Aires), s. 63-81. Afera Huske Miljkovića, 1943.-1944.

—, "Lubirićeve izmišljotine [Izjava]", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 10. (1956.), br. 11. (203.) (6. VI.).

—, "O jednom vojničkom podhvatu u iztočnoj Bosni u godini 1941.", *Hrvatska* (Buenos Aires), g. 11. (1957.), br. 7.-8. (223.-224.) (10.IV.).

Vucković, M. i M. Bekić. "Prošlost na optuženičkoj klupi. Tajne 'Kabineta u sjeni'", *Vjesnik u Srijedu* (Zagreb), 15. I. 1958. Vidi opasku 162. ove rasprave.

Zrinjanin, Nikola, pseud., vidi Belobrajdić, Leopold.

[Zulfikarpašić, Adil], "Politički izvještaj o stanju u Jugoslaviji", *Hrvatska Riječ* (Belgija), g. 3. (1951.). br. *1.-2.* (siječanj-veljača).

[—]Aziz Čengić, "Za volju istine", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 24. (1952.), br. 45. (3. XI.).
Vidi opasku 179. ove rasprave.

—, "Bosna i Hercegovina u svijetlu statističkih podataka". *Bosanski pogledi* (Beč), g. 1. (1955.), br. 1. (studeni-prosinac), s. 25-42.

—, "Put u Foču 25. I. 1942. godine", *Godišnjak* 1957. (Beč: Muslimanska biblioteka), s. 44-55.
Uspomene.

Žagar, J.[anko], "Izvori hrvatske politike. Jedan osvrt na Račkog, Strossmayera i Starčevića", *Osoba i Duh* (Albuquerque, SAD), g. 7. (1955.). br. 4., s. 599-604.

X, Mr. [Dr. Giunio-Zorkin?], "U službi za Hrvatsku", *Slobodna Riječ*, (Buenos Aires), g. 4. (1959.), br. 36.-37. (ožujak). Vidi opasku 106. ove rasprave.

X. Y., "Vokić i Lorković u svijetlu istine", *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 31. (1959.), br. 44. (9. XI.).

C) Periodična izdanja

* *Almanah "Nove Riječi"* 1949. Zagreb, 1939. Vidi opasku 59. ove rasprave.

Američki Hrvatski Glasnik (Chicago), tjednik, 1949.-1956. Glasilo HSS.

Bosanski Pogledi (Beč), časopis, 1955.
Izišao samo jedan svezak. Urednici i glavni suradnici Hrvati muslimani.

Croatia Press (Rim, Madrid, Cleveland, New York), mjesečni bilten i časopis, 1947.-1959. Nezavisan.

Danica (Chicago), tjednik, 1949.-1959.
Nezavisan: do 1955. proustaški, od tada nacionalistički.

Dokumenti o Jugoslaviji (Pariz), 10 svezaka povremenih brošura, 1951.-1958.
Izdavači: Dragiša Cvetković i Časlav Nikitović.

Drina [Madrid], časopis, 1951.-1956. Ustaško glasilo.

Glas Sv. Antuna (Buenos Aires), mjesečni, posljednje dvije godine polumjesečni list, 1949.-1955. Nezavisan katolički.

Godišnjak 1957. (Beč: Muslimanska biblioteka).
Izdavači i glavni suradnici Hrvati muslimani.

Godišnjak Hrvatskog Domobrana (Buenos Aires), 1953.-1956. Ustaško glasilo.

Hrvatska (Buenos Aires), polumjesečni list, 1947.-1959. Ustaško glasilo.

Hrvatska Država (Miinchen), mjesečni list, 1955.-1959. Glasilo Hrvatskog Narodnog Odbora.

Hrvatska, Kulturno-politički Zbornik (Buenos Aires), 1949.-1950. Ustaško glasilo.

Hrvatska Misao (Zagreb), Smotra za narodno gospodarstvo, književnost politiku, g. I. (1902.). Polumjesečni časopis. Vidi opasku 17. ove rasprave.

Hrvatska Misao (Buenos Aires), knjižnica i časopis, 1953.-1959. Nezavisno nacionalističko glasilo.

Hrvatska Revija (Buenos Aires), časopis, 1951.-1959. Nezavisan.

Hrvatska RijeS (Ohain, Belgija), mjesečni list, 1949.-1959. Glasilo HSS.

Hrvatska Smotra (Buenos Aires), časopis, 1951.-1952. Ustaško glasilo.

Hrvatska Zora (München), mjesečni list, 1953.-1959. Glasilo Hrvata, koji zastupaju ideju Saveza južnoslavenskih zemalja.

Hrvatski Dom [Fribourg, Švicarska], mjesečni mimiografirani bilten, 1950.-1958. Glasilo HSS.

Hrvatski Domobran, Godišnjak (Pittsburgh i Buenos Aires), 1935., 1938., 1941. Ustaško glasilo.

Hrvatski Glas (Winnipeg, Kanada), tjednik, 1949.-1959. Glasilo HSS.

Hrvatski Kalendar (Chicago), 1948.-1959. Katolički kalendar.

Informativni bilten Vjersko-kulturne zajednice europskih muslimana u Argentini (Buenos Aires), povremeni mimiografirani list, 1958.-1959. Glasilo Hrvata muslimana.

Islam (Pariz), povremeni mimiografirani list, 1959. Glasilo Hrvata muslimana.

Izbor (Buenos Aires), časopis, 1953.-1955. Ustaško glasilo.

Kalendar Hrvatski Glas (Winnipeg, Kanada), 1952.-1959. Glasilo HSS.

Nova Hrvatska (London), mjesečni list, 1958.-1959. Prvo godište izlazilo pod naslovom *Hrvatski Bilten.*
Nezavisno glasilo mladih hrvatskih intelektualaca, koji su nedavno napustili domovinu.

Osoba i Duh (Madrid; Albuquerque, SAD), časopis, 1949.-1955. Nezavisan katolički.

Republika Hrvatska (Buenos Aires), časopis, 1951.-1959. Glasilo Hrvatske Republikanske Stranke.

Sloboda (Buenos Aires), časopis, 1949. Nezavisan.

Slobodna Riječ (Buenos Aires), mjesečni list, 1956.-1959. Nezavisan.

Svijest (Denholme, Engleska), mjesečni list, 1951.-1955. Glasilo Hrvata muslimana.

B I L J E Š K A   O   P I S C U

JERE JAREB rodjen je u selu Šepurine, na otoku Prviću, kotar Šibenik, 3. svibnja 1922. Pučku školu polazio je u rodnom selu, a klasičnu gimnaziju u Šibeniku (1933.-1941.). U rujnu 1941. preselio se u Zagreb, gdje je ostao do svibnja 1945., kad je zajedno s mnogobrojnim sunarodnjacima napustio rodnu grudu i otišao u emigraciju. Upisao je četiri semestra prava u Zagrebu, 1941.-1943. Od svibnja 1945. do prosinca 1951. živio je u Klagenfurtu, Austrija, većim dijelom teško bolestan u tamošnjoj bolnici. U siječnju 1952. doselio se je u Sjedinjene Američke Države k svome ocu, predratnom iseljeniku. Odmah je počeo studirati na Columbia University modernu evropsku povijest, koja mu je bila najdražim predmetom još iz gimnazijskih klupa. Poslije tri godine studija postao je *Baehelor of Science*, 1955. U lipnju 1958. dobio je diplomu *Master of Arts*. Teza mu je bila *The Adriatic Question from the Armistice*, 1918, *to Orlando's Fall, June* 1919 (Jadransko pitanje od primirja 1918. do Orlandovog pada, lipnja 1919.). Nastavlja studije na istom sveučilištu za doktorat. Od 1955. bavi se izučavanjem novije hrvatske povijesti poslije 1790.

KAZALO IMENA

ISPRAVAK

U prvom poglavlju ove knjige, *Hrvatska politika* 1895. *do* 1918., str. 16, redak 1. odozdo, — *bilješka* br. 14 — piše, da je ustaše u Rakovici blagoslovio prota Kosanović. To se ime pojavljuje i u "Kazalu imena". Medjutim, nije to bio Kosanović, nego prota *Samuilo Popović*, što molimo, da se ispravi.
(Kosanović, Miloš, zvala se osoba, koja je Kvaternika *izdala* Austrijancima.)

Este libro se acabo de imprimir el 1 de Agosto de 1960.
Edicion: "Biblioteca de La Revista Croata".

Talleres Gráficos de la Escuela de Artes y Oficios "Federico Grote"
Montes de Oca 320, Buenos Aires, Republica Argentina.

Tiskanje ove knjige završeno je 1. kolovoza 1960.

Izdanje: "Knjižnica Hrvatske Revije".